

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

В.В. ПАВЛЕНКО

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІВ-ІНОЗЕМЦІВ
НА ВОЛИНІ
(XIX – початок XX століття)**

Навчально-методичний посібник

Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2009

УДК 37 (09) (47742) „18/1920”

П 12

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка від 26.12.2008 року, протокол № 6

Рецензенти:

Жуковський В.М., доктор педагогічних наук, професор Національного університету „Острозька академія”;

Сейко Н.А., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Житомирського економіко-гуманітарного інституту ВМУРоЛ „Україна”;

Антонова О.Є., доктор педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Павленко В.В.

Діяльність педагогів-іноземців на Волині (XIX – початок XX ст.): Навчально-методичний посібник /за ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 232 с.

У посібнику представлена програма спецкурсу та відповідне навчально-методичне забезпечення для самостійної роботи студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Адресується викладачам ВНЗ, аспірантам, магістрантам та студентам.

Зміст

Вступ	4
Тема I. Історичні, політичні та соціокультурні передумови діяльності іноземних учених-педагогів на Волині (XIX – поч. XX ст.)	8
1.1. Історіографія проблеми діяльності іноземних учених-педагогів на Волині (XIX – поч. XX ст.)	8
1.2. Історичні передумови діяльності іноземних педагогів на Волині	21
1.3. Проблема іноземного вчительства як об'єкта вивчення в контексті історико-педагогічного регіоналізму	49
Список рекомендованої літератури та джерел до теми I	63
Семінарське заняття № 1	69
Семінарське заняття № 2	72
Тема II. Науково-педагогічна діяльність іноземних педагогів у Кременецькому ліцеї	75
2.1. Науково-гуманітарна і викладацька діяльність учених ліцею.....	75
2.2. Дослідження у галузі природничо-математичних наук	81
2.3. Освітня діяльність викладачів художньо-мистецьких дисциплін	107
Список рекомендованої літератури та джерел до теми II	118
Семінарське заняття № 1	121
Семінарське заняття № 2	124
Тема III. Навчально-методична діяльність іноземних викладачів на Волині (XIX – поч. XX ст.)	126
3.1. Викладацька і просвітницька діяльність викладачів у чоловічих і жіночих гімназіях	126
3.2. Педагогічна та наукова діяльність викладачів-теологів у духовних семінаріях.....	143
3.3. Викладацька та репетиторська діяльність викладачів у приватних освітніх установах Волині	153
Список рекомендованої літератури та джерел до теми III	162
Семінарське заняття № 1	166
Семінарське заняття № 2	169
Тематика рекомендованих тем рефератів	172
Додатки	174
Термінологічний словник	225

ВСТУП

У 90-ті роки ХХ століття незалежна багатонаціональна Україна стала на шлях демократичних перетворень, що, у свою чергу, зумовило вивчення маловідомих сторінок нашої історії. У “Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті”, „Концепції виховання дітей та молоді у системі національної освіти” та інших урядових і освітніх документах наголошується на необхідності цілісного вивчення проблем, які є актуальними у сфері педагогічної науки у зв'язку з історично зумовленим утвердженням національної системи освіти.

Доречно відзначити, що в опублікованих для масового користування матеріалах, які характеризують розвиток освіти на Волині, лише частково розкривається роль іноземних учених, педагогів, методистів, які не лише читали курси в освітньо-навчальних волинських закладах, але й готували монографії, підручники, посібники, методичні рекомендації та іншу культурно-просвітницьку літературу.

Зазначимо, що освітні традиції на території Волині нараховують уже кілька століть, а їх аналіз є досить актуальним, що впливає з наступних чинників:

- історія діяльності іноземних учених на Волині є невід'ємною частиною історії шкільництва не лише для української громади, а й для інших етнонаціональних меншин у поліетнічних організаціях, з одного боку, та історії просвітництва України – з іншого;
- у певні періоди історичного шляху України просвітницько-педагогічна діяльність іноземних учених на Волині перебувала в стані пошуку прогресивних форм та методів впливу на загальний розвиток освіти дітей і дорослих краю;
- просвітницько-педагогічна діяльність іноземних учених на Волині віддзеркалювала соціокультурні, економічні, міжетнічні особливості життя місцевого населення, поліетнічних меншин;
- науково-педагогічна діяльність іноземних учених на Волині здійснювалася у рідній загальному історичному контексті людської цивілізації;
- практична, наукова та педагогічна діяльність іноземних учених сприяла розвитку інституту меценатства на Волині не тільки у царині освіти, але й в інших сферах соціально-культурного життя краю, що, у свою чергу, інтегрувало загальнокультурні та просвітницькі тенденції розвитку України.

Загалом зазначена проблема не є достатньо розробленою, оскільки вона не була предметом системного аналізу, а до її зазвичай епізодичного вивчення не залучався теоретичний та категорійно-понятійний апарат сучасної педагогічної науки.

Педагогічний аспект даної проблеми визначається можливістю аналізу змісту, форм і методів навчання іноземних учених у навчальних закладах Волині періоду другої половини ХІХ - початку ХХ століть; необхідністю співставлення загальнодержавного та національного компонентів освіти; виявленням специфіки навчально-виховного процесу в навчальних закладах.

Історико-педагогічний аспект вбачається у необхідності формування об'єктивного уявлення про історичні шляхи діяльності іноземних учених як складової вітчизняної педагогічної науки.

Теоретичний аналіз розглянутих наукових досліджень з даної проблеми дозволяє розділити їх на кілька груп. Першу з них становлять роботи, автори яких, не розглядаючи спеціально питань розвитку просвітництва на Волині, висвітлюють його в загальноісторичному контексті (дослідження М. Костомарова, Ю. Марахова, І. Рибалка, О. Субтельного). Друга група авторів виділяє освіту й виховання на Волині та в Україні як специфічне етнокультурне явище, або ж аналізує його з позиції розгляду розвитку етнонаціональних відносин (дослідження Л. Заштовта, Д. Бовуа, О. Гончара, М. Іванова, Т. Єременко, О. Войналович, Г. Стронського). Нарешті, третю групу склали етносоціологічні дослідження, в яких розглядається питання розвитку етносів у поліетнічних організаціях (Ю. Бромлей, Б. Євтух, Я. Липський, П. Еберхардт).

Окремі аспекти проблеми розкривають у своїх працях дослідники з питань історії педагогіки ХІХ століття Н. Барсов, Є. Дзюба, К. Бартницька, П. Берков, Я. Добжанський, А. Козирев, В. Соловійов, А. Лопухівська.

Слід відмітити, що перші наукові розвідки з розвитку освіти Волині з'явилися вже у другій половині ХІХ століття. Зокрема, П. Батюшков, Н. Мукалов, М. Теодорович, М. Барсов, К. Левицький та інші подавали окремі аспекти розвитку освіти, діяльності духовенства, історії становлення навчальних закладів тощо.

Окремо загальний розвиток освіти на Волині висвітлюється у наукових доробках сучасних учених (Н. Бовсунівська, О. Борейко, С. Бричок, І. Гавриш, Т. Джаман, Л. Єршова, М. Жилюк, О. Іващенко, С. Коляденко, О. Костюк, М. Левківський, В. Омельчук, Ю. Поліщук, Н. Рудницька, Н. Сейко).

Певні аспекти зазначеної проблеми знайшли відображення у працях Г. Бухало, В. Єршова, М. Костриці, Г. Мокрицького, Л. Монастирецького, О. Пультера, Г. Черняхівського.

Короткий аналіз зазначених вище наукових робіт засвідчує про те, що у більшості з них актуалізовано лише окремі аспекти розвитку освіти Волині. Відсутність узагальнення просвітницько-педагогічної діяльності іноземних учених Волині ХІХ – початку ХХ століття спричинило розробку спецкурсу: „**Діяльність іноземних педагогів на Волині (ХІХ – початок ХХ століття)**”.

Мета та завдання спецкурсу – ознайомити студентів з історіографією проблеми; розкрити сутнісні характеристики педагогічних персоналій серед іноземних педагогів, які здійснювали свою різнобічну діяльність на території Волині; проаналізувати в порівняльному аспекті теоретичні надбання іноземних педагогів щодо розуміння навчально-виховного процесу; дослідити актуальні засоби, форми і методи освіти та виховання дітей, молоді й дорослих крізь призму інтерпретації їх волинськими зарубіжними педагогами; виявити основні суперечності, етапи та тенденції розвитку педагогічних ідей волинських іноземних педагогів у цьому складному поліетнічному, соціокультурному аспекті; сприяти духовному та інтелектуальному розвитку студентів.

Методи досягнення мети та завдань спецкурсу: *методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності*: наочні (ілюстрація, демонстрація), словесні (лекція, бесіда, дискусія), практичні; *методи стимулювання навчальної діяльності, методи контролю та самоконтролю*.

Загалом спецкурс включає 38 годин, з яких 18 годин відведено для лекцій, 12 - для семінарсько-практичних занять, а також 6 годин для самостійного опрацювання історико-педагогічних і методичних посібників та історико-архівних джерел, 2 години – для проведення заліку. (Тематичний розділ годин подано у таблиці 1).

Таблиця 1.

Навчально-тематичний план

№ з/р	Назва теми	Лекції	Семінари	Самостійна робота	Залік	Всього
1.	Тема 1. Історичні передумови діяльності іноземних учених-педагогів на Волині (ХІХ - поч. ХХ ст.)	6	4	2		12
2.	Тема 2. Науково-педагогічна діяльність іноземних педагогів у Кременецькому ліцеї	6	4	2		12
3.	Тема 3. Навчально-методична діяльність іноземних учених на Волині	6	4	2		12
	Всього	18	12	6	2	38

Пропоновані матеріали адресуються студентам і викладачам педколеджів, ВНЗ та інших педагогічних й історичних установ. Матеріали навчально-наукового посібника можуть використовуватися під час вивчення курсу „Історія педагогіки”.

Тема I. Історичні, політичні та соціокультурні передумови діяльності іноземних учених-педагогів на Волині (XIX – поч. XX ст.)

Ключові слова: Волинь, губернія, волость, історичні передумови, іноземний педагог, братства, братські школи, академія, колежіум, гімназія, граф, барон, князь, землевласник, меценат, візитатор, Псалтир, Часослов, Острозька Біблія.

1.1. Історіографія проблеми діяльності іноземних учених-педагогів на Волині (XIX – поч. XX ст.)

Проблема освітньо-просвітницької діяльності педагогів-іноземців займає своє чільне місце серед досліджень, присвячених історичним та історико-педагогічним проблемам Волинського краю в окреслений період.

Аналіз опрацьованих архівних та літературних джерел, які відображають процес розвитку освіти на теренах Волині, дозволяє виділити наступні етапи розвитку наукових досліджень: дослідження кінця XIX – поч. XX ст.; радянський період; новітній період.

Усі наукові праці про розвиток освіти на Волині можна поділити на такі групи:

1) історичні дослідження, що містять регіональний фактологічний матеріал (М. Теодорович, Н. Барсов, О. Левицький, П. Батюшков);

2) історико-педагогічні дослідження, в яких розглядаються: *система освіти Волині загалом* (Т. Джаман, „Розвиток освіти на Волині (XVIII – XIX ст.)” (Тернопіль, 1999); В. Омельчук, „Розвиток освіти на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)”, С. Бричок, „Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.)” (Житомир, 2005)); *освітньо-просвітницька діяльність товариств Волині* (Л. Березівська, „Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” (Київ, 1999); Н. Рудницька, „Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917-1932 рр.)” (Житомир, 2000); О. Борейко, „Просвітницько-педагогічна діяльність товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” (Житомир, 2004)); *освіта національних меншин* (монографія О. Іващенко, Ю. Поліщук „Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття” (Житомир, 1998); Н. Сейко, „Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905-1938 рр.” (Київ, 1999); монографія Н. Сейко „Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст.” (Житомир, 2002); О. Суліменко „Німці Волині (кінець XVIII – початок XX століття)” (Київ, 2002); Н. Рудницькі, „Становлення і розвиток системи освіти на Волині у XIX – на початку XX століття” (Житомир, 2002); Г. Шпиталенко, „Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” (Івано-Франківськ, 2003); О. Буравський, „Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток” (Чернівці, 2003); Н. Кротік, „Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20-30 рр. XX століття)” (Житомир, 2007)); *діяльність окремих навчальних закладів* (С. Коляденко, „Зміст та організація Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805-1833 рр.)” (Київ, 1998));

3) дослідження, які безпосередньо стосуються освітньо-просвітницької діяльності іноземних педагогів на Волині (Н. Бовсунівська, „Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)” (Житомир, 2004), Л. Ершова „Жіноча освіта на Волині” (Житомир, 2006), Круковська І.М. „Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX - 30-ті роки XX ст.)” (Житомир, 2007)).

Зазначимо, що до загальної скарбниці вітчизняної історії педагогіки України з нашого краю можна включити чимало важливих матеріалів з освіти й просвітництва, а також чимало імен педагогів, котрі тут працювали. Велике значення має доробок викладача Волинської духовної семінарії Миколи Івановича Теодоровича. На сторінках Волинських єпархіальних відомостей у 1880-х роках він опублікував працю „Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии”. Згодом вона вийшла окремим виданням у Почаєві у п'яти томах.

Необхідно відмітити значущість праць С. Рождественського „Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902” (1902) та „Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XII веках” (1912 р.), у яких характеризувались процеси розвитку освіти в Південно-Західному краї.

Водночас у працях істориків, етнографів останньої третини XIX ст. уже простежується тенденція до обґрунтування причин діяльності іноземних педагогів на території Волині. Проте в

них відсутня цілісна картина наукового аналізу проблеми. Ці дослідження мали епізодичний, несистематичний характер і не могли претендувати на вичерпність проблеми.

Істотну роль в утвердженні тенденції системного та послідовного висвітлення питань щодо стану освіти у Волинській губернії відіграли часописи, періодичні видання XIX – початку XX століття. Серед них слід назвати „Волинь”, „Волинские губернские ведомости” та статті Я. Савченко, опубліковані в 1911 р. у журналі „Світло”. Багато історичних нарисів знайшло своє відображення на сторінках періодичних видань – „Україна”, „Киевская старина”. Період 1869-1870 рр. на Волині характеризується широким поширенням друкованого слова. Про це свідчить велика кількість газет та журналів, виданих у той час. Серед них газета „Волинские губернские ведомости”, яка поширювалась серед християнської маси і висвітлювала питання освіти бідного населення. Зазначимо, що чимало важливого матеріалу опубліковано на сторінках „Волинских епархиальных ведомостей” (видавались з 1866 року) за 1908 р. (№№ 30, 43, 44): вміщено серію додатків до статей під назвою „Практический совет” за 1889 р. (№ 34), за 1893 р. (№ 6).

Багато статистичних матеріалів з організації освіти на Волині знаходяться у пам’ятних книжках Волинської губернії, які видавались у Житомирі з 1887 по 1917 роки губернським статистичним комітетом (за 1890, 1900, 1901 рр.), у звітах про стан навчальних закладів Волині досліджуваного періоду.

Деякі статистичні та фактологічні відомості можна знайти на сторінках енциклопедичного словника Ф. Брокгауза та І. Ефрона (за 1892, 1895, 1896 рр.), великої радянської енциклопедії за редакцією Б. Введенського (Т.8, Т.30), енциклопедії історії України за редакцією В. Смолія (Т.1.).

Події, пов’язані з Волинською землею, описує і відомий російський історик М. Карамзин. Міграційні рухи поляків в Україні (Волині) розглядав у своїх працях видатний український історик М. Грушевський.

Волинь має свою краєзнавчу школу з віковими традиціями та дослідженнями в різних галузях. Яскравим прикладом Житомирської краєзнавчої школи є відновлена з 1990 року діяльність товариства дослідників Волині, яке очолює М. Костриця (це товариство було започатковане у м. Житомирі в 1900 році Ю. Коробкою і В. Кравченком, а в його роботі брали участь відомі на той час дослідники з Києва, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга). В публікаціях членів товариства (В. Вітренка, В. Єршова, С. Жилюка, Р. Кондратюка, І. Копоть, Г. Махоріна, Г. Мокрицького та інших) характеризується діяльність навчальних закладів Волині.

Значний внесок у розвиток історії освіти на Волині роблять представники українсько-волинської діаспори: товариство „Волинь”, Інститут дослідників Волині у Вінніпезі (Канада), товариство киян у Лондоні, історико-краєзнавче товариство „Волинь” у Німеччині.

Національні інтереси України (проти полонізації, русифікації) відстоювали у своїх працях представники українського національного відродження П. Куліш та М. Драгоманов.

Історію Волині досліджував відомий український історик О. Левицький. Він одним із перших звернув увагу на поширення ідей протестантизму, вперше в українській історіографії на прикладах волинянок змалював образ української жінки в період середньовіччя. Дослідник цілу низку публікацій присвятив господарському та побутовому життю волинського краю. Деякі його роботи присвячені окремим епізодам волинської історії.

Розвиток освіти на Волині висвітлюється у наукових роботах сучасних поліських учених-педагогів Н. Бовсунівської, О. Борейка, І. Гавриш, Т. Джаман, Л. Єршової, М. Жилюка, О. Іващенко, С. Коляденко, М. Костриці, М. Левківського, Г. Мокрицького, В. Омельчук, Ю. Поліщука, С. Пультера, Н. Рудницької, Н. Сейко, та ін.

Серед історичних досліджень можна виділити дисертації Т. Джаман „Розвиток освіти на Волині (XVIII – XIX ст.)” (1999), В. Омельчука „Розвиток освіти на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” (2001), у яких зроблено аналіз соціально-економічних, суспільно-політичних та національно-культурних передумов розвитку освіти.

У дисертації С. Бричок „Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття)” здійснено цілісний аналіз діяльності церковнопарафіяльних шкіл у системі початкової освіти Волинської губернії та виявлено їх навчально-виховні засади й особливості. Дослідницею розкрито сутність і зміст кадрового та науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу церковнопарафіяльних шкіл Волині другої половини XIX – початку XX століття.

Особливості освітньо-виховної діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) розкриває у своїй монографії Л. Березівська. Аналізовані факти

свідчать про становлення діячів (учителі, вчені, лікарі) просвітницького руху в громадах. У роботі наголошується на масовій русифікації освітньо-культурного життя краю. Навчальні заклади були доступні далеко не кожному громадянину, а тому більшість українського населення була неосвіченою або малограмотною. Викладання українською мовою в них заборонялося. За загальним рівнем грамотності український народ відставав від російського та народу Західної Європи.

У другій половині XIX століття навколо навчальних закладів почали виникати просвітницькі наукові товариства. Відсутність навчальної літератури стала поштовхом для науковців до видавничої діяльності. Низький рівень грамотності, потреби самих дітей та вболівання за майбутнє нації спонукали українську інтелігенцію шукати шляхи створення національної системи освіти. На своїх засіданнях, зборах члени просвітницьких організацій активно обговорювали реферати, доповіді, повідомлення з різноманітних проблем шкільництва.

Л. Березівська наголошує на проблемі соціально-правового становища вчителя: „учитель на селі живе, як горіх при дорозі: хто не йде, той скубне. Доглядають за ним усі, кому це до вподоби; його листи, його подорожі...” [6, 95]. Автором також проаналізовано основні типи просвітницьких товариств: науково-просвітницькі, науково-педагогічні, професійно-вчительські.

На початку XXI століття з'являються дослідження, присвячені вивченню становлення та розвитку шкільного краєзнавства на Волині, освітньо-виховної діяльності просвітницьких товариств, українських громад.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслені у дисертації О. Борейка „Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)” (2004 р.). У дослідженні зроблено ґрунтовну класифікацію типів громадських товариств на Волині (др. пол. XIX – поч. XX), які займалися різними напрямками просвітницької діяльності. Дослідником окреслено діяльність цілої плеяди визначних представників просвітницького руху, які зробили істотний внесок у розвиток освітянської справи, а також охарактеризовано роль приватних осіб у підвищенні культурно-освітянського рівня волинського населення.

У своїй дисертації О. Борейко проаналізував діяльність щодо розвитку шкільної справи такої етнічної групи як чехи. Серед чехів-переселенців були й учителі, які закінчили вищі педагогічні закордонні навчальні заклади. Тому в кожному поселенні відкривалася школа, яка утримувалася на кошти чеських колоністів.

Доречно відзначити, що наукова, практична та педагогічна діяльність іноземних учених сприяла розвитку інституту меценатства на Волині, а також розвитку соціально-культурного життя краю, що, у свою чергу, інтегрувало загальнокультурні та просвітницькі тенденції розвитку України. Представником німецького шкільництва на Волині є барон Федор (Теодор) Штейнгель.

Доречно зазначити, що протягом другої половини XIX ст. та першої половини XX ст. північний регіон заходу України населяло 230 тисяч волинських німців. Враховуючи, що їх попередні покоління перебували певний час під владою Польщі, а згодом опинились в Україні, як частки Російської імперії, то, природно, що на їх культуру та побут істотний вплив мали і польські, і російські, й українські народи. У праці та повсякденному житті вони підтримували постійні контакти з такими ж меншинами чехів та євреїв.

Системний аналіз становлення та розвитку завдань, змісту, форм і методів організації краєзнавчої справи в школах Волині розкрито у дослідженні Н. Рудницької „Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917-1932 рр.)” (2000). Досліджено стан вивчення краєзнавства Волині у дореволюційний період, обґрунтовано краєзнавчий принцип у педагогіці 1920-х рр., розглянуто тенденції та особливості вивчення краєзнавства в навчальній діяльності учнів початкових шкіл, шляхи вивчення краєзнавства в школах-семирічках, засоби реалізації впливу на формування особистості учнів. За даними досліджень та архівних джерел нею виявлено, що вивчення Волинського краю розпочалося з середини XIX століття.

Специфіка освіти чеської й німецької національних меншин Волині висвітлюється в історичних працях О. Суліменка „Німці Волині (кінець XVIII – початок XX століття)” (2002), Г. Шпиталенко „Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)” (2003) та О. Буравського „Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток” (2003).

Уперше здійснено спробу дослідити історію євреїв Волині в кінці XVIII – на початку XX століття у монографії О. Іващенко та Ю. Поліщука „Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття)” (1998). Євреї – одна із найчисельніших меншин України. Після українців з кінця XVIII століття євреї посідали друге місце. Єврейське населення завжди у нашому краї відіграло

помітну роль у суспільному житті Волині. У 134 містах налічувалося майже два мільйони євреїв, які внесли у культуру свої традиції, елементи побуту та ремесел.

У монографії подано систему приватних, громадських, а з другої половини XIX століття державних, єврейських навчальних закладів. Доречно зазначити, що серед викладацького складу були іноземні вчені-педагоги, які доклали багато зусиль для здійснення просвіти єврейської молоді. У роботі також проаналізовано процес становлення освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття, розкрито напрями і етапи розвитку початкової, середньої та вищої освіти цієї національної меншини. За матеріалами історичної літератури та архівних джерел дослідниками здійснено системний аналіз змісту та структури навчально-виховного процесу в середніх і вищих навчальних закладах.

Логічним продовженням цих розвідок стало історико-педагогічне дослідження Н. Рудницької „Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття” (2002), у якому доведено, що у XIX – на початку XX століття у Волинській губернії євреї започаткували і розвивали початкову, середню та вищу національну освіту, зберегли релігію і мови (іврит, ідиш), створили мережу друкарень, що сприяло швидкому зростанню соціокультурних процесів. Попри те, дослідницею встановлено, що склад викладачів за рівнем освіти та педагогічним досвідом був надзвичайно різноманітним. На початку XX століття більшість викладачів мали звання початкового вчителя чи домашнього наставника.

З огляду на це, значна кількість євреїв, що здобули середню і вищу освіту, стала основною ланкою єврейської інтелігенції, яка створювала підґрунтя для швидкого зростання культурних і освітніх процесів у Південно-Західному краї Російської імперії. Абсолютна більшість високоосвічених учителів, лікарів Волині були євреями, що сприяло зростанню авторитету єврейських громад серед поліської людності.

Питання забезпечення єврейських шкіл учительськими кадрами висвітлює у своїй роботі Н. Кротік „Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20-30 рр. XX століття)” (Житомир, 2007). Ця проблема вже постала на початковому етапі при відкритті освітніх закладів. Умови роботи надзвичайно ускладнювалися в цей період ще й кардинальними змінами у змісті освіти. Негативно позначилась на роботі учителів колективізація у радянські часи, матеріальна незабезпеченість, обливо в період голоду 1932-1933 років.

Заслужують на увагу дисертаційне дослідження Н. Сейко „Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр.” (1999) та монографія „Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст.” (2002), в яких аналізуючи особливості польської освіти, подає класифікацію підручників і навчально-методичної літератури у польських навчальних закладах на початку XIX століття.

В аспекті нашої проблеми доречно відзначити дисертаційне дослідження С. Коляденко „Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805-1833 рр.)” (1998), в якому йдеться про істотний вплив польських учених на організацію системи освіти у Російській імперії. У роботі розглядаються структурні та змістові аспекти функціонування діяльності Кременецького ліцею. На першому етапі діяльності гімназії підбором кадрів займався Г. Коллонтай. Саме за його проханням прибув до Кременця перший директор гімназії Йосип Чех, багато науковців та педагогів з Вільна, Кракова, Варшави, Санкт-Петербургу. До кандидатури викладача висувався ряд вимог, а саме: вчитель мав володіти достатньо високим обсягом знань, мати науковий ступінь доктора або, в крайньому випадку, магістра, бути людиною високої моральності.

Слід відмітити відомих іноземних учених-педагогів, які працювали в Кременецькому ліцеї: Чех Йосип (1762-1810) – математик, працював у Польщі та Кременецькій гімназії, автор підручника „Короткий виклад арифметики”; Чарториський Адам Ежи (1770-1861) – польський та російський державний діяч, таємний радник Олександра I, попечитель Віленського округу; Фус Микола Іванович (1755-1826) – швейцарський математик, член Академії Наук Санкт-Петербургу і професор університету; Янкович де Мірієво Теодор Іванович (Мірієвський) (1741-1814) – російський та сербський педагог, послідовник Я.А. Коменського; Лелевель Юхим Юзеф Бенедикт (1786-18610) – історик, політик, ідеолог польської демократії, з 1809 по 1811 рр. працював викладачем історії Кременецької гімназії; Словацький Евзебіуш (1772-1814) – професор Віленського університету, в 1805-1809 рр. – викладач латинської та польської мови в Кременецькій гімназії; Улдинський Юзеф (1792-1863) – закінчив Віленський університет зі ступенем магістра права, після викладання у Подільській гімназії з 1818 р. працював у Кременці. Викладачі Кременецького ліцею продовжили свою діяльність й у інших навчальних закладах України.

Здійснено історико-педагогічний аналіз розвитку шкільної освіти на Волині у кандидатській дисертації Н. Бовсунівської „Розвиток шкільної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)” (2004). Також розкрито музично-педагогічну діяльність відомих співаків, композиторів, музикантів, педагогів кінця XIX – початку XX століття.

Слід зазначити, що у розбудові системі шкільної музичної освіти на Волині брала участь ціла плеяда видатних музикантів, педагогів, композиторів, співаків, які були вихідцями не лише з Волинської губернії, але й такі, які народилися у західноєвропейських країнах.

У розвитку шкільної музичної освіти у період XIX – поч. XX століття простежується явище збереження етнокультурного компонента (польського, єврейського, німецького, чеського) у структурі аматорської музичної освіти.

У роботі зазначається, що привілейованому класу для задоволення своїх культурних потреб хорового мистецтва було замало. Світське життя диктувало необхідність підготовки виконавців-інструменталістів високого класу. Саме тому волинські поміщики запрошували до власних маєтків на роботу викладачів-іноземців.

У дослідженні йдеться про вагомий внесок польської етнонаціональної меншини у розвиток музичної освіти і культури Волині. На особливу увагу заслуговує стан навчання музиці у Кременецькому (Волинському) ліцеї. На запрошення візитатора у 1808 році на роботу перейшов з капели графа Ю.-А. Ілінського Ян Лензі (1763-1832 рр.). Він закінчив Неаполітанську консерваторію, працював у італійській та російській столицях, служив першим скрипалем оркестру імператора. У Кременецькому ліцеї керував оркестром. Блискучу освіту мали всі викладачі закладу: флейтист з Відня *Гжегож Байєр*, *Ян Ролле* – вчитель вокальної музики, гри на клавикорді та духових інструментах. Танців навчав балетмейстер Варшавського театру Ф. Шленцовський. Співи викладав чех *Йожеф Ваньончик*, який народився 1764 року в Богемії, а музичну освіту здобув у Празі. Саме він створив „інститут учителів і органістів”. Кожен з цих викладачів на волинській землі репрезентував свою педагогічну школу: італійську оперну, скрипкову, німецьку симфонічну та віденську вокальну.

Також розкривається музично-педагогічна діяльність відомих польських меценатів, письменників на території Волині у XIX – на початку XX століть: О. Кольберга, Ю. Ілінського, Й. Вітвицького, Ю. Крашевського, Ю. Зарембського, І. Падеревського та інших.

Для волинського краю характерним був високий рівень домашньої музичної освіти. Створювалися сімейні хори, до яких залучались усі, хто мав голос (зокрема і слуги). Історично підтверджується факт розвитку освіти в нашому краї у творі В. Короленка „Сліпий музикант”.

Аналіз архівних матеріалів засвідчує факт перебування певної кількості австрійських підданих на досліджуваній території у ролі музикантів у маєтках волинської знаті. Навчання під опікою іноземних учителів було досить успішним: незабаром їм на зміну приходили власні учні, які були цілком підготовлені як фахівці та організатори музичної освіти.

Соціально-економічний розвиток Російської імперії на початку XIX ст. сформував прагнення жінки бути освіченою. Тому велика кількість жінок виїжджала навчатися за кордон. Відкриття жіночих навчальних закладів на Волині стало важливим соціально-політичним чинником у розвитку культури краю.

Л. Єршова у роботі „Жіноча освіта на Волині” (2006) подає класифікацію освітніх навчальних закладів для жінок, які існували в губерніях, характеризує науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу в них, а також особливості фінансування основних освітніх закладів для жінок.

Л. Єршова вказує, що гувернери та гувернантки французького походження далеко не завжди відповідали тим вимогам, які теоретично і практично ставилися перед вихователями. Посол Франції в Росії зауважував, що переважна більшість французів, які виявили бажання навчати російську молодь, були „втікачами-дезертирами, банкрутами, розпусниками обох статей, що переховувались від закону. У 1755 році у Росії було видано наказ про заборону іноземцям займатись навчально-виховною діяльністю без спеціального дозволу на те Академії Наук Росії. На Волині такі накази не діяли до 1812 року. Ситуація залишалася виключно під контролем тих, хто наймав собі вчителів – іноземців.

У монографії описується діяльність інституту для глухонімих у с. Романів. Робота містить цікаву інформацію щодо викладацького складу та змісту навчальних дисциплін. Тут зазначаються причини, які спонукали волинські родини вдаватися до послуг іноземних учителів і вихователів. Зокрема, завдяки домашній освіті й вихованню волинські поляки зберігали свій національний дух.

Окремий аспект проблеми освітньо-просвітницької діяльності відбився у статті Н. Сейко „Ілінські – меценати культури на Волині (XX ст.)”. Н. Сейко згадує про діяльність іноземних педагогів Романівського інституту для глухонімих дітей віком від 8 до 14 років обох статей християнського віросповідання. Добрав професорів та викладачів фундатор цього навчального закладу граф А. Ілінський. Директором Інституту глухонімих у Романові Ю. Ілінський призначив *Яна Францішка де Гамперле*, доктора філософії Празького університету, який навчав дактилономії за методикою ксьондза Сирка і міг викладати німецьку мову. Французьку мову і літературу запросили викладати *Якуба де Муссо*; ветеринарію – доктора *Гарпера Фердинанд Ошмянець*, секретар інституту, викладав латину, географію, історію та арифметику. *Доктор Мерк* – архітектуру; академік *Гастедо*, дійсний член Петербурзької академії наук, був запрошений викладати механіку.

У 1814 р. при школі засновано конвікт під опікою ченця Кароля Тентіла, француза, що потім тривалий час, до 1820 р., викладав у Романові французьку мову. Інститут щороку мав звітуватися Волинській гімназії і міг бути перевірений як генеральним, так і волинським візитатором шкіл.

Одним із сучасних історичних досліджень освітньої тематики є дисертація Костюк О.Ю. „Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.)”. У ній дослідниця виділила педагогічні умови становлення та розвитку релігійної освіти у даному регіоні. У роботі, зокрема, зазначено, що професійний рівень викладачів та вчителів релігійно-освітніх закладів був різним і кваліфікація педагогів залежала від навчального закладу та етапів становлення і розвитку релігійної освіти. Так, якщо на початку XIX ст. учителі православних, католицьких навчальних закладів мали вищий рівень професійної підготовки, ніж меламенти, то з часом усі викладачі, які забезпечували навчально-виховний процес, мали належний рівень знань й умінь (керівний та викладацький склад комплектувався на конкурсній основі). Дослідження виявило, що на першому етапі становлення та розвитку релігійна освіта єврейської та німецької меншин здійснювалася приватними вчителями у домашніх умовах.

Серед історичних досліджень періоду української незалежності можна виділити дисертацію І. Круковської „Становлення і розвиток медичної освіти на Волині (XIX – 30-ті роки XX ст.)”. У роботі проаналізовані напрями професійної та навчально-методичної подвижницької діяльності лікарів-педагогів Волині – В. Бессера, Г. Брунса, Т. Волковинського, В. Краснова, М. Лісіцина, Д. Морозова, Т. Паславського, І. Соболевського, Л. Стратієвського, К. Яцути та ін. Визначено, що лікарі Волині не лише займалися лікувальною практикою, викладацькою діяльністю, але й стали організаторами Товариства лікарів Волині, Острозького Кирило-Мефодіївського братства, здійснювали дослідження, відкривали альтернативні освітньо-медичні установи для підготовки медсестер, готували відповідну наукову, навчальну, методичну літературу.

Зазначимо, що у дисертаціях, в опублікованих для масового користування матеріалах, які характеризують розвиток освіти на Волині, лише частково описано діяльність іноземних учених, педагогів, методистів, що читали курси у навчально-виховних закладах, готували підручники, посібники, методичні рекомендації та іншу науково-просвітницьку літературу.

Аналіз історико-педагогічних та дисертаційних праць дозволяє констатувати, що освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині XIX – поч. XX ст. до нашого часу не була предметом спеціального історико-педагогічного аналізу.

1.2 Історичні передумови діяльності іноземних педагогів на Волині

З історії відомо, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії був утворений Південно-Західний край, до складу якого увійшли Волинська, Подільська та Київська губернії. За наказом імператора Павла I від 29 серпня 1797 року була створена Волинська губернія. За територією вона була найбільшою в Південно-Західному краї. Територія займала 63036 кв. верст, що майже вдвоє перевищувало Подільську, але за чисельністю населення губернія займала останнє місце в краї. У ній налічувалося 13 міст, 134 містечка і 9682 інших населених пунктів, у яких проживало 2997902 осіб. У культурно-освітньому аспекті Волинь була однією з найвідсталіших губерній в Україні, а за рівнем грамотності населення стояла на 36 місці в Російській імперії.

Волинь – історико-географічний регіон України, розташований у басейні південних приток Прип'яті та у верхів'ї західного Бугу. Назва „Волинь” походить від назви давнього городища Велинь біля Володимира-Волинського, про що згадується у літописах 1018 року. Термін „Волинь” (як позначення терміну) з'являється у 1077 році. На тодішній території України жили

різні племена. Вони знали лише свою околицю, своє місто: мали своїх старшин, а інші люди до них не належали. Звалися різними іменами: в теперішній Чернігівщині люди звалися сіверяни, найдавніші міста у них були Чернігів, Новгород-Сіверський і Переяслав. Люди біля Києва звалися полянами, а земля та прозвалася Руською землею. Ті, що жили над Тетеревом і Случчю, у великих лісах, звалися древлянами. Ті, що на Волині – дулібами. Отже, на території Волині в кінці VII – на початку X століття жили племена дулібів, волинян.

Волиняни (велиняни) – це об'єднання різних слов'янських племен у басейні верхів'я течії Західного Бугу в X-XI столітті. У 988 році великий князь Володимир Святославович заснував місто Володимир – центр Володимир-Волинського князівства. Найвідомішими містами у X ст. на Волинській землі були – Луцьк, Белз, Буськ, а пізніше були засновані Холм, Берестя і Кременець.

У 1099 році Володимиро-Волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Галицьку і Волинську землі у Галицько-Волинське князівство. У XII столітті Волинська земля відокремилась від Києва. Головними центрами освіти у Галицько-Волинському князівстві були Острог і Львів.

1349 року відбулося падіння Галицько-Волинського князівства, тобто – це початок нової ери в українській історії. Протягом півстоліття українські землі знаходилися під владою Великого князівства Литовського та Польщі. У 1352 році Польща і Литва підписали угоду про примирення, і Волинь увійшла до складу Литви. 1366 року Польща завоювала Західну Волинь (м.Холм і Белз), а після підписання Люблінської унії (1569) вся Волинь відійшла до Польщі.

У 1797 році було утворено Волинську губернію, а головним її містом став Новоград-Волинський, з 1804 року – Житомир. Під час перебування Волині у складі Російської імперії на освіту мала вплив Едукаційна комісія Польщі (була створена у 1793 році), яка провела ряд шкільних реформ. Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 роки) Брацлавщина, Київщина і Волинь увійшли до складу Російської імперії. У Волинській губернії налічувалося 12 повітів: Житомирський, Дубненський, Ковельський, Володимир-Волинський, Ізяславський, Кременецький, Новоград-Волинський (Звягельський), Луцький, Острозький, Овруцький, Рівненський, Старокостянтинівський. Міста, які були їхніми центрами, відрізнялися між собою походженням, чисельністю населення, суспільною роллю тощо, але, як свідчать архівні матеріали XIX ст., усім їм були властиві деякі спільні типологічні риси. Кожен повіт поділявся на стани, а стани на урядницькі дільниці. У свою чергу, повіт поділявся на дві мирові дільниці, кожна з яких складалася із кількох волостей. Керували повітами справники, а станами – станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. У 1884 році в губернії налічувалося 48 станів і 201 волость. У такому складі губернія проіснувала до 1925 року.

Сучасна Волинь включає Волинську, Житомирську, Рівненську, Тернопільську та частину Тернопільської області. Корінними жителями Волинського краю були українці, які посідали перше місце, друге – євреї, а третє – поляки.

М. Ролле у книзі „Волинські Афіни” в історії освіти на Волині виділив п'ять періодів:

- 1) приєднання Волині до Польщі за часів правління Володимира Великого після підписання Люблінської унії (1569);
- 2) період діяльності ордену єзуїтів з організації освіти на Волині (орден засновано у 1534 р.);
- 3) діяльність Едукаційної комісії (1773-1793);
- 4) реформування народної освіти за часів правління Російського царя Олександра I;
- 5) освіта після польського повстання (1830-1831р.) за часів правління Миколи I.

В Україні до кінця XVI століття не було вищої школи. Українські діти здобували освіту в західних університетах Праги, Кракова, Падуї, Болоньї. Щоб запобігти окатоличенню української людності, у 1576 році було засновано православну вищу школу в м. Острозі. У другій половині XVI століття Острог став найбільш важливим центром нового українського культурного та освітнього руху.

На Волині наприкінці XVI – на початку XVII століття активно розвивався національно-культурницький рух, що проявлявся у діяльності церковних братств та відкритті шкіл у Володимирі, Дубно, Острозі та Луцьку.

Незважаючи на сильну політику колонізації, на несприятливі умови підневільного українського життя в Російській імперії, український народ проводив наполегливу роботу проти існуючого панівного режиму за культурний розвиток народу, за рівноправність української мови та розвиток шкільництва.

Численні археологічні пам'ятки, які зберігаються в Острозькому історико-культурному заповіднику, свідчать про те, що на території м. Острога люди жили з давніх-давен. Заселення території Острожчини сягає близько 35-40 тисяч років тому. Найбільш ранніми були поселення первісних мисливців на берегах Горині та Вілії. Знахідки археологів свідчать про те, що на теренах Острожчини знайдені залишки жител з багаттями і крем'яними знаряддями праці, багато кісток мамонтів та інших тварин. На початку нашої ери Острожчину заселяли скотарсько-землеробські племена з найвищою культурою обробки землі – трипільською.

Пагорби, на яких знаходиться стара частина міста, утворюють гострий ріг, – звідси й місцева назва „Остроріг” , скорочена пізніше в глибоку давнину в народній вимові в „Остріг”. Існує інша версія, що назва міста походить від слова „острог”, що у східних слов'ян означало укріплення, місце, огорожене частоколом. Уперше Острог згадується від 1100 року в Іпатіївському літописі, коли його передали князю Давиду Ігоровичу.

З кінця X до середини XII століття Острог входив до складу Київської Русі, пізніше – до Володимира-Волинського, а з 1199 року – до Галицько-Волинського князівства. У давніх документах згадка про Острог зустрічається у XIV столітті (Острог тоді входив до складу Литви).

Слід зазначити, що місто Острог було найпотужнішим торгівельним центром, оскільки через нього проходили важливі торгівельні шляхи із Заходу на Схід. Цьому сприяло зручне географічне розташування міста у центрі Волинської губернії (тут сходилися торгівельні шляхи з Молдови, Польщі, Литви, Росії й Білорусії).

Рід Острозьких був відомий на Волині з часів феодального роздроблення, від пінського князя Юрія Володимировича (1222 р.). Литовський князь Ягайло у 1386 році нагородив Федора Даниловича Острозького землею, кількома селами і містом Острог. З історії відомо, що рід Острозьких збудував великий замок, який мав важливе економічне, політичне і культурне значення для міста Острога. Князі Острозькі проводили тричі на рік ярмарки. Купці з Волині торгували худобою, з Коломиї й Дрогобича – сіллю і воском, з Криму і Туреччини – тканинами і прянощами. У торгівлі зі Сходу активну участь брали греки, які жили на одній з вулиць міста.

Замок слугував для мешканців міста надійним захистом від постійних нападів кримських татар. Після Люблінської унії (1569 р.) Острог загарбала феодальна Польща, насаджуючи феодально-кріпосницький та національний гніт. Особливо він посилювався після Брестської церковної унії (1596 р.).

Саме в Острозі завдяки старанням знаменитого роду князів Острозьких зародилася освіта і наука у Східній Європі. Осередком української освіти та культури, провідною науковою установою наприкінці XVI - на початку XVII століття стала Острозька академія (протягом 1576-1636 рр.). Вона відіграла роль інтелектуального центру України і стала першою українською школою вищого рівня (відкрита князем В.-К.Острозьким, що увіковічила його ім'я). Багато видатних дослідників вважають Острозьку академію першим навчальним закладом вищого типу в Україні.

Отже, сприятливі умови для розвитку української культури на той час склалися саме на Волині. Провідною культуротворчою силою стали волинські землевласники. У ті часи, щоб отримати посаду в установах, потрібно було досконало володіти українською, польською та латинською мовами, а система домашнього чи церковного навчання міщанських дітей уже не відповідала вимогам часу. До того ж, навчання у закордонних вищих школах потребувало значних витрат. Вирішити ці складні проблеми взяв на себе князь Василь-Костянтин Острозький.

Першими меценатами-просвітниками були українські князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, його сини – Святослав і Всеволод, які створили школи як організовані соціальні інститути.

Фундатор школи-академії Василь-Костянтин Костянтинович Острозький був одним із найбагатших магнатів держави, некоронованим королем Русі, меценатом та просвітителем, захисником православної церкви в її боротьбі з католицько-уніатською експансією в Україні. Як зазначав С. Кардашевич, князь утричі перевершував за багатством самого короля Речі Посполитої. Йому належала третина всієї Волині, маєтності у Київському, Володимирському, Білоцерківському, Богуславському, Переяславському, Канівському та Чернігівському старостах. У володіннях князя перебувало понад 3040 міст і сіл, торгові доми у Гданську, Ярославі, Львові, замки у Дубно, Турові, Тарнові, двори-палати у Варшаві та Вільно. Князь В.-К. Острозький заснував дві друкарні: одну в Острозі, а другу – в Дермані. При дворі був організований шпиталь. Відомий князь Острозький в історії і як талановитий полководець.

Золоту сторінку в історію України та академії вписав Іван Федоров. Завдяки йому Острог став одним із перших осередків книгодрукування в Україні. До першодрукарів у Європі слід віднести імена й інших визначних діячів культури. Це – Йоган Гетенберг і Альд Мануцій, Швайпольт Фіоль і Франциск Скорина, Іван Федоров та Петро Мстиславець.

Іван Федоров у „Евангелії учительському” стверджував, що життєвий шлях людини залежить від неї самої, її волі, прагнення до пізнання, до творення добрих справ. Він висловлював ідею рівності всіх людей, яким однаковою мірою повинні належати всі земні блага, зокрема й освіта.

На той час в Україні типографій майже не було, та й друкували вони латинською та польською мовами. Єдиним друкарем, який володів кирилівським шрифтом й умів ним користуватися, був Іван Федоров. До 60-х років ХХ століття були відомі лише 3 видані І.Федоровим книги. Це – Новий Заповіт (1580 р.) із алфавітним покажчиком до нього, складений Тимофієм Михайловичем; славетна Острозька Біблія (1580-1581 рр.) – перше у східнослов'янських народів видання повного церковнослов'янського тексту біблійних книг та листівка на двох сторінках „Хронологія” (1581 р.) Андрія Римші. Вона складала з двох аркушів, на яких видруковано назви 12 місяців (латинською, єврейською й українською мовами) та розміщено дврядкові вірші. Твір Андрія Римші – це найменше видання Острозької друкарні. Серед шедеврів поліграфічного мистецтва першою є слов'янська Біблія.

Джерелами для випуску Острозької Біблії слугували Геннадієвська Біблія, грецькі списки Біблії (привезені з Риму Діонісієм Раллі), грецькі тексти зі Сходу, західноєвропейські видання Біблії (католицька Леоноліта Шарфенберга 1561 р.), кальвіністська Берестейська, антиринітарська Симона Будного та інші.

Острозька Біблія у 1620 р. зареєстрована в каталозі Бодлеянської бібліотеки м. Оксфорда. На той час її мали всі відомі вчені, значно пізніше й І. Франко. За даними досліджень та архівних джерел відомо, що тираж Острозької Біблії був досить великий (до нашого часу збереглося більше 270 примірників). Вона є у бібліотеках багатьох міст (Москви, Києва, Харкова, Ужгорода, Санкт-Петербурга, Львова та ін. міст).

Доречно відзначити, що в XVI столітті Острозька Біблія репрезентувала слов'янську княжність за кордоном. Вона була у шведського короля Густава II Адольфа, кардинала Ф. Берберині, вінчестерського єпископа Лапселота Ендрюса. Іван Грозний також подарував примірник Острозької Біблії англійському послові Горсею.

Художнє оформлення Острозької Біблії представлене дереворитною архітектонічною ксилонічною рамкою титула, дещо схожою з гравюрою німецького ксилографа Е. Шена у Нюрнбернському виданні Біблії 1524 р. Ця оригінальна гравірувальна рамка спочатку була використана в московському „Апостолі” (1574). У композиції заставок простежуються мотиви українського народного орнаменту, прикрас українських рукописів.

У художньому оформленні Острозької Біблії друкар використав виливні складні суто декоративні прикраси: листочки, зірочки, хрестики тощо (сучасний український дослідник давньої української рукописної книги професор Яким Запаско нарахував 81 заставку, 70 кінцівок, 35 дрібних прикрас, 78 рядків в'язі, 1384 ініціальних літер). До книги, окрім біблійних текстів, включено вірші Герасима Смотрицького (він також написав обидві передмови).

Природні дари Івана Федорова проявлялись у різних *формах*:

1. Художник-гравер:

- автор узорних літер;
- автор фамільного герба гетьмана Ходкевича;
- автор заставок у давньоруських рукописах;
- автор рамок (рамка із зображенням Луки у московському „Апостолі” 1564 р.).

2. Редактор:

- у родовому відмінку прикметників чоловічого роду однини Іван Федоров вживав російське закінчення „ого” замість старослов'янського закінчення „аго”, наприклад: „всякого” замість „всякаго”.

Далеко не все дійшло до нашого часу, що надруковано його трудолюбивими та вмілими руками. Іван Федоров володів рідкісною обдарованістю, великою працьовитістю, чистотою та висотою поглядів, твердістю у відстоюванні думок, непохитною вірою у своє покликання, відданістю перед Батьківщиною, народом, якому служив до останнього подиху. Він твердо і прямо йшов тернистим шляхом до поставленої мети.

Перебування Івана Федорова на Україні українські історики (О. Мацюк, Я. Запаско та ін.) поділяють на чотири *періоди*:

- **львівський** (січень 1573 р. – травень 1574 р.) – були видані „Апостол” та „Буквар”;
- **дерманський** (березень 1575 р. – жовтень 1576 р.) – перебування у Дерманському монастирі;
- **острозький** (червень 1577 р. – березень 1582 р.) – перебування в Острозі;
- **львівський** (грудень 1583 – до смерті) – остаточне повернення Івана Федорова до Львова.

Книгодрукування в Острозі продовжувалось і після від'їзду І.Федорова у 1582 р. до Львова. В Острозі було підготовлено текст друкованої граматики слов'янської мови, виданої 1586 р. у Вільно білоруськими братами Мамоничами. Значну роль у поширенні писемності серед слов'янських народів відіграла і „ГраMATика словенська” (1619), написана вихованцем Острозької школи Мелетієм Смотрицьким.

Однією із ознак освіченості у період українського Відродження вважається „тримовність”, що являла собою знання гебрайської, грецької та латинської мов. Отже, Острозька академія вважається тримовним колегіумом, що отримав назву „слов'яно-греко-латинської” школи, в якій іврит було замінено церковнослов'янською мовою.

М. Грушевський писав, що Острог на Волині в 1580-1590 роках став видатним центром літератури й освіти. Так саме Острозька академія стала моделлю нової школи на східнослов'янських землях, у якій намагалися поєднати греко-слов'янські та латинські освітні канони. Тут уперше у практиці української традиційної освіти запроваджено „сім вільних мистецтв”, тобто предмети „*тривіуму*” (граматика, риторика, діалектика) і „*квадривіуму*” (арифметика, геометрія, музика, астрономія) та елементи циклу філософії, що підняло українську школу на новий якісний рівень. У школі вивчали слов'янську, латинську та грецьку мови (з мов переважала старослов'янська, що була близькою до народної, розмовної), а також граматику, арифметику, риторику, логіку. На достатньо високому рівні спудеї оволодівали музикою й хоровим співом, значне місце займали й воєнні науки – спудеї оволодівали вправами із стрільянини з гармат і рушниць, їздили на конях.

Про заснування Острозької академії згадується в документах сучасних дослідників. Архівні дані, на жаль, утрачені, не зберігся статут цього навчального закладу. Найперша згадка про Острозьку школу міститься у передмові до Острозького букваря (саме він став головним джерелом для визначення часу відкриття Острозької школи). Надруковано грецько-старослов'янський буквар 15 червня 1578 р. На титульному аркуші зазначено, що „...мисленням і стараннями князя Костянтина Костянтиновича Острозького, повелівшого побудувати дім для справи друкування, а до того ж будинок і дітям до навчання, у своєму отчому і славному граді Остріг, що знаходиться на землі Волинській. І, відшукавши мужів у божественному писанні здібних у грецькій, латинській і російській мовах, і запросивши їх до діяльності у навчанні. Із-за цього й надрукована ця книжка, грецькою альфа-віта, а російською – аз-буки, переважно для навчання багатогрішного Іоанна Федоровича” [29, 69]. Все це свідчить про те, що друкарня та Острозька школа були створені не пізніше 1578 р., тому що у 1576-1577 р. саме для потреб школи було видано буквар. Друкарня та Острозька школа взаємодіяли: у друкарні видавали навчальні посібники, а у школі готували освічених діячів. На жаль, до нашого часу дійшло лише два примірники Острозького букваря: один зберігається у королівській бібліотеці у Копенгагені, інший – у бібліотеці міста Гота (Німеччина).

Василь-Костянтин залучив до викладання в Острозькій академії талановитих вітчизняних та іноземних діячів – літераторів, мовознавців, природознавців та інших фахівців. Чимало з них були вихованцями провідних європейських університетів – Падуї, Венеції, Кракова. На розвиток Острозької академії істотний вплив мали вчені з Греції. Грецька освіченість у XV столітті перебувала у тісному взаємозв'язку з італійською гуманістичною культурою й була перейнята реформаторськими ідеями. За складом викладачів, за якістю навчання, а також за кількістю й обсягом предметів, які вивчалися, Острозька академія випереджувала багато інших тогочасних академій.

Випускник Острозької академії архимандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський згодом написав у „Поліфонії”, що тут зібралося багато ораторів рівня Демосфена, філософів і мудреців, докторів слов'янської, грецької й латинської мов, „славних” математиків і старословів. Першим ректором школи був Герасим Данилович Смотрицький – письменник і педагог, автор полемічного трактату „Ключ до царства небесного” (1587 р.).

Острозька академія вирізнялася високим рівнем викладання, мала потужний викладацький склад. Тут працювали такі інтелектуальні сили, які були випускниками латинських, протестантських та православних освітніх закладів (*Феофан Грек, Кирило Лукаріс, Ян Лятос,*

Василь Суразький, Іоф Княгеницький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, Герасим Смотрицький та ін). Серед найвидатніших був грек *Никифор Картакузин* – славний своєю ерудицією, випускник Падуанської академії.

Грек *Кирило Лукаріс* – народився у Критській столиці – Кандії, навчався в університетах Венеції та Падуї - один із ректорів Острозької академії, згодом патріарх Александрійський (1602-1621 рр.) та Константинопольський (1621-1638 рр.). До Острога Кирило Лукаріс прибув у сані архімандрита, він зацікавився науковими і навчальними інтересами острозького гуртка і брав активну участь у його навчальній і педагогічній діяльності. Відомо 16 листів з переписки Лукаріса з острозькими діячами (оригінали цих листів зберігаються в Константинополі, у монастирі Гробу Господнього).

Заслугує на увагу наукова діяльність польського астронома, математика, доктора медицини, філософа, випускника Краківського і Падуанського університетів, магістра астрології, професора, декана факультету медицини Краківської академії – *Яна Лятоса* (Лятош, Лятошинський, Jan Latosinius, Latosinski, Latosz). Він народився у Кракові у 1539 році, а в 1563 році закінчив Ягеллонський університет, отримав учений ступінь магістра філософії, а з 1565 року працював професором Краківської Академії (упродовж 30 років). Ян Лятос успішно займався науковою діяльністю, видав велику кількість праць. Опубліковані праці з математики сприяли присудженню йому вченого ступеня доктора медицини.

У літературі зустрічаються описи зовнішності Я. Лятоса: „він був середнього зросту, достатньо товстим, вродливим; носив бороду, а силою такою володів, що побороти міг не тільки ведмедя, але й верблюда”.

Особливо заслуговують на увагу праці, в яких він надавав великого значення вивченню ролі астрології й медицини. Серед таких – праці, написані протягом 1572-1598 рр., присвячені вивченню зв'язків астрології з медициною (праця про протистояння планет Сатурна і Марса; про затемнення Сонця і Місяця), а також брошура „Вигнання глистів людини залежно від фаз Місяця”. Ян Лятос вважав, що за розміщенням небесних тіл можна передбачити поширення хвороб та їх лікування, різні катастрофи, а також долі окремих осіб. Половину своїх праць Ян Лятос присвятив Костянтину і Яношу Острозькому.

Для ґрунтовного вивчення медицини Ян Лятош у 1575 році виїхав до Італії і вступив на медичний факультет Падуанського університету, який у ті роки був широко відомим у світі. Після його закінчення він отримав учений ступінь доктора медицини і повернувся до Кракова у 1577 році.

У 1582 році до Краківської Академії Папа Григорій XII надіслав новий календар. Ян Лятос критично поставився до нього і виступив проти його прийняття, оскільки було виявлено багато помилок з математичної точки зору (на це Ян Лятос отримав позитивні відгуки від вчених Москви, Острога). У 1598 році Ян Лятос позбавлений кафедри у Краківській Академії й змушений був за межі Польщі. Дружні стосунки, які були у нього із сім'єю князів Острозьких, відіграли вирішальну роль у переїзді до Острога. Тут він був доброзичливо прийнятий княжим двором.

Точної дати прибуття Лятоса до Острога не встановлено, хоча сучасні дослідники наводять різні дати приїзду (І. Мицько – 1596 р., Г. Барич – 1596 р., К. Харлампович – 1599 р., Ст. Камінський і Ян Пешке – 1602 р.). В Острозі Яну Лятосу були приписані 3 села, а на вулиці Більмаж було збудовано дім. У збережених подвірних списках Острога є свідчення про те, що у 1599 році Я. Лятос разом із дружиною Ганною Ожеговською і дочками Ганною і Доротою проживали у власному будинку. В Острозькій академії Ян Лятос пропрацював більше десяти років, він викладав математику, медицину польською мовою, про що свідчать конспекти лекцій студентів (які збереглися). При Острозькій академії Ян Лятос уперше в Україні організував госпіталь (1576 р.), у якому лікував хворих, а також навчав основ лікувальної справи слухачів академії. Видатний польський учений брав активну участь у роботі літературно-просвітницького гуртка.

З 1594 року Ян Лятос велику кількість праць присвятив членам сім'ї князів Острозьких. Для родини Острозьких він складав гороскопи, прогностики, був сімейним лікарем. Особливе місце займає книга, видана в Острозі із календарем на 1602 рік, у якій він врахував усі недоліки календаря Папи Григорія XII. На жаль, до нашого часу наукових праць Яна Лятоса збереглося небагато, вони майже недоступні широкому колу читачів (у бібліотеках Польщі збереглося не більше 5 примірників).

Слід відмітити діяльність білоруса *Андрія Римши*, який походив з родини білоруських шляхтичів-кальвіністів з-під Новогрудка. З 1572 р. він служив у родині Радзивилів, через яких і

познайомився з князем Острозьким. Крім „Хронології”, відомі три вірші автора на герби магнатів у віленських білоруських виданнях (на герб Остапа Воловича у збірнику 1585 р., на герб Льва Сапіги у публікації Литовського статуту 1588 р., на герб Теодора Скумина в Апостоли 1591 р.). Андрій Римша у 1591 році опублікував також поему про військову діяльність князя Радзивілла. Твори А. Римші, хоча і були надруковані в Острозькій друкарні, проте належать до білоруської літератури.

Не менш вагомим внеском у розвиток Острозької академії є діяльність латиномовного поета, випускника Краківського університету *Симона Пекаліда* та полеміста *Мартина Броневського*. Вони також брали участь у діяльності наукового гуртка при академії, писали наукові праці, підручники, готували навчальні посібники.

Польський уряд, до складу якого у XVI столітті входив Острог, намагався перетворити цей один із найбільших українських культурних центрів у провінційне місто. Попри це, місто зберегло своє національно-культурне значення. До Острога приїздили видатні українці: І. Мазепа, пізніше П. Куліш, Т. Шевченко, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький. Всі вони, письменники, іменували Острог „Волинськими Афінами”.

На жаль, через певні історичні обставини Острозька академія у 1636 р. згорнула свою діяльність. Майже через 360 років був утворений у 1994 році Острозький колегіум, а з 1996 р. з метою відновлення історичної назви Острозького закладу освіти було прийнято Указом Президента України іменувати Острозький колегіум, надалі Острозька академія.

Отже, в історії академії можна окреслити чотири періоди:

- I період – **час формування** (1576-1586 рр.) – характеризується значним інтелектуальним спалахом – випуск першої церковнослов'янської Біблії (1581);
- II період – **час розквіту** (1578-1608 рр.) – до Острозької академії було запрошено цілу плеяду видатних особистостей того часу (іноземців);
- III період – **час занепаду** (1608-1636 рр.) – у 1608 році помер В.-К. Острозький;
- IV період – **час відродження** (з 1994 р. до сьогодні) – Указом Президента України у 2000 році університету було надано статус національного. Сьогодні цей навчальний заклад називається Національний університет „Острозька академія”.

Початком нової епохи в розвитку шкільної освіти стало утворення у 1802 році Міністерства народної освіти Російської імперії та навчальних округів. У Росії було створено шість навчальних округів: Московський, Петербурзький, Казанський, Дерптський, Харківський, Віленський (24 січня 1803 року утворений Віленський навчальний округ, до складу якого увійшла Волинська губернія).

Уся діяльність навчальних закладів на Волині у XIX ст. підпорядковувалась кільком указам, які складали основу освітньої реформи, що почалася вже у 1856 р. Це, перш за все, „Статут народних початкових шкіл” (1864 р.), „Статут гімназій та прогімназій” (1864 р.), „Статут жіночих навчальних закладів” (1860 р.) тощо. Початкові школи, за цими документами, підпорядковувалися повітовим та губернським шкільним радам; були також запроваджені реальні гімназії (поруч з класичними), де більша увага зверталася на вивчення прикладних дисциплін.

На початку XIX століття на Волині найбільш плідні зв'язки українського, поліського етносу виявилися з польською спільнотою. Польські магнати, володіючи значною маєтністю, землями (росіяни – 24 %, поляки – 69 %, німці – 5 %, євреї – 1,1 %, чехи – 0,3 % землі), поступово залучали до польської культури корінне населення. Серед цієї польської когорти заслуговують особливої уваги класик англійської літератури, уродженець с. Терехова Бердичівського повіту, Джозеф Кондар, єврейський письменник Шалом Алейхем (м. Бердичів), композитор Юліуш Зарембський, опікун Віленського навчального округу Тадеуш Чацький.

Призначений візитатором шкіл Волинської, Київської, Подільської губерній, Т. Чацький реорганізував та відкрив кілька шкіл і на території Волині-Житомирщини, а саме: в Овручі, Любарі та Житомирі.

На Волині ним було засновано 126 приходських училищ. У 1803 р. Т. Чацькому вдалося досягти угоди з католицьким духовенством про те, що при кожному костьолі буде утримуватися приходська школа, як пропонував Адам Чарториський. Крім цього, волинський візитатор запропонував реорганізувати орден василіанів з чернечого у виховний, щоб зберегти училища в Любарі та Овручі після скасування єзуїтського ордену.

У 1807 р. таке рішення було затверджене російським Міністерством освіти, але розвитку не отримало за браком часу та наступом соціально-політичної кризи внаслідок поразки першого польського повстання (1831 р.).

Чацький Т. запропонував відкрити гімназії у кожному з центрів трьох губерній – Житомирі, Вінниці, Києві. У них планувалося викладати: мови (польську, російську, французьку), польську літературу, історію та географію; право, математику, фізику; практичну механіку, історію природи, ботаніку, городництво, рільництво; хімію та хірургію; верхову їзду та конярство. Щодо ботаніки, то при кожній парафіяльній школі, прихідському училищі чи гімназії, за пропозицією Т. Чацького, мали утримувати дослідні ділянки, а у Вінниці – планувалося створити ботанічний сад (центральный для всіх трьох губерній). Програма для гімназій, запропонована візитатором, нагадувала за складністю університетський курс.

Діяльність Т. Чацького виявилася найбільш плідною у Кременецькому ліцеї. Доречно відзначити, що протягом першої половини XVIII ст. ця навчально-наукова і просвітницько-наукова установа була по суті єдиним навчальним закладом по всій Україні.

Певні аспекти зазначеної проблеми знайшли відображення у працях Г. Бухало, В. Єршова, М. Костриці, Г. Мокрицького, Л. Монастирецького, О. Пультера, Г. Черняхівського, котрі досліджували етапи становлення шкільництва національних меншин (польської, чеської, частково німецької, єврейської), діяльність громадських товариств, літературного краєзнавства та ін.

Період XIX – початку XX століття позначається колонізацією українських земель, що входили до складу Російської імперії. Початок XIX століття характеризується повним занепадом освіти Волинського краю. Як уже зазначалося, за рівнем грамотності населення Волинь стояла на 36 місці у Російській імперії, хоча за територією була найбільшою в Південно-Західній Росії. Як свідчать архівні джерела, згідно з переписом 1897 р. в губернії проживало 2 млн. 989 тис. душ обох статей.

З другої половини XIX століття до 1914 року дослідники-етнографи окреслювали особливості національного складу населення Російської імперії. На терені тодішньої Волині проживали українці, росіяни, поляки, євреї, німці, чехи. Історики, етнографи вивчали становище колоністів, позитивні й негативні аспекти провідної політики колонізації. Тим самим досліджувалося життя колоністів на території Волині.

Окремі аспекти соціального життя розглядали у своїх працях з питань історії педагогіки XIX століття Н. Барсов, К. Бартницька, П. Берков, Є. Дзюба, Я. Добжанський, А. Козирев, В. Соловійов, А. Лопухівська.

У 1802 році було утворене Міністерство народної освіти Російської імперії, яке для управління навчальними закладами утворило три округи: Віленський (входила Волинь), Київський, Харківський. На початку XIX століття культурно-освітній рівень волинян був одним з найнижчих. Освіта потребувала реформування. Після свого призначення (1803 р.) генеральним візитатором училищ Волинської, Київської та Подільської губернії Т. Чацький розробив проект „Про стан освіти Волинської губернії”.

До розвитку освіти і культури Волині долучалися і німецькі колоністи. Одними з найперших німецьких колоній, які засновані у 1815 році біля Звягеля (Новоград-Волинського), були колонії – Жозефін і Аннет. З 1833 року з'являються колонії Фрідріхсдорф, Марцелинхоф, Марцеліндорф, Стара Хотинка та інші.

У німецьких колоніях у 1891 році нараховувалося 392 школи (близько 15 тис. учнів). На кінець XIX століття в німецьких та чеських колоніях функціонували початкові школи. Початкова школа складалася з однокласних (3 роки) та двокласних (5 років) і вищих початкових училищ. Навчальний рік розпочинався з першого вересня і закінчувався першого травня. В однокласних початкових школах учні вивчали закон Божий, арифметику, церковнослов'янську грамоту, російську мову (граматика, письмо, читання), співи. На заняттях пояснювального читання, учні отримували елементарні знання з географії, історії, природознавства. Вивчаючи арифметику, учні знайомилися з нумерацією, дробами, чотирма арифметичними діями, цілими числами, таблицями мір, часу, ваги, довжини, з мірами поверхні й об'єму тіл, оволодівали навичками користування рахівницею. Дещо вищого рівня знань учні набували у двокласних училищах. Тут більш широко отримували знання з географії, креслення і малювання. На уроках грамоти було і літературне читання.

Надавали великого значення освіті переселенці з Німеччини. На 1830-1850 рр. припадає перша велика еміграційна хвиля німців на Волинь. Найбільш масовий потік переселенців був у 1860 році. Головною соціально-політичною причиною стала відміна кріпосного права (поміщики втратили дешеву робочу силу, у них почали з'являтися фінансові проблеми). Для вирішення фінансових проблем землевласники змушені були надавати свої землі колоністам в оренду, зокрема й німцям-переселенцям. Польське повстання 1863-64 рр. зіграло важливу роль в

міграції німців, однак беззаперечним залишається той факт, що німецька колонізація повинна була послабити польський вплив у Волинській губернії.

На Волині в цей час було засновано більш як 400 основних німецьких колоній, у яких проживало приблизно 200 тис. жителів. Німецькі колоністи, поселяючись на нових землях, у першу чергу будували на свої кошти, крім власних будинків, шкільні будинки, кірхи, будинки для культурного дозвілля, які, зазвичай, розміщувалися в центрі колоній. Волинські поміщики та місцеві магнати виділяли 4-5 десятин землі та будівельні матеріали для спорудження шкіл.

У польській конституції від 17.03.1921 р. в статті 110 вказувалося, що кожна національна меншина може організувати свої власні школи з рідною мовою навчання; відповідно до цього в німецьких колоніях викладання в школах велося німецькою мовою.

У школах навчалися хлопчики і дівчатка від семи до чотирнадцяти років. Програма була церковною, але діти вивчали російську мову, загальну і російську історію, географію, арифметику з дробами, геометрію, креслення та країнознавство. Навчання за такою програмою потребувало вчителів зі спеціальною підготовкою. За даними всеросійського перепису 1897 року, німці були однією з найосвіченіших груп населення Волині. У більшості шкіл заняття вели вчителі, підготовлені в державних (Лодзь) та приватних (Міттар, Патвія, Віліц-Сілезія) німецьких учительських семінаріях, а також у польських учительських семінаріях. „Німецька шкільна служба” проводила велику роботу з удосконалення кваліфікації вчителів. Щорічно організовувалася серпнева вчительська конференція, де заслуховувалися доповіді, затверджувалися навчальні плани на новий навчальний рік, які розроблялися в учительських об'єднаннях. Учителі німецьких шкіл на конференціях ділилися своїм досвідом, обговорювали нові підручники, розробляли плани занять на півріччя відповідно до прийнятих навчальних програм народних шкіл.

Для вчителів під час канікул організовувалися курси підвищення кваліфікації з німецької та польської мов, математики, історії. Існували гуртки для поширення досвіду педагогічної майстерності. У цих гуртках розроблялись та обговорювалися тести, складалися плани практичних занять, виготовлялась наочність, яку можна було розмножити на розмножувальному апараті і таким чином полегшити роботу вчителів у підготовці до занять. Щоб підвищувати свою кваліфікацію та постійно бути в курсі всіх шкільних новин, німецькі вчителі передплачували журнали „Народна школа”, „Нова німецька школа” та ін.

Вчені німецького походження зробили великий внесок у розвиток освіти. У багатьох навчальних закладах використовувалися підручники з математики й алгебри німецьких авторів Х. Вольфа, А. Кестнера, Е. Ейлера, Г. Вега, Й. Майєра.

З іменами вчених німецького походження пов'язане відкриття багатьох навчальних закладів в Україні: політехнічного інституту в Києві (у 1834 р. його заснував професор М. Бунге та запросив декілька професорів Дерпського університету), Рішельєвського ліцею та сільськогосподарського інституту в Одесі та ін.

Істотний внесок у розвиток освіти Південно – Західного краю, Волині, зробили німецькі професори, зокрема історики: П. Беккер, А. Бринкер, Ф. Брун, Є. фон Штерн; природознавці: А. Нордман, О. Браунер, М. Ланге.

Великого значення у культурному житті німецького населення набули періодичні видання, до яких слід віднести „Популярний листок для німецьких поселенців у Росії” (1849 р.), „Одеська газета” (1860 р.), „Німецький одяг”, „Посів”, „Щотижневик”, „Плуг” та ін.

Проживаючи на нових землях, особливо у першій половині XIX ст., німці завжди прагнули зберігати зв'язок із батьківщиною. Вони дотримувалися власних традицій, колоністи навіть привезли свої улюблені музичні інструменти (губну гармошку, цитру, гармоніку). Діяльність вихідців з Німеччини в галузі науки, освіти і друкарства сприяла розвитку у цих сферах.

Соціально-економічні та політичні умови спонукали до переселення на Волинь у середині 60-х р. XIX ст. чехів спонукали. До цього також додалася роль німецького тиску на Чехію, передусім в економічній галузі, а також проросійські симпатії слов'янських народів у Австро-Угорській імперії, північно-східній Чехії, спустошення, викликане Прусько-австрійською війною. На їхній батьківщині, в Чехії, була відносна нестача землі. Після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити кампанію з витіснення польського землеволодіння. З боку царської адміністрації почалися акції заохочення переселення чехів в Україну.

Перша іноземна колонія була заснована менонітами в період з 1787 по 1791 рік. Усього в період з 1787 по 1880 рік поселилось менонітів 475 чоловік, які заснували дві колонії. Потім колоністи почали прибувати на Волинь з Польщі, з 1830 по 1860 рік у Волинську губернію

переселилось 11424 чоловіки, заснувавши 139 колоній. Завдяки різним пільгам, число колоністів до 1871 року збільшилось у 2,5 рази. Перша колонія чехів була заснована в Дубенському повіті. Друга половина XIX століття характеризується інтенсивним переселенням чехів на Волинь, які стали в подальшому постійними її мешканцями. Початок масової еміграції чехів на Волинь був викликаний цілим комплексом економічних і політичних факторів як у Чехії, так і в Російській імперії. Зокрема, В.В. Надольська виділяє такі економічні причини:

- скасування кріпосного права (1861 р.) та зацікавлення поміщиків щодо продажу частини власної землі;
- прагнення уряду Росії до більш інтенсивного розвитку продуктивних сил західних губерній;
- відсутність у місцевого населення коштів для збільшення своєї земельної власності [37, 36].

Серед чехів-переселенців були і вчителі, які отримали освіту в закордонних навчальних закладах. А для тих, хто не мав спеціальної освіти, але претендував на посаду шкільного вчителя, при Острозькій учительській семінарії були відкриті курси.

У нашому краї дуже швидко сформувалася мережа чеських шкіл. На кінець 1879 року в Острозькому, Дубнівському, Рівненському, Луцькому та Володимир-Волинському повітах існувало вже 50 чеських поселень, у яких діяло 18 чеських шкіл, де навчалося 735 дітей (див. табл. 1.).

Таблиця 1

Чеські школи на Волині в 1879 році

№ з/п	Місцезнаходження	Кількість учнів	Національність учителя	Навчання російській грамоті
Дубенський повіт				
1.	Підгайці	18	Чех	Так
2.	Червона Гірка	43	Чех	Ні
3.	Скраклів	69	Чех	Ні
4.	Семидуби	50	Чех	Так
5.	Кнерути	не відомо	Чех	Ні
6.	Волковиця	70	Чех	Ні
7.	Митиця	65	Німець	Так
8.	Ульбарів	23	Німець	Ні
Луцький повіт				
9.	Княгинін	33	Чех	Так
10.	Боратин	22	Чешка	Так
11.	Губин	25	Чех	Так
Володимир-Волинський повіт				
12.	Новосілки Старі	30	Чех	Так
13.	Новосілки Нові	не відомо	Чех	Так
14.	Квасилів	59	Чех	Так
15.	Шпаків	не відомо	Чех	Ні
Острозький повіт				
16.	Гульне	48	Чех	Так
17.	Антонівка	29	Чех	Ні

Влаштувавшись на новому місці, чеські поселенці відразу почали піклуватися про вирішення освітніх питань. У здобутті освіти вони бачили важливу умову досягнення успіху в господарській діяльності. Серед емігрантів учителів-чехів було дуже мало, тому навчання часто проводилося у хатах, у найпросторіших „світлицях”, яке здійснювалося, як правило, зимою. Крім незначної кількості вчителів, учив всякий, хто був здатний: сільські грамотії, більш освічені громадяни, а вдома, головним чином, матері. Хто міг, допомагав вивченню російської й дорослим.

Як правило, чеські школи працювали за програмою однокласної церковно-парафіяльної школи з двома роками навчання. Кожен день було по п'ять уроків. Навчалися шість днів.

У школах колоністів працювали вчителі чеської національності. Через відсутність російських учителів, навчання проводилося, в основному, чеською мовою. Окремо у початковій школі вивчалась і російська мова.

До 1887 року чеські початкові школи збільшувалися кількісно (31). У наступні роки кількість чеських шкіл зменшується, тому що переселення чехів зменшилось. Це зумовлене тим, що з 1874 року владою були відмінені пільги для переселенців. Так у 1891 році, як зазначає І. Гофман, у нашому краї нараховувалося лише 24 школи, в яких навчалось 1104 учні.

З 1870 по 1884 р. були відкриті чеські однокласні училища, які знаходились у підпорядкуванні Міністерства народної освіти. В усіх чеських училищах навчання проводилося російською мовою. Право викладати російською мовою надавалося вчителям російського походження, або чехам, які отримали виховання у місцевій учительській семінарії.

Отже, короткий аналіз дозволяє стверджувати, що до освіти, просвітництва, культурницької діяльності на терені Волинського краю долучалися досить плідно представники національних меншин, котрі у свій час здобували освіту, зокрема й вищу, в престижних європейських університетах. Пізніше, особливо у кінці XIX ст., вони не лише навчали польських дітей, але й очолювали громадські рухи, товариства, тим самим здійснювали культурницьку діяльність серед дітей, молоді, дорослого населення.

У деяких школах Рівненського, Дубнівського та Луцького повітів не вистачало вчителів для викладання хоча б чеської мови, тому вже у 1890 році на території Волинської губернії значно зменшилася кількість чеських шкіл.

Згідно з наказом 1769 року надавались пільги євреям для вирішення поселенських проблем: створювалася можливість займатися торгівлею і кустарними промислами з наймом місцевих робітників, відправляти свої релігійні свята, утворювати свої навчальні заклади.

За даними перепису 1857 року у Волинській губернії налічувалося 174457 євреїв. За переписом 1897 року проживало 2 млн. 989 тис. 482 чоловік населення, в тому числі 395782 євреїв або 13,21 % до загальної кількості населення.

Надзвичайно велику увагу євреї приділяли навчанню і вихованню своїх дітей. Рівень освіченості євреїв на Україні, порівняно з німцями-колоністами, був завжди найвищий. Потяг до освіти пов'язаний не тільки з особливостями їх менталітету (традиційно високо шанувались освічені люди, які вміли читати й тлумачити релігійні тексти, зберігали культурне надбання нації), але й характерним для етносу господарсько-культурним типом, традиційними видами занять євреїв, що потребували досить високої загальної та фахової освіти. Тому, найважливішою проблемою єврейське населення вважало навчання підростаючого покоління.

В Україні, як і в Росії, діяв указ Міністерства народної освіти С.С. Уварова щодо освіти єврейської молоді. За планом С.С. Уварова представники „уездных еврейских училищных комиссий” мали створити цілу низку єврейських шкіл – початкових, середніх і вищих.

Перший час діяли такі громадські школи, до яких приймалися хлопчики 6-7 років. Школа знаходилась у будинку вчителя, якого звали „меламед”. До 40-х років XIX ст. хедери були єдиною школою для єврейських дітей і мали величезний вплив на них. У Волинській губернії були такі повіти, в яких талмуд-торів, єшибарів, бес-медрашей не було.

Після придушення польського повстання 1803-1831 рр. загострюються стосунки між Польщею і Росією, на Волині посилюється русифікація. Вивчення рідної мови українськими дітьми навіть не планувалося. Ознайомлення учнів із українською культурою, літературою, народним мистецтвом було практично неможливо та досить проблематично. Як свідчать архівні джерела, у навчальних закладах було запроваджено покарання за те, що учні відмовлялися говорити російською мовою. Також існував „журнал для запису гімназистів, яких садовили у карцер або залишали без обіду за відмову говорити російською, за пустощі та непослух (15. 08. 1845 р. – 20. 06. 1846 р.)”. Отже, освіта повністю підлягала контролю російських адміністративних органів.

Щодо ставлення російського царату до української мови, то за хронологією укази про її заборону такі:

1720 р. – Указ Петра I стосовно заборони книгодрукування українською мовою.

1729 р. – Указ Петра III про те, щоб переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

1763 р. – Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії.

1769 р. – Указ Синоду про вилучення українських букварів.

1775 р. – зруйновано Запорізьку Січ та закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях.

1862 р. – закрито недільні й безплатні українські школи для дорослих, організовані передовою інтелігенцією України.

1863 р. – видано валуєвський циркуляр про заборону друкування книг українською мовою.

1867 р. – видано Ємський указ Олександра II про заборону ввезення книг з-за кордону та друкування нот українською мовою.

1881 р. – Указ Олександра III про дозвіл друкування окремих сценічних творів українською мовою, але російським правописом. На місцеву владу покладался обов'язок контролювати публічне використання українських пісень, дозволених цензурою.

1888 р. – Указ Олександра III про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами.

1895 р. – заборона українських книг для дітей.

1908 р. – Указом Сенату культуру і просвітню діяльність в Україні визнано шкідливою.

Деяке піднесення української мови простежується після 1905 року.

1917-1918 рр. – відродження української мови (здійснено більше 1800 українських видань).

Таким чином, у повітових містах Волинської губернії поступово відкривалися замість польських російськомовні заклади освіти. У 1840 році діяло дві російські гімназії (у Житомирі та Луцьку), чотири повітові школи (Новограді-Волинському, Староконстантинові, Кленові, Остросі) та двадцять дев'ять парафіяльних шкіл.

У 1892 році був виданий документ під назвою „Временные правила о взыскании за тайное обучение”. Категорично заборонялося створення шкіл з навчанням рідною мовою. Винним у порушенні цього наказу загрожувала тюрма та грошові штрафи. Навчання предметів мало проходити російською мовою.

З кінця 70-х років XIX століття значно погіршилося ставлення російського уряду до колоністів. Стурбований швидким зростанням чисельності іноземців та площ їх земельних наділів, царизм розгорнув політику обмежень і заборон щодо колоністів, яка торкнулась у першу чергу економічних прав переселенців, але відповідні кроки були здійснені й у напрямку русифікації їх духовного та культурного життя. Оскільки школи виступали головними осередками збереження національної самобутності колоністів, то були розроблені спеціальні заходи для поширення на них урядового контролю.

8 жовтня 1887 року вийшов закон „ Про підпорядкування іновірських шкіл Південно-Західного краю відомству Міністерства Народної освіти”. Таке підпорядкування всіх шкіл на території не лише Волинської, а й Подільської та Київської губерній, передбачало поширення на них контролю з боку Міністерства народної освіти та інспекторів народних училищ. Передбачалося формування навчальних програм національних шкіл, які б відповідали загальноросійським вимогам. Особливим пунктом цього закону стало запровадження російської мови в усіх школах.

Стан початкової школи на Волині був тяжкий. На 6-7 сіл, у яких нараховувалося 450-500 дворів, припадала одна „школа грамоти”, в якій навчалося 15 учнів. Школи уявлялися порожніми будинками, з вибитими вікнами, розваленими печами та обідраними дахами. Таким чином, школи часто й густо пустували тільки через те, що нічим було заплатити учителю або нічим опалити школу.

Матеріальне становище учителів було тяжким. Звичайна платня вчителю становила 30 карбованців. За ці кошти знаходився якийсь недоучка, більш-менш освічена людина завше втікала. Від такої праці вчителі мали до безглуздя гіркий вигляд: обірвані, обшарпані, змуджені, схудлі. Не мали вони ні книжок, ні газет.

Поміж українськими селами багато розташувалося німецьких та чеських колоній. Якщо порівняти колонії й українські села, то перші уявлялися двохповерховими, триповерховими будинками. Освітньо-просвітня справа у колоніях знаходилася на високому рівні. На 30 дворів обов'язковою була школа, яка належала до міністерського типу, оскільки будувалася на кошти міністерства.

Якщо порівняти життя чеського і німецького вчителя з учителем українським, то перші мали коштовні меблі, килими. Під квартиру учителя відводилося три або чотири кімнати. У них було тепло та привітно. Можна було побачити багато книжок та газет. Словом, вони мали все, чим можна було задовольнити свої духовні потреби. Чеський або німецький учитель одержував не 30 карбованців, а 600-900. До того ж, ще й громада давала йому землю. Зрозуміло, що в нього були і власні коні, худоба, хліб і взагалі потужне господарство.

Особливо вагомий внесок у розвиток місцевої волинської культури зробили чехи-музиканти. Вони працювали викладачами музичних училищ, давали приватні уроки, навчали поміщицьких дітей у дворянських маєтках. Заслужують на увагу постаті видатних учителів-музикантів, що проживали на території Волині. Це, насамперед, піаністи – Крайський, Меєргофер, Янович; скрипалі – Несвадба, Туринський, Строве; віолончеліст Рудницький та ін.

Крім того, чехи-колоністи відіграли важливу роль у розвитку сільського господарства на Волині. Основними галузями їх господарства були: садівництво, городництво, виробництво зерна, вирощування хмелю, розведення худоби. Завдяки їх діяльності на території нашого краю почали вирощувати хміль, розвивати пивоварну промисловість.

Розвиток народної освіти на Волині XVIII - XIX століть можна поділити на такі періоди:

- 1714-1793 рр. – діяльність польських початкових шкіл, повне ополячення населення;
- 1793-1831 рр. – із заснуванням Міністерства освіти Росії було прийнято перші основні освітні законодавчі документи („Статут про навчальні заклади та наукові установи, підпорядковані університетам” (15.11.1804), Положення „Тимчасові правила народної освіти” (24.01.1803));
- 1831-1864 рр. – розбудова російського шкільництва на Волині;
- 1900 р – контроль навчальних закладів Волинської губернії Міністерством освіти.

Історіографія діяльності іноземних колоністів на Волині збагачується новими постатями, що доповнює загальне розуміння їх внеску до скарбниці культури краю. Просвітницько-педагогічна діяльність іноземних учених на Волині відображала економічні, міжетнічні, соціокультурні особливості життя місцевого населення, поліетнічних меншин.

Щодо середніх навчальних закладів, то у 1889 році в губернії їх нараховувалося: одна чоловіча і жіноча гімназії, одне реальне училище, дві духовні семінарії (православна і римсько-католицька), учительська семінарія, дві чоловічих прогімназії, два жіночих навчальних заклади, чотири духовних училища тощо (див. табл. 2.).

Таблиця 2

Кількість навчальних закладів у Волинській губернії на 1889 рік

№ з/п	Місцезнаходження	Кількість навчальних закладів	Дівчаток	Хлопчиків
1.	Губернське місто	59	938	2552
2.	Повітове містечко	70	1063	3139
3.	У повіті	1544	8358	40854

П.Н. Батюшков поділяє історію країни на такі періоди:

1) **древньоруський** – до початку XIV століття (кінець правління руських князів по лінії Рюрикових, які до початку XIV століття підтримували на Волині православну віру, самотужки сприяли розвитку країни);

2) **литовсько-руський** – до 1569 року (період панування Литви над Волинню, здійснюється латино-польський вплив; країна знаходиться у підпорядкуванні литовських князів. 1569 рік – кінець з'єднання Литви з Польщею);

3) **польсько-руський** – до 1793 року (період правління Польщі до другого розділу Польщі у 1793 році; цей період характеризується ополяченням та окатоличенням усієї країни);

4) **руський** – з 1793 року (з'єднання Волині з Росією, відродження основ російської народності та православ'я).

Слід відмітити, що все ж Острозька академія відіграла визначну роль у поширенні освіти серед українського народу, в розвитку педагогічної думки й організації національної школи в Україні. Острозька академія і заснована при ній друкарня згуртували потужні науково-літературні сили, репрезентували високий науковий злет української педагогічної думки, а також мали великий вплив на організацію й розгортання навчально-виховної роботи братських шкіл, активізацію діяльності шкіл дяківських, церковних, монастирських, народних мистецтв.

Вивчення архівних матеріалів, ознайомлення з вітчизняними та зарубіжними публікаціями з проблеми історії краю показують, що формування картини Волині минулих часів відбувалося під впливом різних народів, які тут проживали. Певне місце займали в цьому процесі поляки, німці, чехи, євреї і, насамперед, їх школи, які також зробили свій внесок у панораму культурного життя Волинського краю першої половини ХХ ст.

Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що до розвитку культурно-освітніх процесів Волині залучалися педагоги-іноземці та іноземні громадяни й колоністи, зокрема польські та німецькі, які сприяли тим самим збагаченню полікультурного простору Волині.

1.3. Проблема іноземного вчительства як об'єкта вивчення в контексті історико-педагогічного регіоналізму

На початку XXI століття в українській педагогічній науці все плідніше утверджується регіональний підхід до вивчення історико-педагогічних явищ, оскільки у кожному з куточків України заново відкривається чимало видатних, талановитих імен в освітній галузі. Крім того, за цей час з'явилася ціла низка історико-педагогічних досліджень, котрі віддзеркалюють ретроспективу різних напрямків освіти і просвітництва у Волинському краї.

Суттєво, що утвердження історико-педагогічного регіоналізму як наукового явища не є випадковим.

Найдавнішою формою навчання і виховання, зокрема волинських жінок, була їх домашня освіта. Дівчата із заможних шляхетських родин мали змогу здобувати освіту за кордоном, що підкреслювало їх соціальний, економічний стан та було престижем для сім'ї. На початку XIX ст. можна було отримати відповідну освіту в Франції, Польщі. Слід зазначити, що на території Волині проживала значна кількість шляхетних, особливо польських родин, які не мали фінансової можливості на отримання освіти за кордоном, а тому вдавались до послуг іноземних учителів.

Іноземний учитель, у нашому розумінні, – це освічений вихідець з іншої держави, який у XIX – на початку XX століття займався освітньо-просвітницькою діяльністю на території Волині. Слід відрізнити поняття „іноземний учитель” від поняття „зарубіжний учитель”. *Зарубіжний учитель* – це особа, що жила, здійснювала свою діяльність за рубіжем, за кордоном.

У монографії „Жіноча освіта на Волині” педагог-краєзнавець Л. Єршова виділяє три причини, які спонукали заможні родини вдаватися до послуг іноземних учителів: по-перше, заможні шляхетські сім'ї мали потребу в практичному користуванні іноземними мовами; по-друге, на той час у Волинському краї не було спеціального закладу для підготовки відповідно високого рівня домашніх учителів; по-третє, іноземці виявилися єдиними кандидатами в гувернери та гувернантки.

Гувернери та гувернантки не завжди відповідали тим вимогам, які ставилися перед ними. В Росії у 1755 році було видано наказ про заборону іноземцям займатися навчально-виховною діяльністю без дозволу Академії наук. Академія наук була не тільки науковим, але й навчальним закладом, де росіяни могли отримати літературну та енциклопедичну освіту. Таку освіту можна було здобути у Московській слов'яно-греко-латинській академії та в слов'яно-греко-латинських школах у Харкові (при Покровському монастирі).

На території Волині до 1812 року діяльність учителів-іноземців чітко контролювалася. Пізніше Наказом Сенату 25 березня 1834 року суворо заборонялось по всій імперії у будинках дворян, чиновників, купців учителям-іноземцям займатися навчально-виховною діяльністю, не отримавши атестатів від російських університетів чи гімназій.

Початок XIX ст. характеризується зростанням міграційних процесів у вчительському середовищі. Виникла потреба у фахових спеціалістах, які на той час були відсутні у Російській імперії (не було навчальних закладів, які б готували фахових спеціалістів). Прикладом такої діяльності було викладання вчителів-іноземців у Романівському інституті для глухонімих, створеного графом Ілінським.

Рід Ілінських відомий з другої половини XIV ст. і походить від роду Gizyckich (Гижицьких) з Мазовії. Ілінські мали власний сімейний герб „Lis”, отримали дворянський титул у 1378 за „Monumentom Poloniae”.

Романів та Романівська волость належали роду Острозьких. Великий князь Литовський Ягайло у 1386 році нагородив Федора Даниловича Острозького землею, кількома селами, поселеннями і містом Острог. У 1620 році після смерті останнього представника роду Острозьких (волинський воєвода Януш Костянтинович) володіння успадкували Заславські. Романівська волость стала власністю Януша Сангушка, який у 1753 році м. Романів подарував Олтажевському, а той, у свою чергу, з квітня 1753 року продав Івану Костянтину Ілінському за 32000 польських злотих.

Родина Ілінських славилася своєю доброчинністю й щодо справ освіти у цілому волинському краї. Як свідчать архівні дані, Юзеф Август Ілінський вважав своїм обов'язком

розвивати освіту в краї. Перекоаний істиною, що обов'язок кожної чутливої людини – полегшення страждань людей, граф Ю. Ілінський (таємний радник, сенатор, діючий камергер його імператорської величності всієї Русі, командир і кавалер різних орденів) виділив частину своєї маєтності для заснування в поселенні Романові Волинської губернії Новоград-Волинського повіту інституту для глухонімих дітей, щоб полегшити життя нещасним дітям та дещо винагородити за те, що їх обділено природою.

Отримавши дозвіл Російського царя Олександра I, Ю. Ілінський заснував перший у Росії притулок для п'ятдесяти глухонімих селянських дітей, де вони здобували знання та навички практичної роботи (ідея створення навчального закладу для глухонімих дітей належала Янові Непомуцену Коссаковському, віденському біскупу).

У книзі „Історико-статистичні записи...” М. Теодорович пише: „В Романове есть много хороших зданий и учреждений: институт глухонемых, иезуитское училище, церковь в имя Святого Архистратига Михаила, построенная в 1772 году, одноклассное народное училище Министерства народного просвещения”.

У даний інститут мали право приймати тільки глухих та німих дітей, християнської віри. Одна частина вихованців утримувалася за рахунок інституту; друга частина – від суми, яку вносили добродійники; третя частина – за домовленістю із директором інституту. Діти приймалися не старші чотирнадцяти та не молодші восьми років. При цьому вихованці мали додати:

1) медичну довідку про те, що мають щеплення від прокази та не хворіють довготривалою хворобою;

2) свідоцтво про народження, де вказувалося б місце народження (для встановлення, набутою чи вродженою є хвороба).

Діти вивчали основи геометрії, малювання, живопису, утримання розрахункових книг. Навчальні предмети передбачали обов'язкові вміння (через певний час): оволодіння декількома способами висловлення своїх думок знаками та письмово. Викладачі, меценати, власники інституту доклали чимало зусиль для корекції та адаптації дітей до життя: вихованців привчали до основ християнської віри, щоб їх жертви могли почерпнути у вірі втіху в своєму нещасті.

Інститут для глухонімих був навчальним закладом не для простого люду. Студенти вивчали до десятка мов, світову літературу, історію, міфологію, архітектуру, фізику, хімію, математику та інші науки. Багато уваги приділялось етичному, естетичному вихованню, суто професійному спрямуванню.

Кожен вихованець мав кімнату, стіл та наставника відповідної статі, які доглядали за станом здоров'я дитини, охайністю та порядком.

Цей навчальний заклад Ю. Ілінський забезпечив великими коштами (600000 злотих – для матеріального забезпечення штату; 400000 злотих – для будівель інституту, для придбання земель під господарські будівлі та сад, на придбання лісу для опалення, на утримання бібліотеки, меблів, посуду, механічних моделей, муляжів, на проїзд директора та вчителів). Керівництво навчально-виховним процесом Ілінський доручив професорові Яну Гамперле, докторові літератури, філософії та права, дійсному члену Празького університету.

Для викладання навчальних дисциплін було запрошено на постійну роботу 29 професорів із Німеччини, Італії, Франції, Росії та Польщі (на оплату праці професури Ілінський щорічно виділяв із власних коштів 52000 злотих).

Крім визначеного щорічного утримання для кожного вчителя (це показано у таблиці 3), сенатор надавав усім педагогам житло, свічки та опалювальний матеріал.

Таблиця 3

Щорічне утримання вчителів (у тому числі іноземців) у Романівському інституті для глухонімих дітей (1805 – 1822 рр.)

№ з/п	Прізвище, ім'я педагога	Який предмет викладав	Заробітна плата (щорічно)
1.	Ян Францишек де Гамперле, доктор філософії Празького університету	дактиломанія за методикою ксьондза Сирка, німецька мова	3000 зл.
2.	Якуб де Муссо	французька мова і література	2000 зл.
3.	Фернинанд Ошмянець	латина, географія, історія, арифметика	2000 зл.
4.	Доктор Мерк	архітектура	4800 зл.
5.	Академік Гастедо, дійсний член	механіка	2000 зл.

	Петербурзької академії наук		
6.	Ксьондз Арнольд Броцковський	Закон Божий	1200 зл.
7.	Ксьондз Бялошицький	Закон Божий	1200 зл.
8.	Монтовані	італійська мова	3000 зл.
9.	Рогальський	кінна їзда, фехтування, плавання, малярство	1800 зл.
10.	Гаубгайер	штукатурництво	3600 зл.
11.	Доктор Ех	робота з мармуром	500 зл.
12.	Іванов	робота з деревом	500 зл.
13.	Чабанський	годинникарство	800 зл.
14.	Гофстедер	сукнярство	800 зл.
15.	Гас	килимарство	800 зл.
16.	Брауншвегер	столярна справа	800 зл.
17.	Шпіц	сідлярство	800 зл.
18.	Міллер	візництво	800 зл.
19.	Шатковський	слюсарна справа	800 зл.
20.	Прайс	ковальство	800 зл.

Очолював інститут доктор літератури, філософії й права Празького університету Ян Францишек Гамперле. Серед викладачів були відомі на Заході архітектор доктор Мерк та великий фахівець паркової архітектури архітектор і дизайнер Кайзер. Для навчання дітей було збудоване приміщення з 36-ма класними кімнатами і двома великими залами. За дорученням графа Ілінського відомі архітектори розробили проекти переоблаштування, внутрішнього оздоблення палаців. Біля інституту було закладено чудовий парк, був створений у Романові „Новий Рим”.

Одночасно у м. Романові функціонувало училище, яке утримували єзуїти. Цей навчальний заклад не підпорядковувався Волинським університетам, тому університети на нього не мали впливу, і не відомо, скільки учнів навчалось у даному училищі, які дисципліни вивчали, який спосіб навчання панував, які книги було обрано для навчання, які успіхи у навчанні. Невідомо, яку освіту отримували: підготовчу чи кінцеву. Візитатор училищ Волинської губернії при обстеженні учнів, які раніше навчалися у Романівському єзуїтському училищі, відмітив їх недостатньо високий рівень знань. Також він відзначив, що діти отримали знання за методом, який відрізнявся від загальноприйнятого. Був зроблений висновок, що це не ефективно навчання, а даремна витрата часу. Також вчителі - єзуїти не знають єдиної системи навчання, а тому користі Волинському краю принести не можуть. Вважалося, що жоден із Волині не відправить своїх дітей отримувати освіту в даний навчальний заклад, тому єдиний вихід бачили в тому, аби підпорядкувати єзуїтське училище Віленському університету.

Візитатор також зазначив, що у Романові інститут для глухонімих дітей працював на досить високому рівні.

Інститут було ліквідовано у 1812 році, оскільки не було відповідної кількості студентів. Пізніше на базі інституту для глухонімих дітей був створений за сприяння графа Ілінського новий навчальний заклад – колегіум (у маєтку графа Ілінського) (1810 – 1820 рр.). У колегіумі викладали педагоги, запрошені з різних країн Західної Європи (шведи О. Гентіл, Ліборн Брок, Франц Інфельд, француз Депрефонтан, німець Баух та ін).

У колегіумі було введено 3 класи, через чотири роки – 6. У даному навчальному закладі навчалось близько 200 учнів. Вивчалися релігійні та світські науки. Колегіум проіснував до 1820 року.

Слід відмітити діяльність пансіону для дівчаток (1823 – 1830 рр.), який був створений графом Ілінським у 1823 році при жіночому монастирі для багатих шляхтянок. Педагогічний колектив складався із черниць (сестер візиток), які приїхали з Вільна. Серед восьми черниць чотири мали науковий ступінь професора, дві були звичайними вчителями, дві – стажистками. Керівником було призначено Марію Цецилію Холоневську. Для викладання Закону Божого запросили капелана отця Вінценти Внуковського. У пансіоні головна увага приділялась вивченню мов. Також вивчалися релігія, граматики, географія, історія, рахунок, література, природничі науки, музика, малювання, рукоділля, французька та німецькі мови.

Юзеф Август Ілінський був великим прихильником театрального мистецтва та музики, він прагнув зробити Романів культурним центром округи. При своєму дворі він утримував драматичну та балетну трупи і два оркестри, в яких грало 100 музикантів і 30 співаків. Для організації вистав він на власні кошти збудував за палацом дерев'яний театр, де здійснювались постановки німецьких та італійських опер. Всі хористи пройшли навчання у

Римі, кріпосні – в Італії. Ілінський запрошував до свого театру іноземних виконавців (з Петербурга, Польщі, Італії, Німеччини, Франції), які навчали музиці та співу місцевих жителів. Після приїзду в гості до Романова Олександр I подарував театрові Ілінського 12 балерин-кріпачок.

Утримання іноземних фахівців – композитора Добжинського, скрипаля Яна Лензі, керівників оркестрів Кареллієча та Сіла, балетмейстера – обходилося графу в 500000 злотих щорічно.

З ім'ям Юзефа Августа Ілінського (1766-1844 рр.) пов'язаний розквіт романівського маєтку, який у 1871 році перейшов у власність родини Стецьких. І, на превеликий жаль, у 1876 році в палаці виникла пожежа, яка тривала шість місяців. Частина творів живопису, декоративні прикраси, дорогоцінні меблі було знищено вогнем. Значна частина романівської колекції збереглася і на даний час знаходиться у Житомирському краєзнавчому музеї. Після смерті Юзефа-Августа Ілінського (1839 р.) Романів втратив свою велич, занепала й освіта.

Доцільно відзначити, що добродійність родини Ілінських стала прикладом для просвітницької діяльності інших відомих діячів Волині. Особливе місце у культурі волинського краю посідав Житомир. Він мав давні театральні-музичні традиції. Особливого розквіту театральне життя у місті набуло на початку XIX століття. Яскраву сторінку в театральне життя вписав видатний польський письменник, публіцист, музикознавець, літературний критик, учений і громадський діяч Юзеф Ігнаці Крашевський (народився він у Варшаві 28 червня 1812 року, вищу освіту отримав у Віленському університеті).

Період життя Ю. Крашевського на Волині (з 1838 р. по 1839 р. – Омельненський період життя; з січня 1840 до поч. 1849 р. – проживав у маєтку Городок у Луцькому повіті; з 1849 р. по 1856 р. – мешкав у с. Губин Горохівського повіту) представлений великою кількістю листами до членів родини, написаними з різних населених пунктів, у яких перебував письменник.

До губернського міста Житомира учений переїхав з маєтку Губине. Ю. Крашевський за сім років перебування у Житомирі з великою любов'ю оспівав наше місто і навколишню природу: „Красива та країна Волинь. З однієї сторони Буг, а з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні ріки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під рукою все, що душа і тіло забажає. Край мальовничий і розмаїтий” [35, 46-67]. Його твори складають 600 томів, з них 132 історичних романи. За видатний феномен літературної плідності у світовому масштабі Ю. Крашевського занесено до книги рекордів Гінесса. Серед творів відомого польського письменника є повість „Хата за селом” (1854), сюжет якої народився в Тереновому. У повісті „Хата за селом” в образі Марисі розкрито кращі риси українського селянства: працьовитість, чесність, благородство, сміливість, моральну чистоту, любов до рідної оселі, сильну волю, почуття власної гідності. Саме з цієї повісті Михайло Смотрицький запозичив сюжетні мотиви для відомої драми „Циганка Аза”.

Одружившись із Софією Воронич, Ю. Крашевський назавжди породичався з волинським краєм. Його дружина походила із старовинної шляхетської сім'ї Вороничів (саме ця родина у 1616 році збудувала Тригірський монастир – нині діючий чоловічий монастир).

У статті „Ю.І. Крашевський у Житомирі (з листів до родини)” дослідник-краєзнавець Н. Сейко виділяє причини, які спонукали Ю. Крашевського до переїзду в Житомир. По-перше, у 1853 році Ю. Крашевського було обрано куратором чоловічої гімназії у Житомирі. По-друге, він був політичним емігрантом, йому було відмовлено викладати у Ягеллонському і Київському університетах. Переїзд до губернського центру був викликаний тим, що в провінції була холера („А в Киселях, коли ми були, така була холера, що по вісім душ вмирало і вмерло всіх п'ятдесят чоловік” [35; с. 46-67]), а в Житомирі на той час її не було (у провінції Крашевським було придбано два села: Грудек і Губін). Також діти потребували відповідної освіти, якої в провінції отримати було неможливо.

Своє перше враження від Житомира Ю. Крашевський описав у листі до брата Каєтана: „Житомир – це велика пустка, а для літератури і мистецтва – вигнання”. У червні 1853 році Ю. Крашевський був обраний куратором гімназії Житомира. Період життя на Волині відзначався енергійним громадським життям. Оселившись у 1854 році із сім'єю у Житомирі, Ю. Крашевський посів посаду почесного попечителя шкіл, місцевого театру та почесного попечителя Житомирської чоловічої гімназії. До цього обов'язку Крашевський ставився дуже ретельно. У період попечительської діяльності займався питаннями методики викладання окремих навчальних дисциплін, брав участь в атестації викладачів, був присутнім на екзаменах. Прагнув оновити навчальні програми для шкіл губернії з метою оновлення змісту освіти.

Як куратор гімназії, Крашевський займався добродійною діяльністю, яку скеровував на допомогу гімназістам. Він любив молодь, тому цікавився не тільки справами у гімназії, а й життям гімназистів (знав усіх гімназистів із незаможних сімей). Перебуваючи на посаді попечителя гімназії, він сприяв поліпшенню харчування гімназистів. Надавав матеріальну допомогу окремим гімназістам. На утриманні родини Крашевських завжди знаходилось декілька гімназистів.

Музичне життя Житомирської чоловічої гімназії (1853-1859) в багатьох аспектах ініціював почесний попечитель Ю. Крашевський. У своєму будинку письменник влаштовував музичні вечори, на яких чудово грав на фортепіано. У 1857 році у Житомирі перебував ушлявлений скрипаль, композитор і педагог А. Коптський, який на прохання Ю. Крашевського 22 березня 1857 року виступив з благодійним концертом на користь бідних учнів Житомирської гімназії.

У XIX столітті домашній учитель був рідкістю. Ю. Крашевський у листах до родини писав про складність знайти розумного домашнього вчителя. „Діти підростали і потрібно було подбати про їх навчання. Наймати вчителів, які б жили в домі у Городку було дорого. Вчителям у місті, які приходять тільки на уроки, а не живуть в домі, треба значно менше”.

Відомо, що родина дбала про ґрунтовну освіту та виховання своїх доньок (Констанції та Августи). З цією метою Крашевські утримували домашнього вчителя, який давав уроки музики, німецької та французької мови, також користувались послугами приватних іноземних учителів, які вчили дітей танцювати.

Утримування домашніх учителів обходилося дуже дорого, тому такими послугами користувалися лише багаті родини. У 1857 році сім'я Крашевських лише одному гувернеру сплачувала 600-700 рублів на рік.

Ю. Крашевський добре розумівся на театральній справі, тому на посаду адміністратора він запросив відомого театрального діяча Адама Міклашевського та ретельно сформував трупу (у 1865 р. після поразки польського повстання польська трупа була ліквідована). Він був художнім керівником і найкращим радником Міклашевського. Спеціально для Житомирського театру розробляв репертуар. Особисто для театру написав п'єси: „Портрет”, „Стара історія”, „Легше зіпсувати, ніж випрати” та ін.

Як громадський діяч Волині, він вів широку просвітницьку роботу; організовував театральні та музичні вечори, на які запрошував не тільки місцеву виконавчу еліту, а й визнаних у Європі музикантів.

Нерідко виступали в Житомирі зарубіжні співаки: примадонна міланської опери Луїза Нікіта, французькі співачки Марія Сімонетті, Мара-де-Рібас та інші.

У 1857 році на прохання Ю. Крашевського до Житомира прибув відомий скрипаль, композитор і педагог А. Кантський, який виступив з благодійним концертом на користь бідних учнів Житомирської гімназії (було зібрано 2000 крб.). Ю. Крашевський з 1857 року був президентом товариства добродійності.

Загалом, працюючи директором Житомирського театру, він спрямовував зусилля польської інтелігенції до культурно-просвітницької й громадської діяльності.

Ю. Крашевський мав досить активне життя, багато подорожував. Під час подорожей спілкувався з літературознавцями, науковцями, краєзнавцями, дослідниками старожитностей. Він почав займатися історією, археологією. Подорожував поштою, кіньми, човнами по ріках Волині – всі ці виїзди стали підґрунтям для краєзнавчої справи. Згодом, у 1836 році, надруковано перший том історії Волині. Ю. Крашевський наголошував на необхідності вивчати українську мову та культуру. Письменник вивчав місцеві легенди, перекази, стародавні народні звичаї, народний одяг, знаряддя праці, хатній побут та внутрішнє оздоблення осель. На основі зібраного матеріалу ним була написана книга „Мистецтво давніх слов'ян”.

Значне місце у творчості видатного письменника зайняв киселівський період (1854-1860). Перебуваючи в Житомирі, при першій нагоді, коли у дітей розпочиналися канікули, вся родина відвідувала Киселі. Саме там з'явилися твори на народні теми, ціла низка історичних, мистецтвознавчих, публіцистичних оповідань. Ю. Крашевський написав дев'ять повістей на селянські теми, де реалістично зобразив „селянську кривду”. Саме він – польський письменник – став на захист свободи й щасті українського селянства. З великою повагою і любов'ю митець ставився до українського народу, в своїх творах закликав, щоб усі слов'яни стали добрими братами.

Ю. Крашевський був начальником статистичного комітету („Моє кураторство потягнуло ще за собою належність до статистичного комітету...”), в обов'язки якого входила інвентаризація пам'яток архітектури і творів мистецтва. Він збирав документи, джерела до історії Волинської

землі: стародруки, рукописи, виписки із хронік, архівних документів, пам'ятки матеріальної культури, пам'ятки архітектури і мистецтва, руїни замків, палаців, костьолів, церков, старих садиб, твори культового мистецтва. Будучи гарним художником, він змальовував пам'ятки народної архітектури, цікаві краєвиди, старовинні речі, потім майстерно відтворював їх у своїх літературних творах. Крашевським здійснена одна із перших спроб інвентаризації архітектурних пам'яток Волині за їх призначенням: 1) костели, кляштори, церкви; 2) каплиці; 3) божниці; 4) синагоги; 5) цвинтарі; 6) замки; 7) палаці. Як історик і дослідник, він створив у себе в маєтку приватний музей-колекцію, в якій було чимало археологічних знахідок.

З 1840 по 1849 рік Ю. Крашевський активно співпрацював з варшавською „Газетою годинною”, львівським „Щоденником мод паризьких”, познанським „Тижневиком літературним”. З 1841 по 1851 рік був редактором журналу „Atheneum”. Також був опікуном творчості Є.Фелінської.

Отже, життя і діяльність відомого польського письменника Ю. Крашевського тісно пов'язане з Волинню. Саме житомирський період життя сформував польського письменника Юзефа Ігнаці Крашевського як педагога, просвітителя і добровольця.

На Волині в середині XIX ст. склалися особливо сприятливі умови для переселення поляків. Цей міграційний рух був спричинений реформами, проведеними у Росії у 60-х рр. XIX ст. Частина поляків щодо всього населення Волинської губернії була незначною (у губернії проживало близько 134 тис. осіб), однак у соціально-економічному житті польське населення відіграло помітну роль. Влаштувавшись на новому місці, поляки-переселенці відразу почали піклуватися про вирішення освітніх питань. Чимало поляків займалися інтелектуальною працею: вони були зайняті у сфері науки, літератури, мистецтва та медицини. Таким чином, соціальний склад поляків-переселенців був досить розмаїтим. Поляки посідали досить високі місця у різних сферах виробництва (у приватній юридичній діяльності – посідали перше місце у губернії, у медицині – друге, серед правлячого державно-адміністративного апарату – третє). Слід зазначити, що досить багато поляків-переселенців були російськими, австрійськими і пруськими підданими.

Важливим засобом освіти і знайомства з культурою волинських поляків стало видання часописів: „Жизнь Волыни” і „Почаевский листок”.

Представники польської інтелігенції сприяли розвитку освіти, вони надавали допомогу викладачам та учням, були фундаторами навчальних закладів. Польські художники, музиканти, поети, драматурги, прозаїки у своїх творах висловлювали повагу до українського народу, любов до волинського краю, сприяли розвитку українсько-польських культурних відносин.

Яскравим показником високої освіченості, інтелігентності та духовності є розвиток мережі польських книгарень і бібліотек. Найбагатші бібліотеки належали відомим поміщикам. До них слід віднести бібліотеку відомого польського діяча освіти Т. Чацького, яка нараховувала близько 20 тис. томів книг і 9800 рукописів, що знаходилась в с. Порицьку Володимир-Волинського повіту, та багато інших бібліотек (див. табл. 4).

Таблиця 4

Бібліотеки поляків-поміщиків, що проживали на території Волині у XIX ст.

№ з/п	Власники бібліотек	Місце знаходження бібліотеки
1.	Діач польської освіти Т. Чацький (20 тис. томів книг, 9800 рукописів)	с. Порицьк Володимир-Волинського повіту
2.	Поміщики Прушинські	с. Ільківці Старокостянтинівського повіту
3.	Князі Чарторийські-Корецькі	с. Корець Новоград-Волинського повіту
4.	Князь Міхал Орловський	с. Коростки Новоград-Волинського повіту
5.	Графи Ходкевичі	с. Млинів
6.	Графи Кравецькі	с. Мізоч
7.	Князі Яблонські	с. Лужне
8.	Графи Жичевські	с. Новий Олексинець
9.	Графи Стройновські-Тарновські	с. Горохів Володимир-Волинського повіту
10.	Графи Ілінські	с. Романів Новоград-Волинського повіту
11.	Князі Любомирські	Рівне

12.	Князі Чернецькі	с. Заборолля
13.	С.Новошицький	с. Баришівка Кременецького повіту
14.	Графи Потоцькі (20 тис. книг)	с. Антоніни
15.	Князі Сангушки (5 тис. томів)	Славута
16.	Поміщики Камінські	с. Олійники Старокостянтинівського повіту

Список використаної літератури та джерел до теми I :

1. Акт основания Института глухонемых в м. Романове Волынской губернии в 1805 г. С приложением устава Волынской гимназии и ведомости о пожертвовании в пользу ее визитатором училищ Чацким. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 8, 1805 р. – 34 арк.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 480 с.
3. Барсов И. Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения, устройства и современного состояния. – Б. в. д. – 103 с.
4. Барсов Н. Народные училища в Юго-Западном крае. – СПб, 1864. – 126 с.
5. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 288 с.
6. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.). – Київ.: Молодь, 1999. – 191 с.
7. Биков Н.П. Князі Острозькі та Волинь. – Петроград, 1915. – 60 с.
8. Бовсунівська Н.М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2004. – 19 с.
9. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь, Т. VII. – СПб, 1892. – 480 с.
10. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь, Т. XVI (А). – СПб, 1895. – 962 с.
11. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь, Т. XVII (А). – СПб, 1896. – 954 с.
12. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
13. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В.Г. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
14. Волынская губернская земская управа. Отчеты Волынской губернской управы по училищному отделу. – Житомир: Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. – 165 с.
15. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – 126 с.
16. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1998.
17. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – 202 с.
18. Джаман Т. Соціально-педагогічне обґрунтування періодів еволюції народної освіти на Волині (XVII – XIX ст.) // Нова пед. думка. – 1999. – № 2. – С. 117-119.
19. Духовні витоки Житомирщини: Науковий збірник „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 29 / Голов. ред М.Ю. Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2003. – 332 с.; іл.
20. Єршова Л. Вплив соціальної інерції на формування особистості в жіночих навчальних закладах Волині (XIX поч. XX ст.) // Рідна школа. – 2001. – № 5. – С. 69 - 71.
21. Єршова Л.М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. - № 4 – С. 41-45.
22. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
23. Єршова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К, 2002. – 307 арк.
24. Єршова Л.М. Церковні школи на Волині // Початкова школа. – 2001. – № 5. – С. 49-51.
25. Іващенко О.В., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: Кінець XVII – початок XX століття. – Житомир: Волинь, 1998. - 192 с.
26. Ілінські – меценати культури на Волині (XIX ст.) / Н. Сейко // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 48-51.
27. Іржі Гофман. Чехи на Волині, основні відомості. – Прага, 1998. – 32 с.
28. Ісаєвич Л.Д. Братські школи та їх роль в розвитку української культури XVI – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1966.

29. Ісаєвич Л.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Відпов. редактор Ф.І. Стеблій. – Львів: Вища школа, вид-во при Львів. держуніверситеті, 1975. – 170 с.
30. Ісаєвич Я. „Iusacum trilingue”: Конференція тримовної школи у Європі в XVI ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Вип. I. – Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1995. – С. 8-13.
31. Князь Константин Константинович Острожский / Троицкие листки, 1908.: ил.
32. Князь Костянтин (Василь) Острозький славетний просвітителі і оборонець православ'я. До 390-річчя пам'яті. м. Мінськ, 1998 р.
33. Ковальський М.П. Острозькі стародруки 1598 р. // Український альманах, 1998. – Варшава: Об'єднання укр-в у Польщі, 1998. – С. 100-106.
34. Кондратюк О.П. Романів та родина Ілінських // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. „Велика Волинь”. Т. 25. (Ч. 1.). – Житомир, 2002. – С. 28 – 41.
35. Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х т. – Т.1. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 46-67.
36. Круковська І.М. Медична освіта на Волині: становлення і розвиток (XIX – 30-ті рр. XX ст.): Навчально-методичний посібник / за ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2007. – 80 с.
37. Надольська В.В. Чеські полоністи на Волині у другій половині XIX століття. Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. / За ред. Костриці М.Ю., Житомир, 1993. – 270 с.
38. О Романовском училище на Волыни, содержимом иезуитами в ведении эдукационного управления. - ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 14, 1818-1823 рр. – 3 арк.
39. Остріг на Волині: перша академія, перша „слов'янська” друкована Біблія // Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. – Львів, 2002. – 118- 129 с.
40. Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного симпозиуму (Велика Волинь Т. 23) 29-30 червня: [Наук. збірник]. Старокостянтинів, 2001. – 367 с.
41. Острог в его историческом прошлом и ныне / Сост. Ивашкевич А.И. – Здолбуново, 1918. – 19 с.
42. Острожская школа // Христианство. Энциклопедический словарь. Т. 2. - Л. – С. – М.: Большая Российская Энци-я, 1995. – 259 с.
43. Острозька академія XVI – XX ст.: Енциклопедичне видання. – Остр. акад., 1997. – 2001 с.
44. Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2004. – випуск 1. - 76 с.
45. Острозькі просвітники XVII – XX ст. / За ред. Пасічника. – Острог, 2002. – 476 с.
46. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за I-й год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 г. – Варшава, 1898. – VIII. - 60 с.
47. Павленко В.В. З історії діяльності іноземних колоністів на Волині (XIX ст.) // Наукові записки. Серія „Психологія і педагогіка”. – Острог: Вид-во Національного університету „Острозька академія”, 2007. – Вип.8. – С. 270-278.
48. Павленко В.В. Організація навчально-виховного процесу в Острозькій академії (XVI - початок XVII століття) // Морально-етичні засади формування зростаючої особистості: Монографія / За ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С. 243-264.
49. Павленко В.В. Острозька академія – український центр культури, освіти і духовності (к-ць XVI – поч. XVI ст.) // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами інноваційних освітніх технологій: Зб. наук. праць // За заг. ред. Л.В. Калініної, О.Є. Антонової. – Вип. 3. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – С. 217-222.
50. Павленко В.В. Проблема іноземного вчителства як об'єкт вивчення в контексті історико-педагогічного регіоналізму // Наукові записки. Серія „Психологія і педагогіка”. – Острог: Вид-во Національного університету „Острозька академія”, 2007. – Вип.9. – С. 379-387.
51. Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
52. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Зб. документів / Упоряд. Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк, Е.Й. Ружинський. – К., 1975. – 343 с.
53. Рафаель Шпізель. Медики Осрога: Історико-біографічно-бібліографічне дослідження. – Острог, 2004. – 304 с.

54. Саух П.Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький. – Рівне, Волинські обереги, 2002. – 244 с.
55. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – 448 с.
56. Сейко Н.А. Ілінські – меценати культури на Волині (XIX ст.) // Шлях освіти. – № 4. – 2002. – С. 48-51.
57. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – поч. XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 226 с.
58. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський і діяльність Житомирської книговидавничої спілки: Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури / Гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 39 - 45.
59. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і Україні. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 161 – 163.
60. Ступарик Б.М. Школі – національне виховання молоді (вибрані статті). – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – 283 с.
61. Теодорович Н.И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. Т. 4: Староконстантиновский уезд. – 928, VI с.
62. Теодорович Н.И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1903. Т. 5: Ковельский уезд.– 559, V, 2 с.
63. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почав, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – 1120, VII с.
64. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский.– 687, IX с.
65. Уваров С.С. Десятилетие Министерства народного просвещения: 1833-1843. – СПб., 1864. – С. 32.
66. Юзеф Крашевський – як явище світової культури: науковий збірник статей / Упорядники: Ю.А. Багінський, Г.П. Мокрицький. – Житомир: ПП „Рута”, Вид-во „Волинь”, 2007. – 108 с.

Семінарське заняття № 1

Історичні, політичні та соціокультурні умови, що сприяли виникненню інституту іноземного вчителства на Волині (XIX - поч. XX ст.)

План

1. Основні етапи розвитку освіти на Волині.
2. Історичні передумови, що сприяли діяльності іноземних педагогів на Волині.
3. Становлення чеського, польського, німецького та єврейського шкільництва на Волині (XIX – поч. XX ст.).

Творчі завдання і реферати:

1. Волинь – історико-географічний край.
2. Соціальні передумови становлення освіти на Волині.
3. Становлення і розвиток чеського шкільництва на Волині (XIX – початок XX століття).
4. Становлення і розвиток польського шкільництва на Волині (XIX – початок XX століття).
5. Становлення і розвиток німецького шкільництва на Волині (XIX – початок XX століття).
6. Становлення і розвиток єврейського шкільництва на Волині (XIX – початок XX ст.).
7. Проблема освіти і виховання на сторінках газет „Волинь” і „Волинские губернские ведомости” (1800 – 1900 рр.)

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Що сприяло масовому переселенню чехів на Волинь на поч. XX століття ?
2. Покажіть, як соціально-політичні, економічні передумови та культурно-історичний контекст впливали на становлення та розвиток освіти на Волині.

Тест

1. Волинь – це
2. У якому році великий князь Володимир Святославович заснував місто Володимир: а) 988 р.; б) 1099 р.
3. Волиняни (велиняни) – це.....
4. Найвідоміші міста у X столітті на Волинській землі:
а) Луць; б) Кременець; в) Київ.
5. У якому році була утворена Волинська губернія з її головним містом Новоград-Волинським: а) 1797 р.; б) 1804 р.
6. Скільки у Волинській губернії налічувалось повітів:
а) 10; б) 12; в) 15.
7. Які області включає сучасна Волинь: а) Волинська; б) Житомирська; в) Рівненська; г) Тернопільська; д) Львівська; ж) Київська.

Рекомендована література:

1. Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 288 с.
2. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1892. – Т VII. – 480 с.
3. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1895. – Т XVI (А). – 962 с.
4. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1896. – Т XVII (А). – 954 с.
5. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб.: Изд-во П.Н. Батюшкова. – 1888. – 126 с.
6. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX веках. – СПб, 1912. – Т.1. – 48 с.
7. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902. – СПб, 1902. – 679 с.
8. Список населенных мест Волинской губернии (Включенные в список сведения собраны в конце 1909 г.). – Житомир: Волинская губернская типография, 1911.
9. Теодорович Н.И. Волинь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-

статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. Т. 4: Староконстантиновский уезд. – 928, VI с.

10. Теодорович Н.И. Волынь в списаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1903. Т. 5: Ковельский уезд. – 559, V, 2 с.

11. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – 1120, VII с.

12. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. – 687, IX с.

13 Уваров С.С. Десятилетие Министерства народного просвещения: 1833-1843. – СПб., 1864. – С. 32.

Семінарське заняття № 2

Організація навчально-виховного процесу в Острозькій академії

План

1. Виникнення та розвиток братських шкіл.
2. Система організації навчання у Острозькій академії.
3. Науково-методична діяльність викладачів Острозької академії.

Творчі завдання і реферати:

1. Організаційні засади діяльності Острозької академії.
2. Науково-методична діяльність іноземних педагогів в Острозькій академії (кінець XVI – поч. XVII ст.).
3. Острозька школа-академія та її вплив на формування культури українського народу (кінець XVI – поч. XVII ст.).
4. Система організації навчання в Острозькій академії.

Тест

1. Острозька академія була заснована у:
а) 1576 р.; б) 1577 р.; в) 1632 р.
2. Статус академії Острозька школа набула у:
а) 1577 р.; б) 1659 р.; в) 1580 р.; г) 1585 р.
3. Першим ректором Острозької школи був:
а) Кирило Лукаріс; б) Герасим Смотрицький; в) Іван Федоров.
4. Найвідомішими вихованцями школи були:
а) І. Борецький; б) Ф. Прокопович; в) Б. Хмельницький;
г) М. Смотрицький.
5. Найвідоміші видання Острозької друкарні того часу були: а) Буквар; б) Біблія; в) Азбука.
6. „Передмову” до Острозької Біблії написав:
а) І. Федоров; б) І. Смотрицький; в) Л. Зиновій.
7. Збірка творів Г. Смотрицького мала назву:
а) „Хронологія”; б) „Ключ царства небесного”; в) „Про єдність церкви Божої”.
8. Острозька школа припинила своє існування в:
а) 1608 р.; б) 1635 р.; в) 1636 р.

Вставити пропущені слова, вирази:

1. Острозька академія була відкрита у році князем у м.
2. При академії було також відкрито друкарню у році.
3. Острозьку академію називали також, оскільки тут вивчалися мови.
4. Відомий на той час письменник,, став першим ректором академії. Він написав „Передмову” до
5. Кирило Лукаріс, за походженням, став ректором Острозької академії, який клопотав про визнання колеги

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Обґрунтуйте основні чинники виникнення Острозької академії.
2. Згадайте найвідоміших випускників і викладачів Острозької академії.
3. У чому полягає взаємозв'язок освіти і культури українського Відродження ?
4. Розкрийте меценатські й організаторсько-подвижницькі засади К. Острозького в Острозькій академії.
5. Накресліть схему змісту освіти в Острозькій академії.
6. Назвіть основні чинники виникнення братських шкіл в Україні.
7. Чому вчили у братських школах ?

Рекомендована література:

1. Биков Н.П. Князі Острозькі та Волинь. – Петроград, 1915. – 60 с.
2. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.

3. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні XVI-XVII ст. – Львів, 1971. – 310 с.
4. Ивашкевич А.И. г. Осторг в его историческом прошлом и ныне. –Здолбуново, 1918 г. – 19 с.
5. Іващенко О.В., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: Кінець XVII - початок XX століття. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
7. Іржі Гофман. Чехи на Волині, основні відомості. – Прага, 1998. – 32 с.
8. Ісаєвич Л.Д. Братства та їх роль в розвитку укр-ї культури XVI – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1966.
10. Саух П.Ю. Князь Василь-Костянтин Острозький. – Рівне, Волинські обереги, 2002. – 244 с.
11. Сейко Н.А. Ілінські – меценати культури на Волині (XIX ст.) // Шлях освіти. – № 4. – 2002. - С. 48-51.
12. Сейко Н.А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – поч. XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 226 с.
13. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський і діяльність Житомирської книговидавничої спілки: Юзеф Ігнаци Крашевський як явище світової культури / Гол. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 39 – 45.
14. Сейко Н.А. Ю.І. Крашевський у Житомирі (листи до родини) // Житомир в історії Волині і Україні. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 161 – 163.
15. Сидорчук Т. З Київщини в Острог за освітою // Життя і слово. – 2002. – 3 серпня.
16. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

Тема II. Науково-педагогічна діяльність іноземних педагогів у Кременецькому ліцеї

Ключові слова: гімназія і ліцей, парафіяльні й повітові училища, повіт, губернія, попечитель, візитатор, ботанічний сад, полонізація, русифікація.

2.1. Науково-гуманітарна і викладацька діяльність учених ліцею

У Кременецькому ліцеї працювали досвідчені педагоги. Навчання включало вивчення різних навчальних дисциплін. Зокрема, серед викладачів права та історії було багато творчих осіб (див. табл. 2.1.).

Заслугує на увагу діяльність відомого польського історика, політика, ідеолога польської демократії і прогресивного діяча Юхима Юзефа Бенедикта Лелевеля (1786-1861), який з 1809 по 1810 рр. працював викладачем історії у Кременецькій гімназії.

Таблиця 2.1.

Викладачі історії та права Кременецького ліцею

№ з/п	Викладачі лцею	Роки життя	Освіта	Роки діяльності у ліцеї, назва навчальна дисципліна	Наукові праці
1.	Юхим Юзеф Бенедикт Лелевель.	1786-1810 рр.	Випускник Віленського університету.	З 1809 р. по 1810 р. – викладач історії.	„Відкриття карфагенців та греків у Атлантичному океані”, „Історичний розгляд польського цивілізованого та кримінального законодавства до ягеллонських часів”.
2.	Юзеф Улдинський	1792-1863 рр.	Закінчив Віленський університет зі ступенем магістра права	З 1818 р. – викладач права	
3.	Домінік Бартошевич.	1801-1851 рр.		Педагог, історик.	„Польсько-російський словник” у 2-х томах (1841-1843).
4.	Кароль Кіровський.		Випускник Краківського університету.		

Деякі викладачі дотримувалися традиційної методики викладання права. Зокрема, К. Міровський дотримувався певного порядку викладання: перший рік вивчалась сучасна історія, другий рік – стародавня історія; учні досконало володіли фактичним матеріалом, але в них вироблялося історичне мислення.

На зміну К. Міровському прийшов випускник Віленського університету Ю. Лелевель, який увів методику новітньої концепції історії. Вчитель під час занять показував дітям безперервний ланцюг причин і наслідків, виділяв головне і закономірне в історичному процесі. Концепція Лелевеля – учень повинен знати, розуміти причини народження, піднесення, ослаблення, занепаду і відродження історії народу.

Не менш цікава методика Ю. Улдинського, у якій він спирався на найновітнішу літературу. Вивчення історії розпочинав із підручника Бредова, де висвітлювалися події у Персії, Вавілоні, країнах Малої Азії, Греції, Римі, далі розглядався період середньовіччя і сучасна історія. У своїй діяльності Ю. Улдинський дотримувався історичної правди, турбувався про виховний бік свого викладання. Він спочатку ознайомлював учнів із тезами лекцій, потім на практичних заняттях детально розглядався навчальний матеріал, учні доповнювали свої конспекти, а потім користувалися ними. Мали право користуватися конспектами й ті студенти, які переписували ці конспекти, доповнювали їх або вчили за ними. Учні обов'язково вели зошит, що містив хронологію важливих подій.

Слід особливо наголосити, що з 1825 року єдиною дозволеною для викладання у навчальних закладах історією стала російська. У 1825-1826 н.р. у школах введено новий підручник І. Кайданова, який був перекладений у Вільно польською мовою. Курс викладання історії поділявся на три періоди: до часів князя Володимира; феодальні часи і монголо-татарська навала; до часів правління Івана Грозного.

Слід зазначити, що викладачами Кременецької гімназії було запроваджено вивчення курсу права. Учні працювали за підручником Я. Стройновського (1785 р.). Викладачі ввели цікаву методику викладання: навчання права було організоване за зразком малого університетського відділення. До гімназійних циклів входили розділи: тогочасна статистика, польсько-литовське

право, римське, російське право. На I курсі вивчали *природне право, політичне і міжнародне*. Викладання розпочиналося зі *вступу*, в якому пояснювалася правова термінологія. Потім надавалися відомості про обов'язки людини перед Богом, обов'язки перед людиною, обов'язки людини як члена суспільства. *Міжнародне* право було поділене на 2 розділи: перший – війни та укладення мирних угод, другий – міжнародні зв'язки та угоди, послы та їх роль у міжнародному співробітництві. *Державне* право поділялось на 3 частини: особисте право громадянина, торгівельне право та судовиробництво.

На II курсі вивчалася політична економія. Викладалася вона традиційно за двома різними системами (доктора Я. Сея і А. Сміта). Право вивчали за підручниками А. Сміта і Я. Стройновського. Курс поділявся на 4 частини: виробництво та розподіл товарів народного вжитку, гроші, вартість товару, прибуткова організація виробництва.

У кінці навчального року учні складали екзамен з права, який проходив у формі рольової гри. Професор брав у суді Кременецького повіту судову справу, а учні організували її розгляд.

Слід зазначити, що програми, які пропонувалися Кременецькою гімназією, були спробою поєднання гуманітарних та природничо-математичних дисциплін. У Кременецькому ліцеї ці програми запроваджувалися вперше, згодом були поширені на інші гімназії Віленського округу. Вони були не досконалыми, порушувалася наступність у навчальних планах нижчих та вищих класів. Цей розрив долався завдяки високій педагогічній майстерності, шляхом додаткових лекцій, вдалим використанням навчально-матеріального забезпечення.

Наукова організація навчально-виховного процесу Кременецького ліцею включала застосування методики проведення практичних занять та використання принципів та засобів навчання. Відповідно до головних компонентів навчання (завдання, зміст, методи, форми та засоби) педагогічна наука виділяє такі навчальні принципи: принцип науковості освіти, принцип зв'язку навчання з життям, принцип системності та систематичності навчання, наочності, міцності знань, умінь і навичок, принцип індивідуального підходу до учнів у навчанні та ін. У сучасній педагогіці принципи навчання виступають як необхідні умови, які сприяють підвищенню якості педагогічної діяльності. Багато із цих принципів були добре знайомі викладачам Кременецького ліцею.

Окрім того, велику увагу викладачі Кременецького навчально-виховного закладу звертали на викладання філологічних дисциплін (Роки трудової діяльності, спеціалізацію та наукову діяльність учителів-філологів у ліцеї ілюструє таблиця 2.2.).

Таблиця 2.2.

Викладачі філологічних дисциплін у Кременецькому ліцею

№ з/п	Педагоги-філологи	Роки трудової діяльності у Кременецькому ліцеї, навчальна дисципліна	Наукові праці
1.	Міхал Юрковський.	Учитель грецької мови та літератури.	Словник грецько-польський та польсько-грецький (1830). Підручник „Грецької антології”
2.	Григорій Рафальський.	Учитель російської мови.	
3.	Василій Цихоцький.	Учитель російської мови.	
4.	Міхал Бутовський.	Учитель російської мови.	
5.	Антоній Стшелецький.	Учитель російської мови.	
6.	Кароль Мікульський.	З 1821 р. по 1831 р. – учитель польської мови.	
7.	Домінік Бартошевич.	З 1828 р. по 1829 р. – учитель польської мови.	
8.	Францишек Олендський.	З 1805 р. по 1828 р. – учитель польської мови.	
9.	Евзебеуш Словацький. 1772-1814 рр. (професор Віленського університету).	З 1805 р. по 1809 р. – викладач латинської та польської мови.	
10.	Максиміліан Якубович (1785-1853 рр.).	Філолог, філософ, професор латинської мови, літератури, керівник нумізматичного кабінету.	„Грамматика польської мови” (1823), методичні рекомендації „Засоби викладання мови” (1826).
11.	Ю. Корженевський.		Підручник „Курс поезії”.

Навчання мов здійснювалося за підручником О. Копчинського „Польсько-латинська грамматика”. Програма навчання складалася з 3-х частин: I частина – *шкільні вправи* – лекції й аналіз кращих творів польських письменників, перевірка домашніх робіт учнів; II частина – *домашні завдання* – самостійна робота під наглядом кращих учнів над письмовими або усними вправами (переклад світських класиків польською мовою, напис творів на теми суспільного

життя, культури, історії народу);. III частина – *курс літератури*. Курс літератури був копією програми риторики і поетики КЕН. Відмінність полягала у тому, що більше уваги приділялося не стародавнім авторам, а сучасній польській літературі. Учні мали робити порівняльний аналіз мовних засобів у творах письменників різних епох. Ці вправи давали можливість учням простежити еволюцію та збагачення польської мови. На заняттях з поетики учнів знайомили з витоками поезії, будовою вірша, кращими творами класичної поезії.

У 1829 році у Варшаві був виданий підручник Ю. Корженевського „Курс поезії”. У 1-3 класах учні вивчали граматику, у 4 класі – стилістику, історію мови, основи письмових та усних практичних вправ. У старших класах навчальний матеріал поділявся на дві частини: письмові вправи з мови, відомості з історії польської літератури. Основними формами роботи були лекції, декламації. В останньому класі викладання літератури поєднувалося з елементами логіки.

Усю літературу Ю. Корженевський поділяв на: класичну, романтичну та комічну. Крім того, саме він уперше підніс значення таких жанрів, як романс, повість, легенда. Ю. Корженевський став першим теоретиком романсу. На високому професійному рівні він аналізував В. Шекспіра, Ф. Шиллера. Він дійшов висновку, що основна мета трагедії – дидактична, а людина, яка створює цей жанр, має бути усебічно освіченою. А основне завдання комедії (за Ю. Корженевським) – виховання через сміх. Отже, „Курс поезії” Ю. Корженевського являв собою оригінальне поєднання класичної теорії літератури та теорії тогочасної літератури з визначенням ролі рідної мови в історико-літературному процесі.

До складу предметів гуманітарного курсу входили грецька мова і література. Навчання відбувалося за програмою Вуттмана, виданою в Берліні у 1805 році. Цей предмет викладав магістр філософії М. Юрковський. З 1830 року в Кременці друкувався створений ним „Словник грецько-польський та польсько-грецький”. Йому належить також авторство „Грецької антології”. Цей підручник написаний спеціально для учнів Волинської гімназії.

Г. Коллонтай великого значення надавав вивченню російської мови. Вивчення російської мови в гімназії узгоджувалося з викладанням інших мов. Базовим підручником була „Польсько-латинська граMATика” О. Копчинського. Пізніше у Почаєві була видана „Грамматика русского языка в пользу польского юношества в Волынской гимназии” М. Бутовського.

Матеріал курсу російської мови розподілявся таким чином: 1 клас – російська абетка, назви літер, зміна голосних, загальна характеристика мови, навчання письму і читанню; 2 клас – частини мови, граматичний аналіз, переклад російською літературних текстів; 3 клас – лінгвістичний аналіз творів російських авторів; 4 клас – теорія трьох стилів, вправи з вимови і перекладу російськомовних текстів польською і навпаки.

Навчання російської мови передбачало формування в учнів умінь граматичного і стилістичного аналізу вибраних творів. Після вивчення російської мови учні вивчали російську літературу (2 роки). Перший рік вивчали граматику, мову і письмо; другий – твори російських письменників.

Отже, на відміну від інших навчальних закладів, у Кременецькому ліцеї пріоритетним було вивчення мов, до чого прихильно ставилися в учнівському середовищі.

2.2. Дослідження у галузі природничо-математичних наук

Демократизація сучасного життя українського суспільства потребує створення новітніх типів навчально-виховних закладів, зокрема й ліцеїв. У зв'язку з цим доцільним постає аналіз історичного досвіду діяльності таких освітніх установ ХІХ ст. у Волинському краї, серед яких особливо вирізняється діяльність Кременецького ліцею.

Освітні реформи початку ХІХ ст. сприяли організації системи освіти на Волині на новому якісному рівні. Цим у той час скористалися представники польської громади Волині, діяльність якої скеровувалася для збереження етнокультурної цілісності.

Початком нової епохи розвитку шкільної освіти стало створення у 1802 році Міністерства народної освіти Російської імперії та утворення навчальних округів. У зв'язку з цим, 24 січня 1803 року був створений Віленський навчальний округ, до складу якого увійшли вісім губерній, серед яких і Волинська.

У зв'язку із створенням у 1804 році „Статуту навчальних закладів”, які підпорядковувались університетам, виникла нова система шкільної освіти. Навчальні заклади поділились на чотири типи: парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, університети (див. табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Типи навчальних закладів			
Університет	Гімназія (у губернських містах).	Повітове училище (у повітових містечках).	Парафіяльна Школа (у парафіяльних містах і селах)
Курс навчання			
	чотири роки	два роки	один рік
Зміст освіти			
	Латинська, німецька, французька мови, математика, логіка, метафізика, фізика, ботаніка, естетика, зоологія. метафізика, мінералогія, малювання.	Закон Божий, рос. граматики, рос. мови, географія, історія, арифметика, поч. правила геометрії, фізика, малювання.	Закон Божий, письмо, читання, арифметика, малювання, географія, історія, церковна історія, каліграфія, початкові відомості з географії, фізики.
Мета освіти			
Підготовка чиновників для всіх видів державної служби	Підготовка до університету; всебічний розвиток особистості (діти дворян, чиновників)	Підготовка до вступу в університет; отримання необхідних знань дітей непривілейованих станів	Підготовка до навчання у повітових училищах; Дати дітям нижчих станів належне релігійне виховання, сформувати навички читання, письма, рахунку.

Як свідчить аналіз архівних джерел, в училищах працювали учителі які, не мали вчених ступенів, а закінчували учительський інститут, університет, часто гімназію, училище або духовну семінарію. За походженням учителі були дворянами, міщанами, купцями. Їх заробітна плата становила від 200 до 450 крб. Іноземних учителів в училищах майже не було.

Варто зазначити, що створені навчальні заклади, які поділялися на *нижчі* (малі народні училища) й *середні* (головні народні училища), були перехідною ланкою до середньої освіти. У зв'язку з цим, гімназії, як самостійні навчальні заклади, були започатковані з прийняттям першого законодавчого акту (1803 р.) про об'єднання всіх ступенів від початкової до вищої освіти, створення єдиної й загальної системи шкіл. Тим самим, цим документом передбачалося відкриття чотирьох видів навчальних закладів: парафіяльних і повітових училищ, губернських училищ (гімназій) та університетів.

Доречно зазначити, що гімназія як державний навчально-виховний заклад виникла у Древній Греції та набула найбільшого поширення у V-IV ст. до н. е. До гімназії там вступали юнаки із знатних сімей після палестри та навчалися з 16 до 18 років. Вони вивчали політику, філософію, літературу, займалися гімнастикою.

На початку XIX ст. такий навчальний заклад як гімназія став основним типом середньої загальноосвітньої школи у Росії. Проте у XVIII ст. було створено лише три гімназії: у Санкт-Петербурзі при Академії наук і мистецтв (1726 р.), Московському університеті (1755 р.) та в Казані (1758 р.).

У досліджуваній період Міністерство народної освіти Росії видало Статут навчальних закладів, у якому передбачалося відкривати у кожному губернському місті гімназію. У них планувалося викладати: мови (польську, російську, французьку), польську літературу, історію та географію; право, математику, фізику; практичну механіку, історію природи, ботаніку, городництво, рільництво; хімію та хірургію; верхову їзду та конярство. Загалом можна стверджувати, що це стало початком розвитку гімназійних інституцій (див. табл. 2.4.).

Структура та зміст гімназійної освіти (XIX - поч. XX ст.)

Гімназія XIX ст. (7 років)	
Класична гімназія	Реальна гімназія
Предмети	
<ul style="list-style-type: none"> • давні мови • математика 	<ul style="list-style-type: none"> • нові мови • природничі науки
Мета навчання	
<ul style="list-style-type: none"> • гуманістичний характер 	<ul style="list-style-type: none"> • вивчення точних наук (ґрунтовне вивчення фізико-математичних дисциплін) • підготовка до практичної діяльності
Право вступу до університету	Вступ до вищих спеціальних училищ

Заслуговує на увагу діяльність викладачів гімназії, які мали можливість розробляти власні програми (існувала свобода творчості, що створювала атмосферу пошуку, активізувала діяльність педагогів), оскільки були зобов'язаними нести за цих умов відповідальність за свою педагогічну працю. Цілком природно, що значне місце у роботі вчителів відводилося репродуктивному методу навчання (глибоке знання текстів, їх аналіз, читання оригіналів, заучування напам'ять). У зв'язку з цим викладачами могли працювати фахівці, які були спроможними самостійно складати програми, готувати підручники та методичні матеріали.

Слід відзначити історію створення ліцеїв в Україні, які, на відміну від гімназій, не отримали поширення. „Ліцеєм” називалася одна із гімназій у Афінах, що знаходилися біля храму Аполлона Лікейського (саме там Аристотель читав свої лекції).

Звертаючи погляди до історії, слід виділити три ліцеї, які існували в Україні: *Волинський* (Кременецький), *Рішельєвський* (м. Одеса) і ліцей князя *Безбородька* (м. Ніжин).

Кременецький ліцей було засновано спочатку як Волинську гімназію. Власне ліцеєм цей навчальний заклад став у 1819 році, поєднавши програми навчання вищого та середнього рівня.

На створенні ліцею позначилася діяльність одного з видатних просвітників, чий вплив був відчутним у масштабах всієї Російської імперії – попечителя Віленського навчального округу Адама Чарториського, який зробив значний внесок у справу розбудови освіти (Чарториський Адам Ежи (1770-1861) – польський та російський державний діяч, таємний радник Олександра І).

Як свідчать джерела, 29 квітня 1803 року Адам Чарториський подав на затвердження Міністру освіти кандидатури трьох осіб, обраних на візитаторів шкіл Віленським університетом: новгородського старосту Тадеуша Чацького, віленського прелата Ксаверія Богуна, члена Петербурзької Академії наук Василя Северіна. Зокрема, Т. Чацький був відомим ученим, який досліджував історію, етнографію, право, економіку, займався організаційною та політичною діяльністю, а також був завзятим бібліотекарем.

Аналіз джерельної бази дає підстави констатувати, що Т. Чацькому, як інспектору трьох губерній – *Волинської, Подільської, Київської*, – була довірена організація нижчого і середнього шкільництва. Він хотів утворити в одній із довірених йому губерній гімназію з поглибленою програмою і мріяв про перетворення її на університет. Т. Чацький не мав педагогічного досвіду, але він мав організаційний талант, запал, дар впливу на людей. Саме ці риси дозволили йому реалізувати власний намір (організація шкільництва на підпорядкованій йому території). У зв'язку із величезною кількістю адміністративних обов'язків і браком педагогічних кадрів, він звернувся до Г. Коллонтая із проханням опрацювати програму нової гімназії.

Постало питання про місце відкриття гімназії. Житомир – центр Волинської губернії – знаходився на її східній окраїні, а Луцьк не сподобався полякам через значний відсоток євреїв серед його населення і можливості їх культурного та релігійного впливу на майбутніх учнів. Тому Г. Коллонтай запропонував місто Кременець, і Т. Чацький з цим погодився.

Із історії відомо, що на межі Волині й Поділля, серед зелених мальовничих гір (гора Воловиця, гора Бона, Дівочі Скелі та Черча), розташувалось місто Кременець. Площина повіту займає найбільш підвищену частину Волинської губернії. За даними досліджень Н.П. Барбота де-Марни (1865 р.) відомо, що Кременецькі гори були єдиним цілим, але завдяки поточним

водам розділилися. Залишки кам'яної кременецької фортеці на горі Боні свідчать про її неприступність для завойовників. Перша літописна згадка про місто датується 1073-м роком. Кременець мав зручне географічне розташування (знаходився у центрі губернії). Назва міста походить від слова „кременний”: затишна долина річки Ікви, ліси, природні печери в навколишніх скелях з найдавніших часів приваблювали сюди поселенців. Сліди проживання людини на території Кременця сягають 40-30 тисяч років до нашої ери. Ще в сиву давнину, як свідчить „Повість временних літ”, тут проживало східнослов'янське плем'я дулібів. Після утворення в IX столітті Київської держави територія дулібів разом з Кременцем увійшла до її складу.

Суттєвим в обранні Кременця центром польського шкільництва в регіоні стало те, що життя у м. Кременці було досить дешевим, а серед його населення переважали поляки (у 1885 році в губернії проживало 69 % поляків, 30 % росіян, 0,5 % німців), та було досить засобів для навчання в поєзуїтських маєтностях.

Кременець мав стати центром навчально-наукових закладів Волині, до яких мали належати гімназія, інститут гувернанток, школи народних учителів, механіків, хірургів, курси садівництва та сільського господарства. У праці „Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края” П.М. Батюшков стверджує, що створення лицю було спрямоване на колонізацію краю, та зазначає заслуги Адама Чарториського і Тадеуша Чацького у розвитку народної освіти. Він пише, що „образование в лицее отрешилось от прежнего иезуитского, сухого школьного преподавания и приняло живой характер” [1, 260]. Засновники Кременецької гімназії розуміли, що навчальний заклад стане престижним за умови, коли буде сформована необхідна інтелектуальна еліта для успішної організації навчально-виховного процесу.

Очолював гімназію директор (кандидатура директора затверджувалася візитатором за попередньою згодою із Міністром освіти), а на префекта покладалася відповідальність за навчально-виховний процес та матеріально-господарську базу. На прохання Г. Коллонтая до Кременецького лицю прибув перший директор гімназії Йосип Чех (1762-1810).

Були запрошені професор математики Чех та професор хімії й натуральної історії Шейдт з Краківського університету на посаду директорів училищ (Шейдта – Подільської, Чеха – Волинської) на відповідних умовах:

- вони мали виконувати обов'язки директора й одночасно залишатися професорами у гімназії (Шейдт – професором хімії та ботаніки, а Чех – професором вищої математики);
- мали отримувати за посаду директора та вчене звання професора 16000 крб. сріблом за рік;
- після дванадцяти з половиною років роботи мали право отримувати заслужену пенсію у розмірі 1000 крб. сріблом;
- користуватися посадою та пільгами на рівні професорів Віленського університету;
- мали право отримувати кошти на дослідження у галузі ботаніки;
- їх діти мали право отримувати освіту в найкращих навчальних закладах Російської імперії за рахунок держави.

Щодо запрошених професорів ставилася вимога підняти доручені їм гімназії на найвищий ступінь досконалості.

Волинська гімназія мала стати добре організованим осередком навчання й виховання. Навчальний заклад мав бути доступним для всіх суспільних верст населення і водночас готувати високоосвічену еліту краю. Під час добору педагогічних кадрів Т. Чацький і Г. Коллонтай керувалися зацікавленістю творчою роботою, методичними досягненнями та науковими доробками викладачів. Зокрема, вчитель природи мав зацікавити учнів і переконати їх у значенні знань на практиці, тобто проводити природознавчі та геологічні дослідження; учитель права зобов'язувався формувати моральність учнів; учитель історії і географії мав знайомити учнів з місцями, пов'язаними з важливими історичними подіями. Від деяких кандидатів на посаду вчителя вимагалася представити наукову працю, що підтверджувала його якісну підготовку.

Ретельний добір керівництвом викладачів (докторів, магістрів) забезпечував сприятливі передумови з організації навчально-виховного процесу в Кременецькому лиці.

Г. Коллонтай персонально для кожного викладача склав поради щодо викладання навчальних предметів. Так у „Порадах для пана Міровського про найкращий спосіб викладання історії й географії в публічних школах”, було зазначено, що викладачі повинні володіти цікавою методикою викладання предметів. На початку викладання навчальних дисциплін професори мали звертатись до учнів з промовою. Це був своєрідний вступ до предмету викладу, який, як

правило, потім друкувався у вигляді брошури. Крім того, перед викладачами ставилося завдання скласти і видрукувати підручник. У 1824 році кожен із професорів ліцею мав власний підручник, складений за індивідуальною методикою, що забезпечувало учням практичну реалізацію знань, набутих під час лекцій та формування відповідних умінь.

Навчальний план Кременецького ліцею (розроблений Г. Коллонтаєм) передбачав протягом 3-4 років вивчення мов, а у межах подальших трьох дворічних класів здійснювалася одночасно реальна і гуманітарна освіта, як основа для спеціалізації в обсязі вищих курсів: математики, астрономії, загальної граматики, бібліографії. Окрім цих наук, були спеціальні курси для механіків, землеробів, садівників, ветеринарів, акушерок, інститут для гувернанток. У 1807 році була створена школа землемірів, а в 1809 році була відкрита школа геометрів і механіків, астрономічна обсерваторія, засновано ботанічний сад. Тим самим, учні мали можливість вільного вибору для підготовки до майбутньої фахової діяльності. Слід відзначити, що головною метою гімназії було виховання особистості та підготовка спеціаліста у різних галузях. Значного розвитку у м. Кременці набула й музична освіта. До Кременецького ліцею для викладання музики запрошувалися відомі музиканти, що отримали освіту в навчальних закладах Європи (Я. Лензі, В. Майєр, Г. Байєр, Я. Ролле, Й. Ваньончик), які зробили значний внесок у розвиток професійної музичної освіти, й, зокрема, освіти волинських жінок.

З метою удосконалення методики викладання різних предметів Т. Чацький створив три методичні відділки: літературний (професори літератури, мов, історії, географії, археології, дипломатії, нумізматики, бібліотекар), моральний (префект, ксьондз, два професори права, викладачі моральних наук і логіки), природничий (професор хірургії, практичної механіки, астрономії, хімії, фізики). Керував відділком найстарший викладач. Щомісяця відбувалися засідання відділків. На засіданнях обговорювалися звіти, екзаменувалися кандидати для стажування за кордоном, затверджувалися програми публічних зібрань, відбувалося читання наукових листів.

Кременецька гімназія поступово стала центром усіх навчальних закладів краю (абсолютно польським навчальним закладом за мовою навчання, складом учителів та учнів). Гімназія мала два відділення: нижче і вище. У нижчому відділенні, яке складалося з чотирьох класів (по одному року навчання), викладалися основні предмети (російська, польська, латинська, німецька, французька мови), другорядні (арифметика, географія, учення про моральність). У вищому відділенні, яке складалося з трьох курсів (по два роки кожен), викладалися словесність, мови, юридичні предмети, математика.

Як свідчать джерела, при створенні Статуту гімназії Тадеуш Чацький для учнів старших класів встановив учнівський суд (із самих учнів), для якого написав кодекс, а також відмінив використання тілесних покарань в учнівських класах.

Здобуття освіти дітьми у ліцеї робило можливим їх перехід до вищого соціального стану: можна було розпочати кар'єру чиновника чи військового або вступити до монастиря. Доречно зазначити, що в Кременецькій гімназії навчалися переважно діти шляхти. Заради виховання своїх дітей до м. Кременця приїжджали представники польського дворянського роду, які вносили великі пожертвування на користь організації навчання та утримання викладачів.

Т. Чацький уперше при гімназії організував два конвікта, один з яких, на 40 учнів, був платний, де за платню в 400 злотих учень отримував право на проживання та харчування. При цьому учні зобов'язувалися після закінчення курсу навчання пропрацювати чотири роки дозорцями у гімназіях або у повітових школах. Другий конвікт, заснований у 1811 році за проханням А. Чарториського, був безкоштовним.

У 1819 році Вища Волинська гімназія була реорганізована у лицей з метою перетворення її в університет, хоча програма навчання залишалася незмінною (програма наближена до Віленського університету), адже з самого початку свого існування лицей був вищим навчальним закладом і значно відрізнявся від гімназій, які забезпечували учням середню освіту.

Загалом навчальним планом Кременецького ліцею передбачався десятирічний термін навчання, який складав сім класів (перші три класи по два роки навчання). Тут здійснювалося вивчення військової справи, гуманітарних і точних наук, а саме: історії, права, фізики, хімії, анатомії, фізіології, географії, землезнавства, бібліографії, логіки, давніх і нових мов.

Зокрема, професор Чех викладав вищу математику та працював у Польщі й Кременецькій гімназії. Він написав для учнів гімназії підручник „Короткий виклад арифметики”.

Для викладання в Кременець були запрошені також науковці й педагоги з різних країн Європи: швейцарський математик, член Академії Наук у Петербурзі й професор університету – Микола Іванович Фус (1755-1826); російський та сербський педагог, послідовник

Я.А. Коменського – Теодор Іванович Янкович де Мірієво (Мірієвський) (1741-1814); професор Віленського університету Евзебіуш Словацький (1772-1814), який з 1805 по 1809 рік викладав латинську та польські мови у Кременецькій гімназії. Випускник Віленського університету Юзеф Улдинський (1792-1863), який мав ступінь магістра права, з 1818 р. також працював у Кременці (див. табл. 2.5.).

Таблиця 2.5.

Викладачі математичних наук Кременецького ліцею

№ з/п	Викладачі ліцею	Рік і місце народження	Освіта	Роки праці у ліцеї, навчальна дисципліна	Наукові праці
1.	Гжегож Гречина.	Нар. 6 січня 1796 року на Волині; помер 1840 р.	У Віленському університеті отримав ступінь магістра філософії.	Професор ліцею. З 1819 р. по 1831 р. – викладав алгебру; з 1820 р. по 1831 р. – викладав геометрію, тригонометрію. (В університеті св. Володимира захистив докт. дис., став професором.).	Дослідження „Про дію капілярних машин”, підручник „Початки алгебри” (1830), твір „Думка про алгебру”, праця „Виклад нарисної геометрії”.
2.	Кароль Ентц.	1797-1828 рр.	1809-1818 рр. – навчання у Віленському університеті.	З 1820 р. по 1827 р. викладач фізики, тригонометрії, метеорології, фізичної географії, стародавньої історії.	
3.	Юзеф Чех.	Нар. 11 грудня 1762 р. у Кракові, помер 24 листопада 1810 р. Похований на монастирському цвинтарі.	Випускник Краківського університету (ступінь магістра)	Директор гімназії, з 1805 р. по 1810 р. викладав вищу математику.	Підручник „Короткий виклад арифметики” (1807), „Короткий виклад математики, що містить рахункові приклади, написаний для академічної молоді” (1807, Вільно).
4.	Міхал Сциборський.			Директор гімназії, з 1806 р. по 1812 р. викладав алгебру; з 1810 р. по 1813 р. викладав вищу математику.	„Алгебраїчні обчислення теорії, Христованої до кривих ліній” (1783).
5.	Юзеф Оцешковський.			Викладав нарисну геометрію;	
6.	Ян Вітвицький.			З 1805 р. по 1807 р. викладав фізику.	
7.	Стефан Вижевський.	1783-1840 рр., з Вільно		З 1818 р. по 1819 р. викладав алгебру; з 1813 р. по 1831 р. викладав математику, вищу математику; з 1819 р. по 1831 р. – викладач геометрії, тригонометрії.	
8.	Ігнатій Абрамович	1787-1848 рр.		З 1827 р. по 1831 р. – професор фізики, математики.	
9.	Францишек Мехович.	1783-1852 рр.	Професор, згодом декан мат-го фак. Св. Володимира. Як стипендіат. З р. навч. у Політех. шк. У Парижі	З 1807 р. по 1831 р. викладав механіку, фізику; з 1821 р. по 1831 р. викладав архітектуру, нарисну геометрію. Професор, згодом декан математичного факультету університету св. Володимира.	
10.	Антоній Стелецький.	1774-1826 рр.		З 1805 р. по 1826 р. викладав арифметику.	
11.	Войцех Ярковський	1767-1836 рр.		З 1805 р. по 1818 р. викладав нижчу математику, геометрію, вищу математику.	
12.	Ян Вижевський.				
13.	Францишек Зелінський.			1805-1820 рр. – фізика; з 1805 р. по 1821 р. – механіка.	
14.	Енджей Шерега.			З 1806 р. по 1823 р. викладав топографічні креслення.	
15.	Войцех Збожевський.			З 1827 р. по 1831 р. викладав геометрію.	
16.	Станіслав Петровський.			З 1826 р. по 1827 р. викладав арифметику.	
17.	Миколай Чарно-			З 1812 р. по 1818 р. викладав	

	цький.			алгебру.	
18.	Олександр Савицький.			з 1818 р. по 1831 р. викладав практичну геометрію; з 1823 р. по 1831 р. викладав топографічні креслення.	
19.	Францишек Морав-ський.			з 1818 р. по 1821 р. – викладач механіки.	
20.	Микола Іванович Фус.	1755-1826 рр.	Швейцарський марема-тик, член Академії Наук Петерурга.	Професор математики	
22	Ян Лучинський			з 1807 р. по 1820 р. викладав фізику.	

Поряд із вивченням гуманітарних наук, що займали велику частку навчального плану, частина візитаторів ставили під сумнів доцільність викладання у гімназіях математики, фізики, геометрії, хімії та інших точних наук. У початкових класах діти вивчали арифметику за підручником Ю. Чеха (1 і 2 класи – вивчали основи арифметики, 3 клас – відомості про квадратні рівняння, пропорції, властивості простих геометричних фігур, 4 клас – основи алгебри і тригонометрії). Що стосується математики у старших класах, то курс вивчення поділявся на три частини: практична геометрія, теоретична геометрія та геометрія площини.

Більшої ваги набули точні предмети після затвердження Міністерством освіти 27 липня 1807 року проекту створення при гімназії школи механіків, землемірів і геометрів, керівником якої став Францишек Залінський, нагороджений золотою медаллю польським королем Станіславом Августом за роботу „Опис машин” (Т. Чацький вважав його найславнішим механіком того часу). Викладання предметів у школі відрізнялось від загального курсу гімназії. До програми входили арифметика і геометрія Евкліда (I курс); практична механіка (II курс).

Учні школи геометрів займалися топографічним кресленням та вивченням особливостей географічних карт. У перший рік навчання вони малювали географічні карти різних провінцій, копіювали карту Волинської губернії (карта складалася з 6 аркушів, учні вчилися зменшувати її в масштабі). На другому курсі учні виготовляли економічні карти регіону та складали плани місцевості.

Для проведення занять створювалися відповідні навчальні кабінети. Учні могли користуватися бібліотекою, яка нараховувала 50 тисяч книг.

Зазначимо, що педагоги-іноземці створили у Кременці чудовий ботанічний сад завдяки діяльності природознавців, які сформували важливий осередок ботанічних досліджень у м. Кременці. Також був зроблений вагомий внесок й у розвиток європейської ботанічної науки.

У церковно-історичному описі „Город Кременец Волинской губернии” Н.І. Теодорович приділив увагу навчальному процесу, матеріальній та науковій базі ліцею. Описав історію утворення ботанічного саду Діонісієм Макклером.

З іменем Діонісія Макклера (Мак Клейра, Міклера) пов'язане створення багатьох знаменитих парків, більшість яких є пам'ятниками національної культурної спадщини, наприкінці XVIII – на початку ХХ століття на терені Волині. Діонісій Макклер (ірландець за походженням, народився в 1762 році у Ферфілді) з шістнадцяти років займався ботанікою, садівництвом і парковим будівництвом при Дублінській академії. Під час навчання у Лондоні Д. Макклер утвердив пейзажний стиль парку, який у практиці садово-паркового мистецтва винайдений в Англії у 1710-1730 роках.

Відома поширювачка моди на англійські парки, з Волині, княгиня Ізабелла Чорторійська запросила молодого Діонісія до себе у маєток у Пулавах (Польща). Місцева волинська знать, бажаючи мати поблизу будинку власний сад-парк, запрошувала його для облаштування власних садів, парків. На той час це було надто престижно і модно. Пізніше відомий ландшафтний архітектор отримав запрошення від Михайлини Любомирської, у маєтку якої було закладено парк „Палестина”.

Рослинний світ, краса лісів і річок сприяли створенню парку генерала Карвіцького (у м. Мізочі), мальовничого парку князя Радзивіла (у с. Шпанові). У ХІХ столітті Д. Макклером було створено близько п'ятдесяти парків на території Волині – у Порицьку, Боремлі, Заборолі, Берестечку, Іванчинцях, Ворончині, Підлужному, Рівному, Озеровичах, Гармаках, Вишнівці, Полонному, Любарі, Лашках, Ладигах, Самчках, Кривині і т.д.

У 1797 році загинули батько і брат Д. Макклера під час Ірландського повстання. Він переїхав до Лондона, де одружився з Матильдою Мільтон, а згодом знову повернувся на Волинь.

Організатор системи освіти Київської, Подільської та Волинської губерній, відомий польський учений, просвітницький діяч Тадеуш Чацький мріяв заснувати у Кременці не лише гімназію, але й створити при ній ботанічний сад, який на той час був у великій пошані серед Волинської знаті. Спочатку було створено гімназію вищих наук, а з 1819 року – лицей, який у 20-ті роки XIX століття, завдяки плідній діяльності вчених-іноземців було перетворено у найбільший осередок освіти всієї Правобережної України. Т. Чацький запровадив вивчення п'яти мов (російської, польської, латинської, німецької та французької), факультативні курси (бібліографії, нумізматики, гігієни, метеорології, енциклопедії наук, а також вивчення англійської та грецької мов). Для створення ботанічного саду Т. Чацький запросив Д. Макклера.

На початку XIX століття Д. Макклер відвідав Фінляндію, Швецію, Англію, звідки привіз рідкісні саджанці й насіння для парку у місті Кременці. Останніх п'ятнадцять років він займався розробкою парків, при цьому багато з них він створив без креслень, у натурі. Для цього він постійно знаходився у пошуках чудової природи, рослинних пейзажів у різних куточках Європи.

Однією з останніх робіт Д. Макклера була реконструкція парку на Чорному острові, де він реалізував нову ідею використання води та старих дерев. Цю ідею було втілено, насамперед, у прекрасному парку графа Густава Олізара у м. Коростишеві та Кривинському парку на березі річки Горині.

Завершив свою діяльність Д. Макклер у 91 рік. Його творчість мала значний вплив на розвиток садово-паркового мистецтва Волині й України.

Зазначимо, що перші рослини для Кременецького ботанічного саду були привезені Тадеушем Чацьким, його дружиною княжною Дембінською та дружиною її брата княжною Потоцькою із садів Порік та Селек. Пізніше садом керував В. Бессер, який обмінювався насінням і рослинами з багатьма садами Європи та підтримував зв'язки з відомими європейськими ботаніками. У створенні саду допомагали: відомий знавець у галузі ботаніки пан Борейко, князі Олізар, Радзивіл та Яблонський, княжни Карвіцька, Валевська та Ожаровська, пан Голембовський та пан Петровський. Багато визначних осіб (професор хімії та ботаніки з Відня пан барон Жакен Консейлер, професор зоології та ботаніки з Вільно абат Жюндзіль, професор ботаніки з Відня Шмідт, професор ботаніки з Готенгу Шредер, префект ботанічного саду з Парижу Туен) надавали ботанікам Кременецького ліцею консультації з догляду за рослинами.

З історії ботаніки відомо, що у своєму прогресивному зростанні людство тісно пов'язане зі світом рослин. Ще в античні часи сформувалася наука, яка почала уважно вивчати володіння древньогрецької богині Флори (ботаніка – це назва, яка виникла від старогрецьких слів *ботане* – „трава” або *ботанікос* – „рослинний”). З часом, із розвитком людства, ця наука поступово еволюційно розвивалася, поглиблювалася і стала системою знань про рослинний світ.

Розглядаючи рослинність, необхідно розрізняти поняття „флора” і „рослинність”, хоча ці слова схожі на синоніми, але це не зовсім так. Флорою прийнято називати сукупність видів рослин, які зустрічаються на певній території. Багато рослин в Україні були розповсюджені з Кременецького саду, де вони були акліматизовані. Тому Кременецький ботанічний сад був одним із найкращих та відомих далеко за межами цього краю.

У 1805 р. Т. Чацький запропонував роботу в Волинській гімназії Францишеку Шейдту. Цей учений народився в Кракові 2 квітня 1759 року у заможній міщанській родині, отримав вищу освіту в Краківському університеті. Здобувши ступінь доктора, він почав працювати вчителем хімії у Любліні. Видатний природознавець викладав хімію, натуральну історію, тобто ботаніку, зоологію та мінералогію у Волинській гімназії. Ботаніка за його програмою, опублікованою 1805 року, включала багато елементів фізіології рослин та викладалася у хімічному трактуванні.

Ф. Шейдт був, водночас, бібліографом і подарував багато книг кременецькій бібліотеці (остання вміщувала колекцію польського короля Станіслава Августа Понятовського та нараховувала велику кількість книг із природознавства). Навчальний заклад мав добре оснащений зоологічний кабінет із багатою колекцією комах чисельністю 1058 екземплярів, яку зібрав та систематизував Ф. Шейдт.

Заслугує на увагу творча діяльність австрійського вченого В. Бессера, який народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Його батьки, Самюель Готліб Бессер і Юзефа фон Лансенгоффер, померли під час епідемії, коли хлопчику було чотирнадцять років. З цього часу він виховувався під опікою дядька Шуберта Шиверека, професора ботаніки у Львові. Численні експедиції на околиці Львова, Кракова вплинули на подальшу діяльність юного В. Бессера.

У 1808 році Т. Чацький запропонував тридцятирічному австрійцю В. Бессеру (середнього зросту, з чистим обличчям, сірими очима та чорним волоссям, який розмовляв німецькою

мовою) працювати в Кременці (зайняти місце, яке звільнилося після Шейдта), але за таких умов: змінити польське підданство на російське; для викладання вивчити польську мову, оскільки завдяки зусиллям Т. Чацького польська мова, до того перемішана з латиною, очистилася, а вся освіта в ліцеї звільнилася від єзуїтської схоластики.

Загалом у забезпеченні кадрами у Кременецькому ліцеї можна виділити декілька етапів:

- **I етап** – навчальні курси переважно читали професори та вихованці Краківської академії (Й. Чех, Ф. Шейдт, М. Сціборський, В. Бессер, брати Яркольські).
- **II етап** – працювали викладачі та вихователі Віленського університету (Й. Улдинський, О. Міцкевич).
- **III етап** – працювали вихованці Волинського ліцею після отримання університетської освіти за кордоном (Й. Коженювський, Ф. Мехович, А. Анджейовський, М. Вишневський).

Загалом, у серпні 1809 року В. Бессер приймає пропозицію і приїздить до Кременця викладати ботаніку та зоологію. Одночасно він стає директором ботанічного саду і прагне запровадити багато змін. Під його керівництвом учні висаджували нові рослини, розбудовували оранжереї, прокладали доріжки. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, продовжив флористичні дослідження. В. Бессер продовжив справу Ф. Шейдта щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори.

Природничі науки у Кременецькій гімназії вивчались у широкому обсязі. При цьому хімія була обов'язковим предметом. Тому після смерті Францишека Шейдта викладати її запросили Стефана Зеновича (1807-1815). Мінералогія викладалась, як додатковий предмет (протягом року по дві години на тиждень). С. Зенович був відданим учителем та невтомним, старанним дослідником. Він прагнув долучити учнів до найсучасніших на той час знань у галузі геології. З 1814 року С. Зенович проводив польові дослідження. Загалом він мав ґрунтовні знання з геологічної будови Волині й Поділля. Ці знання пізніше були описані ним у праці „Геогностичний опис Кременецьких гір” (рукопис, на жаль, не зберігся). З 1815 року С. Зенович викладав мінералогію, геогнозію і технологію. Він упорядкував колекції, створив каталоги, обладнав лабораторію, тобто зробив вагомий внесок у розвиток природничої науки в Кременецькому ліцеї.

У 1803 році в Російській імперії було запроваджено єдину систему шкільництва: університет, гімназія та парафіяльна школа. Тому перед гімназією ставилося завдання підготувати юнацтво до університету; дати широку освіту. Щодо природничих наук, то у Волинській гімназії викладався дворічний курс природничої історії, який В. Бессер поділив на три частини:

1. *Загальна біологія*, що передбачала вивчення розвитку життя на Землі, характеристику рослин та тварин;

2. *Зоологія*, де студенти вивчали загальні питання з курсу зоології у формі репрезентованих таблиць. В. Бессер порівнював багато систем класифікацій, а саме Кюв'є і Ламарка.

3. *Ботаніка*. Вивчення ботаніки передбачало, насамперед, отримання знань з історії біології, органографії (морфології рослин) та елементи фізіології. При вивченні курсу ботаніки В. Бессер подавав матеріал у формі таблиць і порівнював системи класифікацій Ліннея, Турнефорта і Антуана Лорана де Жусьє.

Для опрацювання учнями був складений список літератури з ботаніки (для всіх учнів і тих, хто цікавиться ботанікою). Вони повинні були вміти добре розпізнавати рослини, ґрунтовно знати систематику. З кожним роком кількість учнів у Кременецькій гімназії зростала (1806 р. – 422; 1807 р. – 434; 1808 р. – 404; 1809 р. – 413; 1810 р. – 612; 1811 р. – 612; 1812 р. – 693 учня).

Кременецький ботанічний сад слугував базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і розмноження. Також функціонували відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне щорічне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу (як складової ботанічного саду) для підготовки у подальшому ліків рослинного походження у фармацевтичній лабораторії.

З метою вивчення географії та ботаніки учні здійснювали подорожі краєм під час яких створювалися карти місцевості, досліджувалася флора, збиралися гербарії.

Загалом ботанічний сад став осередком просвітництва для широких верств населення краю та жителів кременеччини, оскільки вхід до нього був вільним для багатьох людей. На той

час багато рослин розподілялись серед місцевих жителів безкоштовно (передусім, це були різноманітні види і сорти овочів та зернових рослин).

Садівником у ботанічному саду працював пан Ігнац Грабовський (з 1807 року), який отримав ґрунтовні знання у свого вчителя Д. Макклера з догляду за рослинами. З 1818 року місце садівника посідав Вітцел, якого у 1827 році змінив Гофман. Суттєво, що учні постійно доглядали за екзотичними рослинами, особливо влітку, за що отримували заробітну платню. Загалом у школі працювала 31 особа в управлінні та на викладацьких посадах (директор – 1000 руб., префект – 600 руб., бібліотекар – 700 руб., священник – 350 руб., вікарний – 150 руб., старші вчителі (9) – 600-500 руб., молодші вчителі (10) – 150-500 руб., посадові помічники (7) – 150-300 руб.).

З 1810 року в ліцеї розпочалося видання каталогу рослин французькою мовою „Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie, 1810), де вказувалися усі рослини, які росли в саду (2500 видів, 750 родів). Сад поступово збагачувався кількісно й розвивався, і вже у 1820 році було видруковано каталог польською мовою „Список декоративних рослин” (Spis roslin ozdobnych).

В. Бессер безперервно проводив флористичні дослідження, він був найкращим знавцем флори Волині й Поділля, досвідченим знавцем степових рослин, а його польові дослідження охоплювали великі території України. На основі вивчення європейських гербаріїв В. Бессер видав декілька праць (Revisio Artemisiarum Musei Regni Berolinensis, cuius partem constituit Herbarium Vildenovianum, „Linnaea” 1841, t. 19, s. 83-112; Tentamen de Abrotis, „Memoires de la Soc. Nat. Mosk.” 1832, t. 9, s. 3-92). Свій гербарій він збирав ще з часів навчання у Ягелонському університеті (Краків). Йому допомагали вчителі, які прислали йому рослини з усієї Волині. Викладачі ліцею вели науково-дослідну роботу, видавали ботанічний журнал. В. Бессер був членом багатьох наукових товариств: Товариства садівників у Лондоні, наукових товариств у Липську і Берліні, Варшавського Товариства Друзів Наук, Петербурзької Академії Наук, Московського товариства природодослідників та Краківського наукового товариства.

Значну роль у розвитку колекцій ботанічного саду в Кременці відіграв й А. Анджейовський, який зібрав багато видів рослин, подорожуючи по Волині, Поділля, Південному Поліссі. Він описав спостереження за натуральними подіями у природі. У 1812 році він відбув до Варшави, звідки привіз велику кількість рослин для ботанічного саду. 1 квітня 1823 року на вченій раді ліцею було прийнято рішення видати винагороду помічнику натуральної історії у Волинському ліцеї А. Анджейовському у розмірі 500 руб. сріблом. Загалом А.Анджейовський став першим волинським ботаніком, який народився і працював на Волині, навчався у Волинському ліцеї, прослухав курси Шейдта і Бессера.

Неподалік Кременця, у селі Сапанів, для проведення дослідів було організовано дослідне господарство. Тут була створена база для вивчення агрономії. Викладачем агрономії був Міхал Фричинський (1794 – 1859 рр.). У 1807 році була відкрита професійна школа механіків і геометрів (передбачалося відкриття шкіл гувернанток, підготовки учителів початкових класів, ветеринарів, вивчення хірургії, акушерства). На експериментальному майданчику Сатанова учні школи механіків перевіряли свої інженерно-конструкторські здібності й вміння, а учні агрономічної школи набували вмінь, необхідних для ведення сільського господарства.

Як свідчать архівні джерела, у Кременецькому ліцеї працювала ціла плеяда педагогів, що походили з Польщі та інших країн Європи (див. табл. 2.6.).

Таблиця 2.6.

Викладачі природничих наук Кременецького ліцею

№ з/п	Викладачі ліцею	Роки життя	Освіта	Роки трудової діяльності у ліцеї, навчального дисципліна	Наукові праці
1	Віллібальд Бессер.	Нар. 1784 р. в Інсбруку, помер 1842 року, <u>австрієць, лікар.</u>	Краківський університет, доктор медицини.	З 1809 року, викладач ботаніки, зоології.	„Правила складання гербаріїв” (Вільно, 1826), „Погляди на фізичну географію Волині та Поділля” та ін.
2	Францишек Шейдта.	Нар. 1759 р. у Кракові, помер 1807 р, <u>поляк.</u>	Краківський університет, доктор наук.	З 1805 по 1807 р. – викладач натуральної історії.	Описав 200 видів рослин за систематикою Карла Ліннея (за два роки).
3	Стефан Зенович.	нар. 1779 р. в Луцьку, помер 1866 р.	Віленський університет (1804-1808), кандидат	З 1814 по 1815 р. викладач хімії, фізики, мінералогії,	„Про незадовільність поширених у хімії основ” (1830), „Про необхідність

			філософії.	геогнозії, технології.	зміни загальних основ наук, усіх теорій і систем" (1837).
4.	Міхал Фричинський.	Нар. 1794 р. на Поділлі, помер 1859 р.	Навчався у Волинській гімназії.	З 1824 р. по 1828 р. – агроном.	Результати праці у „Dziennik Wilenski” (Професор агрономії Віленського університету).
5.	Антоній Анджейовський..	1785-1868 рр., нар. на Волині.	Навчання у Вільно, Кременці.	З 1810 р. помічник учителя малювання.	„Геогностичний опис Кременецьких гір”, „У Київському університеті професор хімії і мінералогії”.
6.	Олександр Ходкевич	1776-1838 рр.		Викладач хімії.	

У цій школі викладач М. Фричинський займався розробкою технології виробництва полотна з льону, а також запропонував нову технологію його відбілювання. Тобто він був засновником новітніх технологій виготовлення полотна на волинських землях. Свої нотатки М. Фричинський друкував на сторінках „Dziennika Wilenskiego”. Серед них опубліковані наступні: „Кілька зауважень про сільське господарство в Північній Голландії”, „Використання у Голландії способу відбілювання полотна й ниток”, „Спосіб захисту одягу, хутра й т. п. від молі”, „Приготування качинового пір'я з метою використання його для постелі”, „Спосіб, яким пожовклій білизні повернути білизну”, „Спосіб виготовлення вестфальських сирів”, „Спосіб позбавлення риби від болотного присмаку”, „Рослини, які поліпшують ґрунт”, „Спосіб протидії черв'якам у збіжжі”. Як видно із назв, роботи М. Фричинського мали практичне спрямування і тим самим сприяли збагаченню побутово-господарської культури волинського краю.

У 1830 році у Кременецькому ботанічному парку нараховувалося 12 тисяч різних рослин. Загалом, як свідчить аналіз, Кременецький ботанічний сад, заснований у 1806 році, проіснував до 1841 року. З 1806 по 1809 рік садом керував Д. Макклер, а з 1809 року було сформовано науково-ботанічну установу, котра могла рівнятися з університетськими садами не лише Кракова, а й усієї Європи. Її заснував В. Бессер, який займав тут посаду директора з 1908 по 1838 р. З 1838 року В. Бессер передав свої повноваження Р. Траутфетеру.

Поступово Кременець став відомим науковим центром Європи. Завдяки незвичайній, багатій флорі, порівняльним дослідженням В. Бессера, експедиціям А. Анджейовського Кременецький ліцей тривалий час був основою наукових досліджень з ботаніки в Україні й відомим у Західній Європі.

Після закриття Кременецького ліцею В. Бессер переїхав до Києва і продовжив роботу в університеті Св. Володимира. По смерті В. Бессера частина добродійців (учні або батьки учнів) присвятила йому пожертвовані стипендіальні кошти, а саме: стипендію імені В. Бессера для 2-ї Київської гімназії – 7500 руб., з них відсотків – 295 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для Немирівської гімназії – 5400 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно, стипендію імені В. Бессера для університету ім. Св. Володимира – 10000 руб., з них відсотків – 400 руб. щорічно. При житті В. Бессер особисто жертвував кошти для стипендій у гімназіях Житомира та Кам'янця-Подільського (відповідно 5000 та 7434 руб.).

Коли матеріальну базу Кременецького ліцею було перенесено до Київського університету св. Володимира (в 1833 році), частину рослин було перевезено до Київського ботанічного саду. Саме завдяки цьому у 1839 році було засновано Київський ботанічний сад.

У 1834 році більшу частину рослин Кременецького саду остаточно було перевезено до університету Св. Володимира (у ньому нараховувалося більш як п'ять тисяч видів ґрунтових і горшкових рослин та майже чотири тисячі видів насіння). Після того, як у 1842 році найкращі дерева, кущі та трави були остаточно перевезені до Київського університетського саду, залишки флористики Кременецького саду були передані чоловічій духовній семінарії, а згодом – частково – єпархіальному училищу. З роками семінарські насадження перетворилися на затхлий ліс, у якому панувала не свіжість повітря курортів, лікувальних станцій і санаторіїв, а затхлість погребя. За тінню перестала рости трава, а від вологи руйнувалися стіни будівель, що негативно впливало на здоров'я вихованок училища.

Була пропозиція використати сад і звільнену територію таким чином, щоб вона могла приносити користь жіночому училищу: розбити город, на якому вихованки вчилися би доглядати за сільськогосподарськими рослинами або посадити фруктовий сад, який би збагатив місцевий бюджет училища. Проте єпархіальний з'їзд, заслухавши доповідь училищної ради, прийшов до висновку про недоцільність знищення училищного саду як такого, що є дорогим Волинському духовенству своїми „історичними та особистими спогадами. Під тінню цього саду вчилася більшість Волинського духовенства, під тінню семінарського саду вчилися

аристократи польського ліцею”. Розведення фруктового комерційного саду з’їзд визнав неможливим з навчально-виховної точки зору: важко припустити, щоб хтось із дітей не звабився яблуком або грушею, що буде приводом до нескінчених нарікань орендарів. Також вихованки училища ціле літо не мали б можливості дихати свіжим повітрям у саду. Вирішено було залишити плодові дерева та більш цінні породи, зокрема, бук, а різні непотрібні дерева, наприклад, липи, ясени, граби та інші, вирубати.

Загалом, колонізація Південно-Західного краю на поч. XIX ст. стала результатом зусиль не стільки Т. Чацького й А. Чарториського, скільки проявом тогочасної російської політики, яка відкрито заохочувала поляків до організації національних навчальних закладів. Що стосується особистості Т. Чацького, то він, поляк за національністю, був упевнений, що західні українські землі є частиною Польщі. Такої ж думки дотримувалася більшість представників російського суспільства. Т. Чацький не збирався безпосередньо використовувати діяльність освітніх закладів для задоволення політичних амбіцій, але це не виключало можливості досягнення інтелектуального та суспільного відродження Речі Посполитої загалом та Південно-Західного краю, зокрема.

Доречно зазначити, що створене Міністерство народної освіти сприяло інтенсивному розвитку волинської освіти, воно вплинуло на організацію навчальних закладів, створило єдине управління навчальними закладами, а також встановило контроль за навчальними планами.

У 1818 році А. Чарториським було засновано „Товариство для вдосконалення в авторстві й ораторстві”, яке дозволяло викладачам займатися науковою роботою. До діяльності наукового гуртка також долучалися учні старших класів. У гуртку панував демократичний дух. Учні мали можливість самостійно вибирати теми для виступів, для підготовки рефератів, творів. Право обирати керівників надавалося також учням.

Тим самим на теренах Волині на початку 20-х років XIX ст. утвердився навчально-виховний заклад, який майже дорівнював університетським установам європейського типу. Кременецький ліцей був важливим чинником, який впливав не лише на духовно-культурне, а й на економічне життя Кременця. При цьому першорядне чільне місце тут посідали вчені-іноземці, зокрема польські вчені.

Закриття у 1833 році Кременецького ліцею було спричинене першим польським повстанням 1830-1831 рр. Мешканці м. Кременця не залишилися байдужими до повстання. Поляки, зокрема й вчителі, взяли у ньому активну участь. Про участь вихованців ліцею у повстанні П. Батюшков пише, що вони „детально підготувались к восстанію и при первом удобном случае готовы были примкнуть к Дверницкому”. Отже, автор стверджує, що саме це стало причиною ліквідації ліцею і перенесення його матеріальної й навчальної бази до Києва. У книзі „Кременецький ліцей і університет Св. Володимира” М. Василенко, спираючись на архівні документи, стверджує, що ліцеїсти не могли підтримувати повстанців. У 1830 році на Волині був неврожай, панував голод. Багато викладачів і учнів захворіли на холеру, в результаті цього у березні 1831 року навчання було припинене, а ліцей закрито до осені 1831 року, а в квітні 1832 року з’явилась ідея про перенесення його до Києва з усіма інститутами, де б він функціонував як Київський ліцей. У жовтні 1833 року було прийнято рішення про створення на базі Кременецького ліцею університету св. Володимира.

З цього часу значна частина коштів, призначених на розвиток ліцею, перейшла до університету Св. Володимира. Після закриття ліцею місто почало занепадати. У м. Кременці залишилась парафіяльна школа, в якій працювали вчителі, які зуміли довести свою неучасть у повстанні 1830-1831 року. У 1836 році до міста з Аннополя була переведена Волинська духовна семінарія, а через два роки – чоловіче духовне училище.

Таким чином, обриси Кременця першої половини XIX ст. як типового повітового міста з глибоким корінням. Його соціально-економічна структура пізніше залишалася без особливих змін, проте система міського самоврядування повільно змінювалась під тиском державного чинника.

2.3. Освітня діяльність викладачів художньо-мистецьких дисциплін

Реформування національної системи освіти в Україні зумовлює необхідність пошуку нових форм організації виховання для формування творчої, різнобічно розвиненої та духовно збагаченої особистості школяра. Одним із чинників загальнокультурного розвитку дитячої особистості є мистецтво.

Про роль мистецтва у загальноосвітньому процесі сучасної школи наголошується у багатьох державних документах (Закон України „Про освіту”, Державна національна програма „Освіта” (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Національна державна комплексна програма естетичного виховання та ін.).

Зазначимо, що питання історичного розвитку музичної освіти розглядають у своїх працях О. Дем'янчук, Н. Добровольська, Н. Миропольська, О. Михайличенко, Г. Падалка, К. Шамаєва та ін.

Також проблемі естетичного виховання учнівської молоді засобами предметів мистецької галузі у різних регіонах України на певних історичних етапах присвячені дослідження Н. Бовсунівської, Т. Грищенко, А. Омельченко, О. Цвігун та інших.

З розвитком матеріальної культури, зняття праці, зростанням значення колективних форм праці розвивались елементи духовної культури. Так виникали зародки релігії, ідеологічних уявлень, елементи магії мистецтва. Однак більшість учених вважає, що це не мистецтво (хвильові лінії на скелях печер), а натуральна образотворча діяльність. Проте це були перші кроки до тієї духовної творчості, яка згодом посіла чільне місце і розквітла у людському суспільстві.

У музиці пісенна форма передувала інструментальній. Узагалі, музичні інструменти виникли дуже давно, і це були ударні пристрої з двох шматків дерева. До найдавніших видів мистецтва відносяться також танці. Вони були колективними й дуже образними: це, насамперед, імітація сцен полювання, рибальства, військових сутичок та ін.

Оскільки питання, пов'язані з виникненням мистецтва, є дуже складними, вони ще не мають загально визнаного наукового пояснення. Існують теорії, котрі зводять мистецтво до побічних результатів релігійної практики, художнього інстинкту, потреби у розвагах. У сучасній науці утвердилася точка зору, згідно з якою мистецтво з самого початку було генетично пов'язане з трудовою діяльністю людини. Відображаючи колективний досвід общин, мистецтво у складній, естетично-опосередкованій формі сприяло його емоційному закріпленню, вдосконаленню та самому процесу передачі цього досвіду нащадкам. Тому й утвердилася конкретність і реалістичність більшості ще ранніх зразків первісної графіки, скульптури, фольклору, танцю.

Мистецтво Київської Русі насамперед було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. Слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва, виробили неповторний стиль і створили шедеври живопису, архітектури та прикладного мистецтва.

В епоху Середньовіччя християнська ідеологія проникає в усі сфери суспільного життя, підкорюючи собі науку, освіту, мистецтво. Світська й духовна влади доповнюють одна одну. Мистецтво цього періоду мало релігійний характер. Проповідуючи аскетичні ідеали, віра у потойбічний світ стала могутнім зняттям у руках церкви і диктувала мистецтву основну тематику. Мистецтво у Київській Русі також залежало від установлених православною церквою канонів.

У 1652 році Богдан Хмельницький видав універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл з підготовки кобзарів і лірників. Тим самим були започатковані перші музичні школи в Україні. Учителями у цих школах працювали козаки-кобзарі, що за віком чи з інших причин не мали сили володіти зброєю. Завершувалося навчання практичним комплексним іспитом: лише тоді, коли юнак міг самостійно створити мистецький твір, він діставав право співати людям. У такий спосіб кобзарі часто були поетами і композиторами.

Епоха Просвітництва (у західній Європі – XVII ст.) докорінно змінила пріоритети у педагогічній науці, надавши їй енциклопедичного характеру. Замість церковної освіти утверджувалася освіта світська, викладалися різні науки. Велика увага приділялася вивченню гуманітарних предметів та мистецтва. На музичному вихованні дітей у цей період акцентував увагу французький філософ-просвітитель Жан-Жак Руссо. За зміцнення зв'язків між загальною та художньою освітою виступав російський учений Михайло Ломоносов. Чеський просвітитель Ігнатій Борн, польські реформатори шкільної освіти Грегож Пірамович і Станіслав Конарський доклали також багато зусиль для поєднання науки і мистецтва.

Волинь, як відомо, є одним із відомих центрів національної культури в Україні, де історично були створені сприятливі умови для розвитку освіти і мистецтва. На початку XIX століття важливим центром розвитку музичної культури Волині став Кременець, який пізніше перетворився у широкий осередок музичного просвітництва.

Визначний просвітител, куратор Віленського навчального округу, Тадеуш Чацький створив у підвідомчих йому губерніях цілу систему навчальних закладів. Волинська гімназія, а потім ліцей, у цей період стала інтелектуальним центром Волинського краю.

Для викладання мистецьких дисциплін у Кременецький ліцей запрошували іноземців. Кадри підбирав візитатор – тайний радник Т. Чацький. Як свідчать архівні дані, у 1809 році у м. Кременець було запрошено двох іноземців: для навчання танцям – Яна Граумана, та музиці – Яна Булинського. Для в'їзду та перебування в Україні вони повинні були мати паспорти з особистим підписом Міністра іноземних справ.

У Кременецькому ліцеї викладали відомі іноземні-педагоги, які здійснили вагомий внесок у розвиток музичної освіти Волині (див. таблицю 2.7.).

Таблиця 2.7.

Викладачі музики у Кременецькому ліцеї

№ з/п	Викладачі ліцею	Роки життя	Освіта	Роки трудової діяльності у ліцеї, навчальна дисципліна
1.	Ян Лензі.	Родом із <u>Пізи в Тоскані</u> (1763-1832).	Грі на скрипці навчався у П'єтро Нардіні-Флорентійського, п'ять років навчався у Неаполітанській консерваторії.	З 1808 року, вчитель музики на скрипці
2.	Гжегож Байєр.	Народився 1771 року у <u>Відні</u> .	Закінчив Віденську академію.	З 1809 по 1810 рік, флейтист.
3.	Йозеф Ваньончик.	Народився 1764 р. в <u>Богемії</u> .	Музичну освіту здобув у Празі.	З 1818 року – вчитель співу.
4.	Ян Ролле.	Народився 1767 року, <u>саксонець</u> .	Музичну освіту отримав у Берліні.	З 1810 р. по 1818 р. викладав співу, гру на клавикорді та духових інструментах.

Музичній освіті приділялась особлива увага. Кременецькі ліцеїсти виховувалися на кращих зразках української та польської народної музики. Вони грали й співали в храмі, долучалися до виконання церковної музики. Єдиною й обов'язковою мистецькою дисципліною був церковний спів – як провідний засіб морально-релігійного виховання. У зв'язку з цим, характерною тенденцією було залучення ліцеїстів до народної музики поза межами ліцею, де виховання засобами мистецтва ґрунтувалося на засадах народної педагогіки.

Учні Кременецького ліцею у вільний від занять час могли займатися додатково музикою, верховою їздою, гімнастикою, фехтуванням, плаванням, танцями (викладачів деяких із цих дисциплін представлено у таблиці 2.8.). В гімназії також існували курси малярства і каліграфії, теоретико-практичної агрономії, гігієни.

Таблиця 2. 8.

Викладачі танців у Кременецькому ліцеї

№ з/п	Викладачі ліцею	Роки життя	Освіта	Назва навчальної дисципліни
1.	Францишек Шлянцовський.	пом. 1826 р.		
2.	Ян Грауманн.	<u>Німець за походженням</u>	Закінчив Віденську академію	Учитель танців.
3.	Кароль Андіберг.		Навчався в Німеччині, Франції, Англії.	Учитель кінної їзди.

Лекції з малювання і музики були індивідуальними і платними. Програма з малювання була дуже різноманітною – від каліграфії (у нижчих класах) до архітектури (у вищих класах).

Для викладання Т.Чацький запросив вихованців Віденської академії Грасса і Лампа. Художні студії проводилися один раз на тиждень по одній годині. Вів їх Фелікс Сапальський, згодом вони стали називатися школою малюнків. Але задавав художній тон у гімназії учитель малювання Юзеф Пічманн (1758-1834), австрієць за походженням. Своїм талантом він завоював любов та повагу учнів, про це свідчить кількість його слухачів. Уже у 1807 році на його курсі навчалось 152 слухачів. Прізвища викладачів художньо-мистецьких дисциплін та їх спеціалізацію ілюструє таблиця 2.9.

Таблиця 2.9.

Викладачі художньо-мистецьких дисциплін

№ з/п	Викладачі	Роки життя	Освіта	Роки діяльності у ліцеї, навчальна дисципліна
1.	Юзеф Пічманн.	1758-1834 рр., <u>австрієць.</u>	Закінчив Віденський університет із золотою медаллю.	З 1806 р. вчитель малювання.
2.	Анджей (Єджи) Шерега.	Уродженець <u>Угорщини.</u>	Навчався в академіях Пешті й Пресбурзі.	Вчитель малювання.
3.	Фелікс Сапальський.	1788-1844 рр., <u>варшав'янин.</u>		З 1805 р. помічник Пічманна, вів уроки малювання.
4.	Ян Круліковський.	1705-1851 рр.		З 1807 р. по 1813 р. асистент Пічманна, вів уроки малювання.
5.	Бонавентура Клембовський.	Нар. 1795 р. у Кременці, помер у 1888 році.	Навчався у Дрездені, Парижі (у Антуана-Жана Гроса), Італії	З 1832 р. професор малювання.
6.	Філіп Павловський	(1799 - ?)		З 1820 р. викладав живопис, художник-портретист.
7.	Кваселій-Ян Канівський.	Нар. 10 серпня 1805 р. в Красилові, помер 13 квітня 1867 р.	Вихованець Кременецького ліцею, студював у петербурзькій Академії мистецтв.	З 1820 р. викладав живопис.
8.	Генрик Стажинський.			Рисунок.
9.	Адам Марчинський.			Живопис.
10.	Маттео Баццеллі.	Нар. 1772 р. в м. Лукка, Італія.		З 1806 р. – учитель малювання та італ. Мови.
11.	Маршевський.			Живопис.
12.	Станкевич.			Живопис.
13.	Станіслав Схейбаль.		Професор	Рисунок.

Студіями керував Владислав Лям, з ним співпрацювали: Ян Цибіс, Еміль Кох, Леон Ормезовський, Чеслав Тжепінський, Казимеж Рутковський, Станіслав Щепанський, Георгій Вольф, Владислав Старшинський, М. Внук, Л. Карпінська.

Стосовно педагогічних кадрів було встановлено ретельний добір, при ліцеї було запроваджено іспити претендентів на звання викладачів для шкіл, приватних пансіонів і домашнього навчання дітей.

З огляду на це зазначимо, що успішне функціонування Кременецького ліцею забезпечило Кременцю славу „Волинських Афін” – центру культури, мистецтва, освіти. Тут виступала Анжеліка Каталані, скрипаль Кароль Липінський, піаністка Марія Шимановська. Діяльність у ліцеї іноземних музикантів із орієнтацією на європейську музичну культуру, їх високий професійний рівень викладання музики забезпечили Кременецькому ліцею славу і помітний внесок у становлення професійної музичної освіти в Україні.

Розвиток змісту шкільної й професійної мистецької освіти забезпечували: Вчений комітет при Міністерстві народної освіти, Академія мистецтв у Санкт-Петербурзі, відомі діячі культури і мистецтва. У середині XIX століття в Російській імперії з метою поширення музичної освіти, заохочення здібних педагогів у 1859 році в Санкт-Петербурзі було засновано Імператорське російське музичне товариство з філіями у губернських містах, що сприяли відкриттю на місцях музичних навчальних закладів.

У навчальних закладах Волині залучення молоді до мистецької діяльності мало свої особливості (відбувалося за статевою ознакою та за типами освітніх установ): у чоловічих

гімназіях та прогімназіях предмети естетичного спрямування вважалися дієвим виховним засобом; у жіночих училищах вони набували фахової спрямованості; у реальних школах, крім виховного впливу, вони мали прикладний характер.

У 1885 році в Житомирі було засновано музичну школу Г. Грінберга. До програми школи входили як спеціальні предмети, так і теоретичні. До спеціальних предметів входили: гра на фортепіано, скрипці, соло, хоровий спів. Ці предмети були обов'язковими для всіх учнів. Серед теоретичних музичних предметів, які викладалися у школі, слід відмітити такі: елементарна музична теорія, курс „ молодшого” та „старшого” сольфеджіо і гармонія. За предметами спеціальності для молодших класів було встановлено три уроки, а для старших – два уроки на тиждень. Протягом навчального року, окрім щомісячних репетицій, влаштовувались учнівські музичні вечори. Школа Грінберга була приватною, тобто навчання у школі було платним. Але у школі навчалися малозабезпечені учні, для яких була встановлена окрема плата за навчання. У 1891-1892 навчальному році у школі навчалось 84 учні, більшість із яких займались по класу фортепіано. Більшість учителів музичної школи Г. Грінберга здійснювали приватне навчання, до програми якого було включено теоретичні предмети: теорію музики, сольфеджіо, гармонію і т. д.

У 1899 році була відкрита музична школа Є. Куцевської, до програми навчання якої входили предмети спеціальності (гра на фортепіано та скрипці) та теоретичні предмети (елементарна теорія музики, гармонія і сольфеджіо).

А з 1905 року в Житомирі під керівництвом Л. Местечкіна розпочали функціонувати музичні класи Житомирського відділу Імператорського російського музичного товариства, реорганізовані у 1910 році в музичне училище.

Вагомий внесок у розвиток музичної освіти Волинського краю мало Житомирське музичне училище, де викладали відомі іноземні-педагоги – піаніст Вальдемар фон Фріман – випускник Берлінської королівської консерваторії, та віолончеліст Людвіг Плайер, який закінчив королівську консерваторію в Лейпцигу. В училищі викладалися теоретичні дисципліни: історія музики, сольфеджіо, елементарна теорія, гармонія. Тут також навчали гри на фортепіано, скрипці, віолончелі, флейті, корнеті, гобої, тромбоні та валторні.

Значний вплив на розвиток музичного життя Волинського краю здійснили чеські артисти та педагоги. Педагогічна діяльність їх була різнобічною. Чеські музиканти відзначалися високим професіоналізмом, педагогічною майстерністю, виконавським артистизмом. Вони поєднували різні сторони музичної діяльності (володіння музичним інструментом, диригентська робота).

До початку XIX століття у Волинській губернії функціонували навчальні музичні заклади при костьолах (див. табл. 2.10.).

Таблиця 2.10.

Навчальні заклади при костьолах та церквах

№ з/п	Назва навчального закладу	Навчальні предмети	Викладачі
	Василіанський костюол, відкритий у 1804 році у Любарі.	Гра на скрипці, флейті, гітарі, кларнеті, фортепіано.	Ян Зінкевич – виходець із Литви, Мацей Польхейм – чех (скрипаль), Мацей-Вацлав Ленхард – чех
2.	У Межиріччі Корецькому (відкрили ченці-піари)	Гра на клавікордах.	1820-1821 Антон Леопольд Гелерд (отримав освіту у Празі), 1821-1823 р. – Йосиф Вайцех Нудера (освіту отримав у Празі і Вені)
3.	Повітова школа при василіанському костюолі в Овручі (керував Еліаш Голдовський, поляк).		
Приватні пансіони			
1.	Бердичівський пансіон француза де Вольсея.	Гра на піаніно	Михайло Черні (1810 роки) – чех
2.	Жіночий пансіон у Любарі (поч. XX ст.) – утримувало подружжя Кузини та Фердинанда Штрайд.	Музика	чехи
3.	Жіночий зразковий пансіон у Житомирі – з 1843 по 1862 р. з 1843 р. по 1846 р. керувала А.Я. Лопатьєва, з 1846 р. – Л.І. Соколова.	Музика	Ришанек, Нехлеба, Поль, Новак, Щасний, Чапек – чехи.
4.	У 1830 р. у Луцьку пансіон Шарлотти Боллог.	Вища музика та домашні знання, початкова музика.	Шарлотта Боллог, Іван Шматула.
5.	1836 – 1855 рр. у Рівному, Маріанна Бондіні	Співи, фортепіано.	Емілія Ольшевські.

У 1804 році була створена школа при василіанському костьолі в Любарі. До програми входила вокальна та інструментальна музика. Учні мали змогу брати уроки гри на скрипці, флейті, кларнеті, гітарі та фортепіано. Серед педагогів були музиканти різного походження. Вчили два музиканти-поляки і два чехи, скрипаль Мацей Польхейм та вчитель фортепіано Мацей-Вацлав Ленхард (освіту отримав у Празі). Свої музичні здобутки учні музичних класів у кінці року демонстрували у присутності батьків.

У Корецькому училищі музику викладали: з 1820 по 1821 рік – Антон Леопольд Гелерт, з 1820 по 1823 рік – Йосиф Войцех Нудера (вчителі музики на клавікордах). Значний внесок у науку зробив відомий свого часу педагог і піаніст Михайло Черні, за походженням чех, який працював у Бердичівському пансіоні француза де Вольсея. Пансіон був широко відомим. У зв'язку з цим І. Долгорукий назвав Бердичів „Польським Парижем”.

У 1843 році в Житомирі було відкрито жіночий пансіон. Більше 50-ти педагогів-музикантів були чеського походження. Численні пансіони були відкриті за принципом польської системи освіти. У таких закладах навчалися переважно учні польської шляхти. У пансіоні викладалися Закон Божий, російська, польська, французька, німецька мови, історія, географія, малювання, чистописання, музика, спів, танці й жіноче рукоділля. Обов'язковим предметом навчальної програми пансіонів була музика.

У першій половині XIX століття була відкрита ціла низка жіночих пансіонів у містах Волинської губернії (1809 р. – пансіон у Житомирі, його утримував пастор Руге; 1830 р. – пансіон у Луцьку, організований Шарлоттою Баллог, учителькою німецької мови).

Отже, завдяки творчій діяльності прогресивних педагогів і відомих діячів культури, які працювали у навчальних закладах Волині у XIX – на початку XX століття, відбувся розвиток змісту предметів мистецької галузі.

Список використаної літератури та джерел до теми II:

1. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 260.
2. Бессер Вилибальд. - ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, том I, спр. 133, № 18 – 2 арк.
3. Энциклопедический словарь / Сост.: Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – СПб, 1895. – Т XVI (А). – 962 с.
4. Энциклопедический словарь / Сост.: Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – СПб, 1896. – Т XVII (А). – 954 с.
5. Василенко М. Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Історико-юридична розвідка. – Київ: УЛН, 1923.
6. В дополнение к статье „Практический совет” // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – № 30. – С. 473 – 474.
7. В дополнение к статье „Практический совет” // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – № 43. – С. 739 – 742.
8. В дополнение к статье „Практический совет” // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – № 44. – С. 758.
9. Волинські Афіни. 1805-1833: Збірник наукових праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; Під ред. С.Маковського і В.Собчука. – Тернопіль: „Богдан”, 2006. – 304 с.: іл.
10. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова– СПб, 1888. – 126 с.
11. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
12. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
13. Карліна О. Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького. – Кременець, 1999. – С. 120 – 132.
14. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.
15. Коляденко С.М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1085 – 1833 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1998. – 144 с.
16. Коляденко С.М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1085 – 1833 рр.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1998. – 19 с.

17. Кравець В. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва: Навч. посіб. для студ. пед. закладів. – Тернопіль, 1996. – 436 с.
18. Кременецький пед. ін-т. Наукова конференція. 1966. Тези доповідей. – Кременець, 1966. 251 с.: іл.
19. Кременецький пед. ін-т. Наукова конференція. 1967. Тези доповідей. – Кременець, 1967. 206 с.: іл.
20. Кременецький педагогічний інститут. Звітно-наукова студентська конференція, 12-а. 1963. Тези доповідей на XII Звітно-науковій студентській конференції. – Кременець, 1963. – 41 с.
21. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: Посібник для вчителя. –К.: ІСДО, 1994. – 100 с.
22. О выборе в директоры Волынской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Волынской гимназии. - ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 4, 1804 р. – 26 арк.
23. О награде помощника учителя Волынского лицея Анджейвского за путешествие в предмете ботаники в Южных Российских губерниях. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 28, 1822-1824 рр. – 16 арк.
24. Отчет преподавания наук в Волынском лицее в течении 1829-1830 и 1826-1827 учебных годов. – ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, том I, спр. 91. – 247 арк.
25. Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1890. – 178 с.
26. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1898. – 127 с.
27. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1900. – 233 с.
28. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1901. – 115 с.
29. Питчман Нарцисс. – ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, том I, спр. 933, № 533. – 1 арк.
30. Сандецька І. Кременецький ліцей і його історичне значення // Волянина з Волині. – 2006. – Березень – квітень. – 48 с.
31. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – 448 с.
32. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский – 687, IX с.

Семінарське заняття № 1

Організація і методика навчання у Кременецькому ліцеї

План

1. Історія становлення і розвитку Кременецького ліцею.
2. Загальна характеристика змісту навчання у Кременецькому ліцеї.
3. Форми та методи навчання у Кременецькому ліцеї.
4. Організація виховної, позанавчальної діяльності студентів Кременецького ліцею.

Творчі завдання і реферати:

1. Волинська гімназія та Волинський ліцей у м. Кременці (1805-1833 рр.).
2. Гуго Коллонтай і Тадеуш Чацький – творці Волинської гімназії.
3. Кременець як літературно-мистецький осередок у першій половині XIX століття.

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Яка участь польських учених в організації діяльності Кременецького ліцею (1805-1833 рр.)?
2. Обґрунтуйте чинники, що сприяли виникненню Волинської гімназії.
3. Які методи навчання використовувались іноземними вчителями у Кременецькому ліцеї?
4. Накресліть схему змісту гімназійної освіти.

Тест

1. Волинська гімназія була відкрита у:
а) 1805 р.; б) 1815 р.; в) 1819 р.
2. Волинська гімназія була перейменована у Кременецький ліцей у:
а) 1819 р.; б) 1833 р.; в) 1825 р.
3. Інспектором трьох губерній: Волинської, Подільської та Київської – був:
а) Т. Чацький; б) Г. Коллонтай; в) А. Чарториський.
4. Першим ректором Волинської гімназії був:
а) Й. Чех; б) Г. Коллонтай; в) В. Бессер.
5. Якою мовою проводилось навчання у Кременецькому ліцеї?
а) Українською; б) російською; в) польською.
6. Скільки років за навчальним планом Кременецького ліцею тривало навчання: а) 10; б) 12; в) 8.
7. Найвідоміші викладачі Кременецького ліцею: а) Ю. Чех; б) Г. Гречина; в) Д. Макклер; г) Ф. Шейдта; ж) В. Бессер.
8. Чим було спричинено закриття у 1833 році Кременецького ліцею? а) Польським повстанням; б) вчителі та учні захворіли на холеру.

Рекомендована література:

1. Василенко М. Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Історико-юридична розвідка. – Київ: УЛН, 1923.
2. Волинський краєзнавчий музей. Історія і сучасність: Наук. зб. / Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – 204 с.
3. Волинські Афіни. 1805-1833: Збірник наукових праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; Під ред. С.Маковського і В.Собчука. – Тернопіль: „Богдан”, 2006. – 304 с.: іл.
4. Волинські дзвони: Краєзн. альбом. – Рівне: „Ліста”, 1995. – Вип. I. – 62 с.
5. Волинь: Погляди у минуле. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 69, [2] с.: іл.
6. Волкова Н.П., Шевченко А.Д. Історія українського шкільництва та педагогіки: Навч. посіб. – Д.: РВВ ДНУ, 2003. – 60 с.
7. Волинская губернская земская управа. Отчеты Волинской губернской управы по училищному отделу. – Житомир: Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. – 165 с.
8. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – 126 с.
9. Ельгорт Б.Б. Кременець. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1969. – 34 с.

10. Карліна О. Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького. – Кременець, 1999. – С. 120 – 132.
11. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.
12. Сандецька І. Кременецький ліцей і його історичне значення // Воля з Волині. – 2006. – Березень – квітень. – 48 с.

Семінарське заняття № 2

Освітньо-просвітницька діяльність педагогів-іноземців у Кременецькому ліцеї

План

1. Наукова діяльність учених-педагогів у галузі природничо-математичних наук.
2. Науково-гуманітарна діяльність викладачів Кременецького ліцею.
3. Розробка засобів, форм і методів навчання та навчально-методичних матеріалів.

Творчі завдання і реферати:

1. Найвідоміші випускники Кременецького ліцею.
2. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження.
3. Математика і математики у Кременецькому ліцеї.

Побудуйте алгоритм за такою схемою:

Хто-що-де-чим-навіщо-як-коли

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Визначте організаторські, подвижницькі засади діяльності Т. Чацького та культурницькі особливості внеску в розвиток парків Західної Волині Д. Макклера.
2. Визначте чинники наукової та педагогічної діяльності вчених-педагогів у Кременецькому ліцеї.
3. Накресліть схему змісту освіти у Кременецькому ліцеї.

Рекомендована література:

1. Волинський краєзнавчий музей. Історія і сучасність: Наук. зб. / Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – 204 с.
2. Волинські Афіни. 1805-1833: Збірник наукових праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка; Під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: „Богдан”, 2006. – 304 с.: іл.
3. Волынская губернская земская управа. Отчеты Волынской губернской управы по училищному отделу. – Житомир: Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. – 165 с.
4. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова. – СПб, 1888. – 126 с.
5. Ельгорт Б.Б. Кременець. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1969. – 34 с.
6. Карліна О. Кременець та його мешканці в першій половині XIX ст. // Україна і Польща доби романтизму: образ сусіда. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 190-річчю з дня народження Юліуша Словацького. – Кременець, 1999. – С. 120 – 132.
7. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.
8. Сандецька І. Кременецький ліцей і його історичне значення // Волання з Волині. – 2006. – Березень – квітень. – 48 с.
9. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецький и Заславский. – 687, IX с.
10. Уваров С.С. Десятилетие Министерства народного просвещения: 1833-1843. – СПб., 1864. – С. 32.
11. Тучемський М. По глухих закутках Волинського поділля. – Кременець, 1938.
12. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник /А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артьох, Т.В. Космічна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.: іл.

Тема III. Навчально-методична діяльність іноземних учених на Волині

Ключові слова: *гувернантка, репетиторська діяльність, домашній учитель, класна дама, кондуїт, музична освіта, педагогічна майстерність, жіночий пансіон, духовна семінарія, Кирило-Мефодієвське братство, гімназія і прогімназія.*

3.1. Викладацька і просвітницька діяльність викладачів у чоловічих і жіночих гімназіях

Проблема освіти займає чільне місце серед досліджень, присвячених історичним та історико-педагогічним проблемам Волинського краю.

У культурно-освітньому просторі Волинь була однією з найвідсталіших губерній у Російській імперії. За рівнем грамотності населення вона займала тридцять шосте місце, оскільки навчальні заклади були малодоступні більшості верств народу – переважна частина українського населення залишалася неграмотною.

У XIX ст. кількість шкіл та училищ у Волинській губернії була невеликою. Порівняно із кількістю населення – на 8200 чоловік була одна школа. Потреба населення в освіті була настільки сильною, що існуючих шкіл було недостатньо. На сторінках газети „Волинь” зустрічаються статті із проханнями відкрити навчальний заклад або примітки про відкриття шкіл або училищ.

Так у 1892-1893 навчальному році у Житомирі було три міських училища. У 1894-1895 навчальному році церковнопарафіяльних шкіл нараховувалося 717, шкіл грамоти – 555, початкових народних училищ – 389. У 1898-1899 навчальному році у Житомирі було п'ять міських училищ на 62 тисячі населення, серед яких навчалася 988 дітей, крім того, три приватних православних училища із 120 учнями та єврейське двокласне училище і приватне із 2949 учнями. Крім міністерських шкіл у Волинській губернії існувало багато сільських шкіл (Систему освіти на Волині у цей період представлено у табл.3.1.).

Таблиця 3.1.

Система освіти в Україні у період XIX – поч. XX ст.

Університет		
Гімназії		
Міністерські (підпорядковані Міністерству народної освіти)	Маріїнські (підпорядковані Головній раді жіночих навчальних закладів імператриці Марії – дружини царя Петра I)	Приватні
Парафіяльні школи		
Приходські школи (підпорядковані повітовим училищам)		
Двокласні (у містечках)	Однокласні (у селах)	

Доречно відзначити, що головним організатором системи освіти у Волинській губернії був Т. Чацький. На початку XIX століття він переконав представників польського дворянства та католицького духовенства, що навчання бідного населення є дуже корисною справою для досягнення національних та політичних цілей саме польської інтелігенції як консолідуєчий центр нації.

У зв'язку з цим, у серпні 1807 року був виданий статут про відкриття у Волинській губернії парафіяльних шкіл. У ньому було вказано, що при кожному костьолі та при кожному монастирі має бути відкрита школа. Цим також передбачено, що школи мають називатися приходськими, оскільки діяльність кожної з них співпадала з відповідним приходом. Парафіяльні школи забезпечували загальну освіту дітям бідної шляхти, ремісників. Головною задачею виховання у школах було виховувати благочесність, щоб учні стали гарними християнами, громадянами та членами суспільства. Власне статут зобов'язував ремісників, шляхтичів посилати своїх дітей до школи, а в разі пропусків занять на батьків накладався штраф. Навчання дітей розпочиналося з десятирічного віку. У цей період також існували і недільні школи, в яких вивчали церковні пісні та основи релігії.

Склад учителів у приходських школах був переважно із осіб, які не мали педагогічної освіти. Вчителів, які б погодилися на заробітну плату 40-70 руб. у рік знайти було дуже складно.

Згідно статуту школи поділялися на двокласні у містечках та однокласні у селах. У першому класі дітей навчали читанню польською, російською мовами, арифметиці, моральності та катехізису. У другому класі вивчали: письмо, математику, практичну механіку, польську географію, натуральну історію, духовні пісні.

У зв'язку з війною 1812 року, діяльність цих навчальних закладів припинилася, а з 1815 року була відновлена.

У 1911 році приходські школи були підпорядковані повітовим училищам. Таким чином, вони увійшли до загальної системи освіти. Зокрема, волинська повітова школа залежала від Кременецького ліцею, а він, у свою чергу, від Віленського університету. Курс двокласних училищ був чотирирічним, однокласних – два роки.

Оскільки Волинь була найвідсталішою губернією в Україні, то після реформи 1861 року відбулися зміни у соціально-економічному стані, й тим самим було здійснено помітний вплив на розвиток культури українського народу. Однак, здійснюючи русифікацію, царський уряд у другій половині XIX ст. видав ряд постанов, якими заборонялося створення українських шкіл й інших культурно-освітніх установ та викладання у школах українською мовою.

Попри те, для подолання економічної відсталості й під тиском народних мас та революційної демократії, царизм усе ж таки змушений був стати на шлях реформ. У 1881 році царський уряд постановив, що вплив духовенства повинен поширюватися на всіх учнів елементарних училищ. 13 червня 1884 року були видані правила про церковнопарафіяльні школи. Особливо багато таких закладів було створено на Правобережній Україні, зокрема й на Волині. Викладачами у цих закладах були переважно священики.

Кожен повіт прагнув до відкриття своїх навчальних закладів. Загалом у Житомирі були відкриті наступні заклади (див. табл. 3.2.)

Таблиця 3.2.

**Навчальні заклади Житомирського повіту
(XIX – поч. XX ст.)**

№ з/п	Навчальні заклади	Роки функціонування
1.	<i>Чоловічі гімназії</i> Житомирська перша чоловіча гімназія.	з 1 січня 1833 р. по 1918 р.
2.	Житомирська перша чоловіча гімназія реорганізована у другу чоловічу гімназію.	з 1 червня 1877 р. по 1917 р.
3.	<i>Жіночі гімназії</i> Житомирська Маріїнська жіноча гімназія.	з 12 березня 1866 р. по 1919 р.
4.	Житомирська обласна гімназія Н.В. Овсяннікової.	з 1901 р. по 1910 р.
5.	<i>Учительські гімназії</i> Коростишівська учительська семінарія під назвою Учительська семінарія Південно-Західного краю.	з 22 жовтня 1869 р.
6.	Житомирське Раввинське училище.	з 19 жовтня 1847 р. до 1 липня 1873 р.
7.	Житомирський єврейський учительський інститут.	з 1873 р. по 1886 р.
8.	Земська школа фельдшерів і фельдшерів-акушерок в м. Житомирі.	з 1881 р. по 1918 р.
9.	Житомирське перше вище початкове чоловіче училище.	з 1893 р. по 1920 р.
10.	Овруцьке міське двокласне училище.	з 1869 р. по 1912 р.
11.	Житомирське двокласне єврейське училище.	з 1899 р. по 1900 р.
12.	Житомирське духовне училище (було 4 – Кременецьке, Дерманське, Мелецьке, Білостоцьке духовні училища).	з 1835 р.

Також у Рівненському повіті було відкрито ряд навчальних закладів (це показано в таблиці 3.3.).

**Навчальні заклади Рівненського повіту
(XIX – поч. XX ст.)**

№ з/п	Назва навчального закладу	Роки існування
1.	Рівненське реальне училище.	1832 – 1925 рр.
2.	Рівненська реальна гімназія.	1841 – 1872 рр.
3.	Острозька чоловіча гімназія.	1908 – 1911 рр.
4.	Рівненська жіноча гімназія.	1863 – 1922 рр.
5.	Антопільське приходське училище.	1833 – 1870 рр.
7.	Степанівська приходська школа у м. Степанів, Рівненського повіту.	1823 – 1827 рр.
8.	Рівненська вільна гімназія.	1860-1862 рр.
9.	Рівненська гімназія.	1832-1881 рр.
10.	Острозьке жіноче училище графа Д.М. Блудова.	1866-1886 рр.
11.	Волинська духовна семінарія (м. Острог).	3 14 травня 1796 р.

Важливим показником стану народної освіти є кількість навчальних закладів у губернії та число учнів у них. Так у 1899 році у Волинській губернії нараховувалося 3199 навчальних закладів. Ці навчальні заклади можна розділити на три групи:

1. Заклади із середньоосвітнім курсом, а саме: дві чоловічі гімназії в Житомирі; жіноча гімназія в Житомирі; реальне училище у Рівному; православна духовна семінарія у Кременці; римокатолицька духовна семінарія в Житомирі; учительська семінарія в с. Дедеркали Кременецького повіту; жіноче училище ім. графа Д. Блудова в Острозі; прогімназія у Луцьку.

2. Духовне училище в Житомирі; духовне училище в Кременці; духовне училище у м. Мацейові Ковельського повіту; духовне училище у м. Клевані Рівненського повіту; фельдшерська школа в Житомирі; Острозька братська жіноча школа з підготовки сільських учителів; зразкова церковно-приходська школа у Житомирі при жіночому духовному училищі; 40 міських та сільських 2-класних училищ, чоловічих та жіночих.

3. Училища з нижчим освітнім курсом: 308 народних 1-класних училищ; 199 сільських шкіл різних найменувань; 1447 церковно-приходських шкіл; 7 церковно-приходських шкіл при монастирях; 3 сирітських жіночих училища при Любарському, Корецькому та Городищенському жіночих монастирях; початкове училище при Дедеркальській учительській семінарії; Миклашське св. Кирило-Мефодіївське початкове училище; 4 приватних навчальних заклади для християн; 306 шкіл при німецьких колоніях; 5 єврейських однокласних училищ; 25 єврейських приватних училищ.

На початку 60-х років XIX ст. було зроблено крок уперед щодо поліпшення жіночої освіти. До цього часу жінки були обмежені в правах на освіту. Навчання для дівчат не було обов'язковим. Хоча й були відкриті спеціальні школи, в яких навчали дівчат із родин шляхтичів та ремісників читанню, письму, рахунку, моральності, катехізису та церковним пісням, а також рукоділлю, господарчим роботам. Традиційно вважалося, що для християнських доньок достатньо вміло вести домашнє господарство.

Можна зробити висновок, що приходські школи XIX ст. не забезпечували достатніх знань. Також навчання бідних дітей мало релігійний характер. Станом на 1869 рік згадуються лише початкові школи для дівчат або приватні жіночі пансіони.

Для освіти жінок уряд планував створити такі види навчальних закладів:

- зміни для навчання дівчат при 32-х двокласних чоловічих училищах;
- 32 двокласні жіночі училища;

- одну жіночу гімназію;
- три жіночі прогімназії.

Особливе місце серед загальноосвітніх установ Волині посідає жіноче училище імені графа Д. Блудова Рівненського повіту. Графиня А. Блудова у 1865 році в Острозі заснувала православне церковне Свято Кирило-Мефодієвське братство, а в жовтні того ж року при ньому було відкрито початкову школу і жіноче училище. Острозьке жіноче училище було закритим навчальним закладом релігійного характеру, який був створений Д. Блудовим для укріплення християнської віри у Волинському краї та з метою розповсюдження російської освіти на Волині.

Це училище було засноване графинею А. Блудовою на честь свого батька, графа Д. Блудова, який піклувався про благоустрій нижчих училищ в усій Росії та жіночих виховних закладів у Південно-Західному краї для навчання дітей православної віри. Пізніше в м. Острозі урядом було відкрито прогімназію, вчительську семінарію та училище для хлопчиків християнського віросповідання.

Л. Єршова у монографії „Жіноча освіта на Волині” зазначає, що Острозьке жіноче училище ім. Д. Блудова було засноване за заповітом графа Д. Блудова спеціальною інструкцією й затверджено на основі царського повеління від 21 квітня 1875 р. Ця установа кваліфікувалася як духовно-орієнтовний православний заклад.

Училище складалося з чотирьох класів, у яких курс навчання здійснювався сім років, а саме: у перших трьох класах по два роки у кожному, а в старшому класі один рік.

Зміст освіти в училищі становили: Закон Божий, церковнослов'янська мова, словесність і коротка історія російської літератури, географія, російська та загальна історія, французька мова, чистописання, рукоділля, музика та спів (церковний) (див. табл. 3.4.)

Таблиця 3.4.

Програма навчання в Острозькому жіночому училищі Д. Блудова

Назва предметів	Перший клас		Другий клас		Третій клас		Четвер-тий клас	Усього годин
	1 рік	2 рік	1 рік	2 рік	1 рік	2 рік		
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Слов'янська мова та читання	2	2	-	2	2	1	1	10
Російська мова	6	5	5	4	2	2	1	25
Російська історія	3	3	3	3	3	3	2	20
Географія	2	2	2	2	2	2	-	12
Арифметика	2	2	2	2	2	2	2	14
Французька мова	4	3	3	3	3	3	2	21
Загальна історія	-	3	3	3	3	3	2	17
Теорія словесності	-	-	-	-	2	-	-	2
Російська література	-	-	-	-	-	2	2	4
Нариси із загальної літератури	-	-	-	-	2	2	-	4
Фізична географія та нариси з фізики	-	-	-	-	-	2	2	4
Педагогіка (методика)	-	-	-	-	-	2	2	4
Чисто-писання	2	1	2	1	-	-	-	6
Співи	2	2	2	2	2	2	-	12
Рукоділля	2	2	3	3	2	2	-	14
Усього	27	27	27	27	27	28	18	182

Зазначимо, що традиційною мовою спілкування і листування у волинських сім'ях була польська. Проте з приєднанням Західної Волині до Волинської губернії в освітніх закладах велика увага приділялась вивченню російської та старослов'янської мов. Діяльність усіх

світських навчальних закладів була спрямована на розвиток здібностей і занять різними мистецтвами. Вчителями та вихователями були випускники та випускниці місцевих духовних училищ (брак постійних кваліфікованих кадрів). Викладання світських дисциплін на той час вирізнялося непослідовністю і відсутністю ґрунтовності. Французькою мовою, попри її обов'язковість, „епархіалки” не могли користуватися ні для розмови, ні для читання. Для викладання французької мови був запрошений учитель-швейцарець із гарною вимовою.

З однаковою цікавістю А. Блудова стежила як за вихованням, так і за навчанням учениць. У 1876 році графиня рекомендувала вісімнадцятирічну випускницю Павловського інституту Ганну Михайлівну Ігнатову для викладання священної історії та проведення індивідуальних занять із дорослими та дітьми французькою мовою.

Особливе місце серед навчальних предметів у цьому закладі відводилося російській історії. З метою виховання у дітей любові до російської історії, як основи розвитку великодержавного російського патріотизму, графиня рекомендувала, сама підбирала та інсценувала історичні п'єси, зокрема сцену з життя Дмитра Донського. Проте вихованки з невеликим бажанням брали участь у розігруванні історичних сцен. З листопада 1870 року графиня писала з Царського Села: „Якщо не хочете діти грати історичні п'єси, що дуже образливо для мене, то щось класичне, воно може бути комічним та російською мовою”.

Великого значення надавалося релігійному вихованню дівчат. Вихованки вставали о сьомій годині, а о восьмій здійснювалася загальна вранішня молитва. Пізніше о восьмій годині сорок п'ять хвилин у присутності всіх вихованок відбувалося читання Євангелія та пояснення його законовчителем, а після цього – спів тропаря св. Кирила і Мефодія. Після виконання цих урочистостей вихованки парами у супроводі класних дам розходилися по класах, де з дев'ятої години розпочиналося навчання. На території училища (чи у помешканні) не дозволялося приймати родичів, або мати прислугу, яка не належала до православної віри, оскільки це жіноче училище ставило за мету боротьбу з католицизмом. Також правилами училища заборонялося відпускати учениць у вихідні до батьків, незважаючи на їхні вимоги.

Графиня А. Блудова особливо опікувалася сиротами зі змішаного шлюбу, які залишилися після смерті православного батька чи матері. Власниця вимагала, щоб такі сироти приймалися до училища поза конкурсом, тому звернулася до попечительської ради училища з тим, щоб скоротити число вихованок, які вчать безкоштовно, а на їх місце приймати тих, які мають пільги.

Загалом жіноче училище графа Д. Блудова у м. Острозі було одним із перших світських навчальних закладів для волинського духовенства, що формувало православно-релігійні почуття у майбутніх матерів.

На Волині жіночі гімназії й прогімназії були трьох типів: міністерські (підпорядковані Міністерству народної освіти), маріїнські (підпорядковані головній раді жіночих навчальних закладів імператриці Марії) і приватні.

Жіночі гімназії і прогімназії Волині слабше фінансувалися державою, ніж чоловічі. Значна їх кількість утримувалася на кошти окремих осіб, плати за навчання та громадських пожертвувань.

У 1866 році у Житомирі була відкрита Маріїнська гімназія. Термін навчання у жіночій гімназії включав підготовчий та сім загальних класів. Зміст навчання передбачав вивчення наук: історії, географії, фізики, природознавства, космографії, математики, російської мови та словесності, всезагальної літератури і двох іноземних мов (французької та німецької) та мистецтв (малювання, каліграфія, рукоділля, хоровий спів). Окремими предметами були фізичне виховання, гімнастика, танці та спортивні ігри. Природно, що мало місце насамперед релігійне виховання.

Слід зазначити, що до цього навчального закладу могли вступати дівчата дворянського стану та всі ті, чиї батьки були здатні платити за навчання (діти дрібних чиновників, священників, заможних селян, навіть сиріт, якщо вони мали опікунів). Плата за навчання становила 140 руб. за рік. Усі зараховувалися до гімназії на основі вступних іспитів.

Закінчивши сім класів, випускниці мали право вступати до восьмого (педагогічного класу) на одне з 3-х відділень: педагогічне, словесне або математичне. У цьому класі вивчалися: педагогіка, анатомія, історія російської та всезагальної літератури, методики початкового навчання, російська мова, природознавство, дитяча література, а також фізика, математика, іноземні мови, церковнослов'янські мови та Закон Божий.

У той період знання вихованок оцінювалися за 12-бальною системою, а переведення у наступний клас супроводжувалося екзаменами. Якщо учениця отримувала менше семи балів з

двох предметів, то її залишали на повторний курс. Відмінницям навчання острозькі багаті особи виплачували стипендію. Навчальний рік поділявся на три чверті. У кінці літніх канікул дозволялося перескладати екзамени ученицям, які навчалися не досить добре.

Досить суворими були правила поведінки вихованок. Загалом за поведінкою стежила наглядачка – класна дама. Також була встановлена комендантська година, а негативні вчинки та стягнення занотовувалися у штрафний журнал – кондуїт.

Після закінчення закладу випускниці отримували атестат і право викладати у початкових класах училищ та гімназій з таких предметів, з яких мали відмінні оцінки. Вчителями початкових класів могли бути й випускники сьомого класу, які пройшли піврічне стажування помічником учителя у відповідному закладі. Ті вихованки, які влаштувалися у приватні будинки гувернантками, щорічно подавали звіт про свою діяльність до гімназії. Пропрацювавши 20 років, за умов дотримання усіх добросовісних, наставниця отримувала право на вступ у будинок опікування бідних дівчат шляхетного звання (для життя й відпочинку в зв'язку зі старістю).

Доречно зазначити, що суворим був відбір і викладачів гімназії. Окрім вищої освіти, до кандидатів у викладачі ставилися високі вимоги щодо моральних якостей. Традиційно у Маріїнській жіночій гімназії викладачами працювали переважно випускники Петербурзького університету. Викладання здійснювалося за друкованими підручниками. Звичайно, викладач міг надати для запису вихованкам додаткову літературу. Однак при цьому він мусив звернутися за дозволом до відомства імператриці.

Таким чином, навчально-виховний процес у Житомирській Маріїнській гімназії був здебільшого орієнтований на виховання відповідальних і зацікавлених у самовідданій, педагогічній діяльності вихованців. Маріїнська гімназія, як бачимо у соціальному аспекті була однією з найбільш наближених до сучасного стану в справах освіти.

У 1901 році було відкрито приватну жіночу гімназію імені Надії Василівни Овсянникової, яка належала Міністерству народної освіти. Як свідчать архівні матеріали, керівним органом гімназії була педагогічна рада, на засіданні якої завжди була присутня Н.В. Овсянникова. Досить суворими були обов'язки як для викладачів, так і для учнів. При цьому педагогічний колектив постійно удосконалював форми навчання та виховання. Також підвищувалися вимоги до викладачів і вихователів.

Заслугує на увагу діяльність законовчителя жіночої гімназії ім. Н.В. Овсянникової священика Стефана Петровича Бакарджієва (працював у гімназії з 1.09.1904 року). Болгарин за походженням, С. Бакарджієв був запрошений на місце священика Гаповича читати уроки Закону Божого у молодших 4-х класах гімназії та законовчителем старших класів. Також, за сумісництвом, він працював на посаді священика в Олександрійській гімназії (Херсонська губернія).

Народився С. Бакарджієв 27 лютого 1874 року в м. Горня-Горіхівка (Болгарія) у родині купця Болгарського підданого. Закінчив курси Тирнавської гімназії у 1894 році. Після закінчення він вступив до Санкт-Петербурзької духовної семінарії й у 1896 році закінчив її повний курс. У тому ж році він був зарахований до Санкт-Петербурзького університету на юридичний факультет. У цей час паралельно Бакарджієв здобував освіту в Казанській духовній семінарії (до 1899 року), яку не закінчив. За станом здоров'я у цей час його було переведено до Київської духовної семінарії, яку він успішно закінчив та отримав звання кандидата Богослов'я.

Свою педагогічну діяльність Бакарджієв розпочав з 1901 року викладачем чоловічої прогімназії м. Луковита (Болгарія), з 1902 року – викладачем земельного державного училища у м. Філіпол (Болгарія). А з 1903 року резолюцією преосвященного Антонія, єпископа Волинського, Житомирського кафедрального собору та завідуючого єпархіальним свічним заводом, він був призначений у сан священика.

С. Бакарджієв мав велику кількість нагород від преосвященного Антонія (перший архієпископ Волинський Антоній Павлинський (1860-1866 рр.): 1903 р. нагороджений набедреником, 1904 р. – скуфією, а у 1907 році за громадянську службу отримав від болгарського князя Фердинанда орден із короною.

Як уже зазначалося, з 1904 року він був законовчителем у гімназії Овсянникової, також був завідуючим церковноприходської школи м. Житомира, законовчителем народного однокласного міського училища.

З 1833 року існувала Волинська губернська гімназія, яка була створена на засадах гімназійного статуту 1828 року. Перша чоловіча гімназія була середнім навчальним закладом і мала 8 класів, які поділялися на підготовчі, нижчі та вищі. Навчання ділилось на два півріччя, а

щороку в серпні проводилися іспити для бажаючих вступити до гімназії. У цьому навчальному закладі викладалися такі предмети: грецька, латинська, французька, російська, древні мови, історія, географія, алгебра, геометрія, тригонометрія, космографія, фізика, Закон Божий, духовні співи.

Метою навчання у гімназії було формування загального культурного рівня та фізичного розвитку учнів. У гімназії навчалися переважно обдаровані діти. Той, хто упродовж навчального року досягав найвищих результатів, звільнявся від плати за навчання і від перевідних іспитів.

Крім навчання, велика увага приділялася моральному та етичному вихованню. Вчителі виконували обов'язки класних наставників, діяльність яких ускладнювалося низкою проблем такого характеру: недостатність часу, велика кількість учнів у класах, що іноді досягала до 60 чоловік (у зв'язку із закриттям Кременецького ліцею та деяких інших навчальних закладів Волинської губернії кількість учнів у гімназії значно збільшилась), що заважало наставникам виявити індивідуальні здібності учнів, щоб застосовувати раціональні засоби для підвищення їх розумового та морального розвитку.

Новий гімназійний устав 1864 року розділив гімназії на класичні та реальні. Відповідно до цього Житомирська гімназія була перетворена на класичну (остаточно її статус затверджено у 1871 році).

Як свідчать архівні дані, більшість викладачів гімназії закінчили найкращі європейські університети та інші вищі навчальні заклади. У гімназії існували спеціальні журнали, де були записані відомості про викладачів, які працювали в Житомирській першій чоловічій гімназії. Серед них: І. Сорокін – кандидат історико-філологічного факультету св. Володимира, вчитель латинської мови; Франц Зентфлебен – доктор філософії, закінчив Ємський університет; Я. Гадзинський – магістр богослов'я по закінченню Київської духовної академії.

Значна кількість викладачів мали нагороди, ордени та відзнаки. Також викладачі мали право у приватних будинках навчати дітей певним дисциплінам, з яких обов'язково мали скласти іспити.

Загалом рівень освіти і виховання у першій чоловічій гімназії був досить високий. Запровадження суворого контролю за відвідуванням занять, отриманням високих знань і відповідних оцінок сприяли тому, що учні дійсно виходили з гімназії з глибокими знаннями, морально стійкими, людяними, зі сформованими переконаннями. Вони не могли стати на хибну життєву стежину, оскільки за період навчання у гімназії, багато чому навчалися й загартовувалися від життєвих негараздів. За рівнем моральності студентів пильнували класні наставники, які навіть відвідували їх удома, надаючи індивідуальну допомогу.

До 1877 року на Волині існувало всього три світських середніх навчальних заклади: класична гімназія у м. Житомирі, прогімназія в м. Острозі та реальне училище у м. Рівному. Істотно відчувалася нестача навчальних закладів для губернії з двохмільйонним населенням: були переповнені молодші класи Житомирської гімназії, в якій у 1871 році нараховувалося близько 70 учнів. Відкривати паралельні класи не було можливості з певних причин: класні приміщення не відповідали гігієнічним та педагогічним вимогам. На кожну вакансію у гімназії було по декілька кандидатів. Виникло питання про відкриття нового середнього навчального закладу у Волинській губернії. Потрібно було вирішити, у якому місті відкрити гімназію. Старокостянтинів та Володимир-Волинський – найбільші міста губернії (10 тис. населення), які підходили за географічним розташуванням та в історичному відношенні, але стосовно освіченості це були глухі пункти. Тому перевагу для відкриття освітніх закладів надали м. Житомиру.

Попечитель Київського навчального округу звернувся до Міністра народної освіти про відкриття класичної гімназії у м. Житомирі, обґрунтувавши причини відкриття:

- відсутність навчальних закладів гальмує розвиток народної освіти у краї;
- багато батьків змушені віддавати своїх дітей на навчання за кордон, де вони отримують освіту, яка не відповідає вимогам рідного краю.

У 1876 році була відкрита Житомирська прогімназія, 24 червня 1877 року було призначено інспектора прогімназії – Миколу Івановича Сачина, а з 1 червня 1877 року гімназія почала формально функціонувати. У перший рік працювали перший та другий класи. Штат викладачів складався із 124 чоловік, із них 19 працювали за сумісництвом.

Курс навчання у прогімназії становив 4 роки (з 1897 року прогімназія перетворена у повну гімназію з курсом навчання 5 років). Після закінчення учні вступали до класичної гімназії для

повного здобуття середньої освіти. Предмети викладання не відрізнялися від тих, що вивчалися у повній гімназії.

Навчально-виховна частина знаходилася у підпорядкуванні педагогічної ради, яка керувалася статутом гімназій та прогімназій від 1871 року. Було сформовано штат викладачів. Багато викладачів було запрошено з інших навчальних закладів та з інших країн. Серед них легендарний учитель французької мови Віктор Гюнген. За півстолітню службу в навчальних закладах міста він виховав не одне покоління юних житомир'ян.

Рішенням інспектора особами з наглядом за успішністю та поведінкою учнів були класні наставники, діяльність яких здійснювалася відповідно до інструкції Міністра народної освіти від 5 серпня 1877 року. До кола обов'язків класних наставників входило:

- стежити за відвідуванням уроків учнями та за поведінкою, співпрацювати з учителями-предметниками довіреного їм класу;
- контролювати, щоб навчальне навантаження відповідало віковим особливостям учнів;
- пояснювати учням їх обов'язки, стежити за виконанням учнями правил поведінки;
- відвідувати учнівські будинки та доповідати, чи відповідають вони навчально-виховним вимогам школи;
- вести кондуїтні списки свого класу;
- звітувати педагогічній раді про навчально-виховну роботу даного класу

На початку 1877-1878 навчального року педагогічний склад гімназії був досить різноманітний і часто змінювався.

На місце вчителя французької мови В. Гюнгена, який працював тимчасово, призначено вчителя Севастопольського реального училища П. Кюри. У 1889 році вчителем французької мови призначено швейцарського громадянина А. Русси, який пізніше був переведений до Києво-Печерської гімназії, а уроки французької мови тимчасово, за дозволом Попечителя округу, було замінено уроками німецької мови, які викладав К. Фукс.

У другій половині XIX ст. було відкрито ряд навчальних закладів. До таких закладів належала Луцька чотирикласна чоловіча прогімназія, відкрита у 1895 році. Причиною відкриття було те, що у м. Луцьку, окрім корінного населення, проживало багато чиновників громадського та військового відомства, які не могли дати відповідної освіти своїм дітям, тому що м. Луцьк було віддалене від середніх навчальних закладів.

У Луцькій прогімназії працювали:

- інспектор: Лука Михайлович Орда (вчитель латинської мови у другому класі, класний наставник у другому класі);
- законовчителі: православного віросповідання – протоієрей Ананія Бродович, римокатолицького віросповідання – ксьондз Іоанн Іполитович Левинський;
- викладачі: російської, латинської та німецької мов – Олександр Іванович Тальвинський, закінчив історико-філологічний інститут князя Безбородько; викладач математики, географії та французької мови – Віктор Іванович Гаєвський, закінчив фізико-математичний факультет університету Св. Володимира, викладач каліграфії, малювання – Микола Якович Миронов; помічник класних наставників Филімон Іларіонович Клепчинов; учитель письма – Терентій Кіндратович Дячко;
- лікар – Олександр Петрович Слесаревський.

Навчально-виховною діяльністю займалися класні наставники, педагогічна рада, що перебували під наглядом інспектора.

У 1892 році у м. Житомирі було відкрито дитячий будинок. До будинку приймалися хлопчики всіх християнських віросповідань, освічені та неосвічені, віком від дванадцяти до п'ятнадцяти років та утримувалися до вісімнадцятирічного віку.

За вивченням ремесла діти поділялися на два відділення: слюсарно-ковальське та столярно-токальне. Вивчення ремесел у кожному із відділень здійснювалося протягом трьох років за програмою, затвердженою Губернським Попечительством. Добровільні внески на утримання дитячого будинку надали генерал-ад'ютант Феодор Феодорович та Єлизавета Сергіївна Трепові у розмірі 30 руб, Чехов (м. Здолбуново) – 8 руб. 91 коп., Барон де-Шодуар – 10 руб., А.А. Анатр – 100 руб.

Навчально-виховний персонал дитячого будинку складався із наглядача Я. Коленко (він викладав технічне креслення та технологію), помічника наглядача Г. Міхневича, викладача всіх гуманітарних предметів, та законовчителя Н. Яцинського.

Аналізуючи джерела, ми дійшли висновку, що у другій половині XIX століття потреба в іноземних викладачах значно зменшилась. Лише деякі навчальні заклади користувалися послугами іноземних викладачів, тому що з'явилася значна кількість випускників таких навчальних закладів, як університет Св. Володимира, Санкт-Петербурзький університет, Севастопольське реальне училище, Рівненське реальне училище, Острозька учительська семінарія, Кременецька духовна семінарія.

Як свідчить вивчення жіночої освіти у Волинському краї у XIX та на початку XX ст., потреба в ній була надзвичайною, однак, понад десять гімназій, які тут відкрилися, не змогли дати відчутних результатів, оскільки їхня діяльність була перервана спочатку першою світовою війною, а потім революційними і військовими діями 1917-1919 рр.

3.2. Теологічна та наукова діяльність викладачів-теологів у духовних семінаріях

У Російській імперії та в Україні, як її складовій, істотний вплив на освіту й особливо на виховання підростаючого покоління, здійснювала церква.

Православ'я з X ст. на землях Київської Русі мало статус державної релігії. Релігія намагалася чинити вплив на освіту через мережу закладів, які здебільшого забезпечували початкову елементарну освіту.

Як свідчать архівні джерела, практично у кожному другому номері „Волинських єпархіальних відомостей” була присутня рецензія, ухвалена Синодом, щодо навчальних посібників, книг, статей тощо. Особливо високі вимоги висувалися до книг, що пояснювали Святе Письмо, до посібників з історії та мовознавства, де наукові погляди суперечили православним догматам.

Одним із визначних осередків православ'я на Волині стає Волинська духовна семінарія, яка була відкрита 14 травня 1796 року в Острозі. З відкриттям семінарія відразу набула великого впливу на релігійно-церковний розвиток. Навчання тут здійснювалося латинською мовою. Серед предметів, що вивчалися, обов'язковими були малювання і медицина.

У 1812 році семінарію було переведено до містечка Кобиляки Полтавської губернії. 18 квітня 1821 році у семінарії сталася пожежа, і тому тривалий час лекції відбувалися просто неба, в обгорілій будівлі, яка у дощові дні одразу наповнювалась водою. Лише у 1824 році семінарію було переведено до Кременця, у Старий Замок Карла Яблонського.

Через шістдесят років Волинський архієпископ Палладій перед Синодом підняв клопотання про переведення семінарії у Житомир. У 1887 році міська дума пожертвувала на цей проект п'ять тисяч карбованців, але через три роки у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, ці кошти забрала.

За статутом духовної семінарії студенти займалися церковною службою, мали право продовжувати навчання у духовній академії, займатися викладацькою діяльністю в церковно-приходських школах та школах грамоти. У 1879 році за розпорядженням Міністерства народної освіти випускники духовних семінарій мали тимчасове право вступати до історико-філологічних інститутів, але лише за умови, якщо закінчували загальноосвітній курс у першому розряді; при вступі складалися іспити з російської й давньоруської мов.

У статуті для православних духовних академій зазначалося, що викладачами могли бути професори (ординарні та екстраординарні), доценти та лектори. Однією із вимог поставало суворе дотримання православної віри. Виключення становили лише лектори нових мов.

Ординарні професори повинні були мати ступінь доктора богословських наук. Екстраординарні – ступінь магістра. Професори затверджувалися на посаду Синодом, а доценти і лектори – єпархіальним преосвященним. Після закінчення навчального року кожен викладач звітувався перед радою.

Щодо навчальних предметів, то з 1878 року, за розпорядженням Святого Синоду, в семінаріях визначається за необхідне ввести викладання латинської мови в п'ятих та шостих класах на рівні з грецькою мовою. Крім того, дозволяється використовувати латинську хрестоматію.

Цікавим та показовим відносно тогочасної якості викладання був факт, який раптом став відомим у 1875 році. Правління семінарії було стурбоване тим, що духовні училища Волинської губернії забезпечують своїм випускникам досить слабку підготовку, принаймні таку, яка не дозволяє навчатися у семінарії. Зокрема, зазначалося, що середній рівень освіти є дуже низьким. Гарні знання виявили тільки учні Житомирського духовного училища, але лише з одного предмету – пояснення богослужінь з церковним статутом – „4” бали, середній бал з інших предметів – „3” та нижче.

Правління семінарії зробило висновок: „ученики Кременецкого и Дерманского духовных училищ слишком мало знакомы со Святой Историей, и в особенности со Святой Историей Ветхого Завета”. З інших дисциплін були отримані наступні результати: *богослужіння* (1. Житомирське, 2. Меленське, 3. Дерманське, 4. Кременецьке училище), *географія* (1. Дерманське, 2. Кременецьке, 3. Меленське, 4. Житомирське), *катехізіс* (1. Житомирське, 2. Меленське, 3. Кременецьке, 4. Дерманське), *арифметика* (1. Житомирське, 2. Кременецьке, 3. Дерманське, 4. Меленське), *російська і слов'янська мови* (1. Кременецьке, 2. Житомирське, 3. Германське, 4. Меленське).

Отже, проаналізувавши архівні джерела, можна зробити висновок, що Житомирське духовне училище було провідним серед губернських навчальних закладів і тим самим готувало велику кількість студентів для духовної семінарії.

У духовній семінарії неабиякого значення надавалося вихованню. Для студентів семінарії були розроблені спеціальні правила, яких вони не мали права порушувати:

- мати нелицемірну любов до Бога;
- регулярно молитися;
- виходити із церкви повільно;
- зберігати благочестивість;
- не вживати хмільні напої (не відвідувати пияцькі заклади, трактири, театри, клуби, не грати в карти, не палити, не нюхати тютюну, не брати участь у лотереях);
- під час розмови використовувати лише літературну мову;
- заборонялося виходити з аудиторії під час занять, також не дозволялося заходити до аудиторії після викладача.

Для викладачів існувала своя спеціальна інструкція, яка визначала їх виховну діяльність. Загально-педагогічні вимоги: в основі виховання – істинна православна віра, всезагальна любов. Основа внутрішнього життя студента – правдивість, наполегливість. Учитель мав пробуджувати почуття особистої честі, але не честолюбства (бо гордіня – матір усіх вад). Виховання здійснювалося в патріотичному дусі. Також здійснювався розвиток естетичного смаку; викорінювалося наклепство („раблепское обращение учеников с наставником, низкопоклонство и заискивание”); викладач мав бути близьким до студента, але не балакучим; поважати особистість студента; повинен знати історію морального розвитку студента; бути об'єктивним в оцінюванні; покарання здійснювати відповідно до віку; карати лише тоді, коли провинна не викликає сумніву (види покарань: догана наодинці, догана перед цілим класом, самітне сидіння в класах за балакучість та за підказки, повідомлення інспектору семінарії, запис у кондуїтну книгу, видалення з класу, попередження батьків).

Виховними діями викладача під час класних занять були такі: на початку і по його закінченню читалася молитва перед класом; здійснювався контроль за відвідуванням учнів; викладач слідкував за засвоєнням матеріалу, розвитком природних здібностей учнів; піклувався про стан здоров'я студентів; був доброзичливим, не вступав у суперечки з ними.

Також здійснювалося виховання у позакласний час. Викладачі відвідували студентів під час хвороб, рекомендували книги для читання.

Великого значення у розвитку духовної освіти на Волині відіграло Житомирське училище. Ідея відкриття у Житомирі духовного училища припадає на 50-ті роки XIX ст. На той час у Волинській губернії вже існувало чотири духовних училища: Кременецьке, Дерманське, Мелецьке та Білостоцьке. Усі вони розташовувалися на західній смузі губернії, у бідних селах, окрім Кременецького. Це було викликане тим, що міське життя на той час було дорогим.

Житомир зі своєю римсько-католицькою семінарією здавна був центром духовної освіти польської молоді, а у 1825 році, коли була відкрита ще й гімназія, Житомир став центром світської освіти на Волині.

Честь православ'я, яке потребувало особливої підтримки саме на Волині, зобов'язувало духовне начальство розмістити хоча б один зі своїх закладів у центрі Волині – Житомирі.

Звичайно, можна було заснувати духовну семінарію, але семінарія уже була у Кременці, а в Житомирі було вирішено заснувати духовне училище. Але оскільки не вистачало коштів, то було вирішено закрити Білостоцьке училище, тому що зовсім поряд знаходилося Мелецьке. Причиною закриття саме Білостоцького училища послугувало те, що його будівля була вже стара, учні вживали алкогольні напої, процвітало грабіжництво, гра в азартні ігри (карти).

7 жовтня 1863 року Святий Синод ухвалив: „Белостоцкое училище перевести в Житомир, с присоединением к нему причетнического класса (а в 1867 году класс был закрыт), с переименованием в училище Житомирское”. Відкриття планувалося на 2 січня 1864 року, але

оскільки ніхто з професорів Білостоцького училища не приїхав до Житомира, то воно було перенесене 17 січня.

Згодом життя училища набрало обертів, сюди призначалися найкращі викладачі, й у 1882 році правління училища вже вважало за доцільне побудувати власну церкву. „Ученики сего училища испытывали неудобства от хождения на богослужения в Волынский Кафедральный Собор, отстоящий от училища на довольно значительном расстоянии”.

Церкву було вирішено розмістити в кам'яному корпусі, у великій залі. Саме тут учні мали вивчати порядок виконання церковних служб.

Але даний проект так і не був втілений у життя за браком коштів, хоча на самому початку Святий Синод виділив 200 крб. Священик села Високого Житомирського повіту Михайло Зінкевич пожертвував 100 крб. і 1 пуд 16 фунтів бджолиного воску.

З 1867 року при духовних училищах уперше з'явилися підготовчі класи для тих учнів нижчих відділень, які не могли вступити до першого класу. Та з 30 березня 1872 року ці класи стали постійними, утримання їх відбувалося за рахунок місцевих коштів. Викладачами ставали як студенти семінарії, так і вихованці світських навчальних закладів, які мали право викладати в повітових училищах Міністерства народної освіти.

Підготовчі класи утримувалися на кошти училищ. Курс навчання тривав один рік. Якщо учні не вступали до училища, то залишалися на другий рік навчання. Вік дітей, які навчалися, – від 9 до 11 років. Учні мали знати початкові молитви та вміти їх читати російською. В одному класі було не більше 50-ти учнів.

До навчальної програми входили наступні предмети: Закон Божий і церковнослов'янське читання (3 уроки на тиждень), російська мова (6), арифметика (4), чистописання (3), церковні співи (2).

Загальна кількість уроків на тиждень складала – 18, щоденно по три уроки. Система навчання класна. Один урок тривав 95 хвилин, перерва – 15 хвилин. Успішність визначалася в балах. У кінці року учні мали скласти випускні іспити, які одночасно були і вступними.

По закінченню річного курсу учень повинен був оволодіти вмінням швидко і свідомо читати, переказувати, відповідати на питання, навчитися писати під диктовку грамотно і російською мовою; з арифметики – вміти рахувати до ста, мати уявлення про поняття „міри” та „ваги”, вміти писати числа.

Правила для прийому дітей у духовні училища Волинської єпархії були такими:

1. За навчання потрібно було вносити плату, але той, хто виявляв відмінні успіхи, а також сироти, навчалися безкоштовно.
2. На вступних іспитах бал не повинен був нижче „3”.
3. Забезпечити себе одягом, книгами та канцелярськими приладами.
4. Вступали до класів відповідно віку (1 клас – 10-12 років, 2 клас – 11-13 років, 3 клас – 12-14 років, 4 клас – 13-15 років).
5. У випадку однакової кількості балів – кидали жереб.

На прикладі Кременецького духовного училища можлива більш детально розглянути програму вступних іспитів. Для вступу в підготовчий клас потрібно було володіти такими знаннями, уміннями та навичками:

- а) знання Закону Божого, навчальних молитв, уміння їх читати російською;
- б) уміння читати російською і слов'янською, вміння переказувати;
- в) з арифметики: знайомство з першими числами нумерації;

Вимоги для вступників до першого класу:

- пояснення загальноживаних молитов, знання найважливіших подій зі Святої історії;
- з російської мови: вміння швидко та грамотно читати і писати, ознайомлення з російською граматиною;
- вміння читати слов'янською;
- з арифметики: знання перших двох дій, знання таблиці множення, вміння рахувати до 100.

Вимоги для вступників до другого класу:

- знання Старого Заповіту;
- з російської мови: пояснення складу простого речення і його головних видів; поняття про складне речення; ознайомлення зі складом слова; ознайомлення з частинами мови, пунктуаційними знаками;
- зі слов'янської мови: читання, усний переклад на російську;

- з латинської мови: правильно читати і писати; ознайомлення зі складом простого речення; знання всієї етимології та вміння перекладати легкі фрази з російської на латинську, і навпаки;
- з арифметики: вміння писати всі цифри, вміння виконувати дії над дійсними цілими числами.

Вимоги для вступників до третього класу:

- знання Нового Заповіту;
- з російської мови: знання лексичного значення слів, утворення і зміна слів; правописання;
- зі слов'янської мови: специфічні особливості у порівнянні з російською (у написанні, у частинах мови);
- з грецької мови: вміння перекладати легкі фрази з російської на грецьку, і навпаки;
- з латинської мови: відмінювання дієслів; знання всіх виключень у відмінюванні іменників;
- з арифметики: знання повної таблиці мір і ваги з включенням квадратних і кубічних мір;

Вимоги до вступників до четвертого класу:

- 1) знати першу і другу частини простого Катехізису;
- 2) з російської мови: знати синтаксис, просте і складне речення;
- 3) з грецької мови: вивчення другого курсу;
- 4) з латинської мови: синтаксис;
- 5) з арифметики: знання звичайних і десяткових дробів, пропорцій;
- 6) з географії: знання понять „фізична і політична географія”.

На навчання приймалися діти з різних прошарків населення, православного віросповідання, віком від дев'яти з половиною до одинадцяти років.

Як бачимо, вимоги до учнів духовних училищ були порівняно високі, але результати вступних іспитів до духовної семінарії свідчили про той факт, що засвоєння навчального матеріалу йшло досить погано. Виділимо причини низького рівня знань учнів на прикладі письмових творів, написання яких традиційно в училищах та семінаріях викликало помітні труднощі:

- неправильний погляд викладачів на задачі й характер письмових вправ;
- невиправдане прагнення до великого накопичення знань у пам'яті; не зверталась увага на те, як засвоювалися знання учнями;
- неправильний погляд на план, схеми, загальні форми для викладу й опрацювання учнівських творів;
- відсутність спеціальної підготовки до письмових робіт;

Отже, тогочасні експерти виділяли такі специфічні для духовних училищ проблеми: не було розумного, свідомого читання, суворого системного порядку і послідовності. Зокрема, в духовних семінаріях були відсутні послідовність і системність, був необачний вибір теми творів, була деяка невідповідність з віком і ступенем розвитку, був відсутній логічний план у вправах.

Отже, можна зробити висновок, що низький рівень знань випускників духовних училищ був пов'язаний з тим, що у другій половині XIX ст. духовні заклади ще залишалися на схоластичних засадах, були відсутні системність, послідовність у викладі матеріалу. А головне – викладачі не мали елементарної педагогічної освіти, не були знайомі з методиками викладання тих чи інших предметів. Елементарну педагогічну освіту отримували випускниці освітніх закладів. Траплялися випадки, коли дівчина з середньою спеціальною освітою вміла краще навчити дітей, ніж ординарний професор.

У Житомирі з 1864 року існувало Волинське жіноче училище духовного відомства. Метою заснування його було надати можливість навчатися сиротам священнослужителів і незможних священиків і дияконів.

Училище складалося з трьох відділень з дворічним курсом у кожному, отже, навчання тривало шість років. Відділення називалися: старшим, середнім та молодшим. Викладалися наступні предмети: Закон Божий (Катехізис, Свята історія Старого та Нового Заповітів, пояснення богослужіння), читання та письмо російською та слов'янською, чистописання, арифметика, російська граматики, слов'янська граматики, російська історія і російська географія, всезагальна історія і всезагальна географія, церковний спів, рукоділля (шиття церковних риз).

Процес навчання (предмети, кількість уроків на тиждень, спрямованість викладання) усіляко залежав від правління училища, а головним чином – від наглядачки.

Випускниці училища здебільшого ставали дружинами священників – 34 %, продовжували навчання у вузах лише близько 6 %, а 60 % випускниць присвятили себе педагогічній діяльності (домашні вчителі).

У 1884 році училище було перетворене в шестикласне єпархіальне. Через чотири роки при училищі була відкрита зразкова церковно-приходська однокласна школа, де вихованки на практиці застосовували свої педагогічні знання та уміння.

З другої половини XIX ст. у Російській імперії відбувся швидкий приріст церковно-приходських шкіл. До 13 червня 1884 року їх було 3088, шкіл грамоти – 1459. Навчалися діти обох статей: у церковно-приходських – 77859 учнів, у школах грамоти – 27269 учнів. До 1 січня 1885 року (через півроку) з'явилося ще 2007 шкіл (1167 – церковно-приходських і 840 – грамоти), навчалось 48845 учнів. У Волинській губернії було 112 шкіл, у яких навчалось 2099 учнів.

Помітно швидким був приріст бідних шкіл, тому що церковно-приходські школи і школи грамоти не потребували великих матеріальних витрат. Під час кріпосництва весь фінансовий тягар лягав на плечі духовенства, а після 1861 року самі селяни і світська влада почали суттєво допомагати.

Навчання у церковно-приходських школах тривало 4 роки. У першій рік вивчали Старий та Новий Заповіт, молитви. У другий – скорочений Катехізіс, отримували знання про богослужіння. Третього року відбувалося повторення вивченого, знання поглиблювалися, а також отримувались початкові знання з історії церкви. На четвертому році повторювався Катехізіс і навчання про богослужіння.

Навчання читанню відбувалося букво-складовим методом за церковнослов'янською азбукою, також читали Євангеліє (Часослов та Псалтир).

Деяко менший вплив на освіту здійснювала релігія в школах грамоти. Викладачами були священники, дячки, студенти духовних семінарій.

В інших світських закладах теж здійснювалося вивчення елементарних релігійних понять; виховання відбувалося в душі християнської доброчесності. Закон Божий вивчався в усіх гімназіях та училищах.

Отже, духовна освіта та виховання мали істотний та провідний вплив на розвиток особистості у другій половині XIX століття. Духовна освіта була заідеологізована, здебільшого залишалася на схоластичних засадах. У період духовної кризи православ'я робило все можливе, щоб зберегти і поширити найкращі здобутки у системі національної освіти та виховання.

3.3. Викладацька та репетиторська діяльність у приватних освітніх установах Волині

У другій половині XIX століття відбулось масове відкриття приватних навчальних закладів. С. Уваров схильний був заборонити будь-які приватні школи, бо вважав, що саме державний контроль убереже молодь від впливу іноземних педагогів, які засновували досить популярні серед дворянства пансіони, де учні не тільки отримували освіту, а й набували світського виховання.

Департамент народної освіти видав попечителю Віленського навчального округу (Адаму Чарториському) „Положення про домашніх наставників” від 2 квітня 1834 року стосовно контролю викладання іноземців на різних посадах у колі домашнього виховання. Надбанням цього періоду було також прийняття значної кількості офіційно-нормативних постанов, положень про організацію домашньої освіти та підготовку домашніх учителів, що вплинуло на мету, зміст і форму їхньої підготовки.

Аналіз історико-педагогічної літератури засвідчує, що педагогами та просвітителями минулого порушено чимало питань стосовно умов розвитку домашнього наставництва (І. Гербарт, Д. Дідро, Я. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, Г. Сковорода, К. Ушинський та інші), що збагачує уяву про діяльність домашніх педагогів XIX – поч. XX століття.

Отже, ідея домашнього навчання пройшла довгий шлях у своєму зростанні й на різних етапах історичного розвитку мала свої особливості: від окремих висловлювань з приводу доцільності, дієвості і значення навчання і виховання (Сократ, Платон, Аристотель) до ґрунтовного аналізу відмінностей між домашнім та суспільним вихованням дитини (Марк Фабій

Квінтіліан „Краще вчити дітей удома чи слід віддавати до училищ?” розділ „Про виховання оратора”).

Уперше теоретично обґрунтував доцільність домашньої освіти Я. Коменський у працях „Материнська школа”, „Посібник для материнської школи”, „Велика дидактика”. У праці „Думки про виховання” (розділ „Про переваги домашнього виховання”) англійський педагог Джон Локк розкриває переваги домашнього виховання дітей дошкільного віку перед суспільством. Продовжив ідею домашнього навчання Й. Песталоцці („Як Гертруда навчає своїх дітей”, „Лінгард та Гертруда”, „Листи до вчителя Петерсена”, „Книга для матерів”, „Лебедина пісня”, „Щоденник Песталоцці про виховання його сина”). Педагог був переконаний, що першим вихователем дитини є сім'я, де в неї формуються почуття любові до батьків, родичів. Виходячи з цього, він наголошував на важливості та доцільності домашньої освіти. Розвинув ідею домашнього навчання український філософ-педагог Г. Сковорода, який декілька років був домашнім учителем Василя Томари.

Аналіз словників (Ф. Блокгауз, І. Ефрон, С. Гончаренко) дав можливість визначити домашнього вчителя як особу, яка працювала з дітьми в умовах сім'ї, займалася їхнім усебічним розвитком й навчала таким предметам: рідна мова, іноземні мови, історія, географія, катехізис тощо. Нормативні документи визначали статус домашніх учителів, які офіційно були підпорядковані Міністерству народної освіти. Метою та змістом діяльності домашніх учителів був усебічний розвиток дітей у дусі християнської моралі та надання їм початкової освіти.

Задля охоплення навчання значної кількості дітей шляхетського походження уряд пішов на те, щоб відкрити якнайбільше повітових п'ятикласних училищ (дворянських).

Родини, які не бажали, щоб їх діти навчалися у державних навчальних закладах, віддавали їх до пансіонів. Пансіони відкривались у тих місцях, де не було державних закладів освіти. Для отримання свідоцтва про приватне викладання іноземних мов гувернери подавали прохання на ім'я директора та складали іспити. Директор, у свою чергу, подавав рапорт до управління імператорського Віленського університету (до якого додавалися результати іспитів) з проханням про дозвіл займатися приватним навчанням дітей. Після ретельної перевірки видавалося свідоцтво на право приватної діяльності та викладання тих предметів, з яких вони складали іспити.

Для відкриття приватних пансіонів у будь-якому місті Волинської губернії потрібно було скласти іспити, а також пред'явити попечителю округу для затвердження навчальні плани та програми, про що зазначалось у статуті про навчальні заклади від 5 листопада 1804 року.

Були випадки незаконного відкриття приватних навчальних закладів. Пансіони, власники яких не зареєструвалися, закривалися, а якщо виявлялися нові незаявлені заклади, на них накладали грошове стягнення. Наприклад, у Кам'янці-Подільському, не маючи відповідної атестації та свідоцтва, Леопольдіна Клепсова разом з чоловіком відкрила жіночий пансіон, у якому нараховувалося 20 вихованок. У результаті перевірки (був розглянутий план викладання предметів Клепсовою) було встановлено, що Л. Клепсова не володіла методикою викладання предметів, тому жіночий пансіон, у якому проводилось незаконне викладання, був закритим.

Слід відмітити, що відкривалися зразкові приватні пансіони, на утримання яких виділяла гроші держава. Були відкриті заклади такого типу в Житомирі, Рівному, Кам'янці-Подільському. Під контроль держави також потрапили училища, що утримувалися монастирями.

Причому відкривалися пансіони гувернерами не іноземного походження. У 1804 році звернулася із проханням дружина вчителя німецької літератури у Волинському ліцеї Єлизавета Колпачкевичева, яка виявила бажання утримувати дівочий пансіон у м. Кременці. Було представлено план, викладання яких предметів має здійснюватися у її пансіоні, додано атестат, виданий їй інститутом Смольного монастиря, де Єлизавета Колпачкевичева виховувалась, та атестат, виданий Одеським приватним дівочим пансіоном. На це директором А. Левицьким видано дозвіл на відкриття дівочого пансіону, оскільки поведінка, знання та складений нею плану викладання предметів відповідно до дисциплін, за якими Є. Колпачкевичева атестована у двох атестатах, не виникло ніяких заперечень.

Слід зазначити, що гувернери не іноземного походження не складали іспити за наявності відповідного атестату. За потреби необхідності для викладання у пансіонах запрошували вчителів, які складали іспити з російської, французької, німецької мов, географії та арифметики. З російської мови мали показати знання правил правопису, вміння правильно ставити наголос, розуміння прочитаного, вміння переказувати. Що стосується французької мови, то потрібно було перекласти текст з польської мови на французьку та з французької на польську, знати правила правопису. Німецькою мовою потрібно було володіти вільно. З

географії потрібно було мати елементарні знання, а з математики знати та вміти виконувати математичні дії. Це надавало можливість дівчатам отримувати початкові знання у пансіонах.

Слід відмітити, що у приватних навчальних закладах, таких, як, наприклад, Луцький пансіон шляхетних дівчат, великого значення надавалося естетичному вихованню (уроки музики і танців проводилися під час канікул „за особистим договором” батьків вихованок).

Міністерством народної освіти було видано указ, щоб, починаючи з 1 січня 1893 року, спеціальні випробування на звання приватних початкових та домашніх учителів проводилися російською мовою (до цього часу екзамували учнів німецькою мовою). Також було запроваджено навчання всіх предметів російською мовою. Були переглянуті навчальні плани та програми жіночих навчальних закладів.

Значну роль у поширенні музичної освіти відіграло домашнє навчання. Домашнє навчання музиці було пов'язане з побутовим музикуванням. У сім'ях, де співали батьки, складався домашній хор. Для навчання музики, співів було запрошено вчителів-іноземців (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Приватні вчителі музики

№ з/п	Вчителі-іноземці	Предмет
1.	Брати Бенджинські.	Фортепіано
2.	Станіслав Грабовський.	
3.	Константи Шейдт.	
4.	Ігнаци Годоба.	
5.	Лукаш Белінський.	Скрипка.
6.	Ігнаци Добжинський.	
7.	Покорни та Вінцент Майер.	Співи.

Таблиця 3.6

Приватні вчителі малювання

№ з/п	Вчителі-іноземці	Роки життя	Роки трудової діяльності у ліцеї, навчальний предмет
1.	Юзеф-Нарциз-Каєтан Зейдліц.	1789-1845 рр., варшав'янин.	Малярство, графіка
2.	Маттео Баццеллі.	Нар. 1772 р. в м. Лукка, Італія.	З 1806 року Т.Чацький запросив для своїх дітей учителем італійської мови та малювання.
3.	Ян Богумил (Йоган Готліб) Харіус.	Нар. 1776 р. в Мускау, здобув освіту в Дрездені.	З 1815 р., вчитель рисунку.

У 1804 році урядом було розроблено „Положення про євреїв”, яке гарантувало недоторканність їхніх релігійних переконань і разом з тим відкривало їм доступ в усі учбові заклади. Однак через незнання російської мови єврейські діти не мали змоги відвідувати загальноосвітні школи. У цей же період з ініціативи приватних осіб починають виникати приватні єврейські школи. На Україні перша така школа з'явилась в Одесі, заснована Базиліусом Штерном, які з часом стала зразковою.

Що стосується Волині, то кількість меламедів, які займалися навчанням у приватних будинках, була істотною (Див. дані станом на 1 січня 1847 року, - табл. 3.7.).

Таблиця 3.7

Кількість меламедів, які займались приватним навчанням

№ з/п	Назва губернії	Розряд зак-ду	Кількість меламедів	Кількість учнів
1.	Київська губернія.	Д П	213 791	578 8482
2.	Луцький, Володимирський, Ковельський повіти.	Д П	130 39	593 161
3.	Острозький, Заславський, Кременчуцький повіт.	Д	5 32	8 45
4.	Новоград-Волинський, Старокостянтинівський повіт.	Д П	112 50	428 1731

Примітка. Д – другий розряд; П – перший розряд.

За даними цього ж року (1847), про кількість бет-мідрашей, талмуд-торів та хедерів у деяких районах Волині перевищує кількість приватних шкіл, а в деяких навпаки.

З роками мережа шкіл зросла, що засвідчують дані „Відомостей про єврейські навчальні заклади Волинської губернії за січень-грудень 1849 року” (див. табл. 3.8.).

Таблиця 3.8

Єврейські навчальні заклади на території Волинської губернії

Уїзди	Бет-мідрашів		Меламедів		Хадаримів		
	К-сть закл.	К-сть Чл.-в	К-сть уч.	К-сть в-лів	К-сть закл.	К-сть уч.	К-сть в-лів
1. Житомирський	49	2902	1191	153	-	-	-
2. Овруцький	10	799	15	15	-	-	-
3. Рівненський	26	1621	132	30	14	131	14
4. Дубенський	34	1425	57	12	25	148	25
5. Нов.- Волинський	33	1349	60	11	12	100	12
6. Староконстантинівський	28	1397	-	-	-	-	-
7. Острозький	28	1355	12	9	68	501	68
8. Кременчуцький	28	1494	-	-	90	771	90
9. Заславський	16	49	5	4	80	632	80
10. Володимирський	18	1432	160	33	32	402	32
11. Ковельський	10	396	118	21	10	107	10
12. Луцький	24	743	118	37	34	398	34

За даними таблиці 3.8. видно, що єврейське шкільництво розвивалося та розповсюджувалося по території Волині. Велику роль у розповсюдженні єврейської освіти відіграв уряд своїми указами. Один з указів стосується приватних шкіл – це „Положення про єврейські приватні школи й про домашніх учителів” (1844). Метою приватних єврейських шкіл було дати дітям необхідні знання законів єврейської віри і полегшити їм перехід до загальноосвітніх шкіл.

Також у 1844 році вийшов указ, який згодом став законом – „Положення про єврейські училища”, згідно з яким у містах та містечках повинна була з'явитися мережа училищ, які були державними й поділялися на училища першого та другого розрядів. Навчання в училищах тривало кілька років, була можливість навчатися всім, оскільки навчання в училищах було безкоштовними. Так само, як і в школах, в училищах учителями були меламеди, яких теж дуже суворо перевіряли, тобто піддавали певному випробуванню. Наприклад, училищною комісією велися справи, у яких зазначалися списки меламедів, що могли зайняти посаду вчителів у єврейських училищах I-розряду до 1847 року, тому згідно з цими списками Острозькою училищною комісією визначено певну кількість учителів, які вирізнялися старанністю та здатністю викладати: у самому місті Острозі первинних – 12 чоловік, серед них найбільш досвідченими вважалися – Куневський Мендель, Гокберг Мордко, Вольбар Хокаліс та інші; вторинних – 15 чоловік, Зайгерман Хаим, Таргель Берко та інші.

У місті Кременець меламедів налічувалося первинних – 11, вторинних – 11, у Заславі відповідно 10 і 11, у м. Славуті – 1 і 6; у містечках Шепетівка – 1 і 1, Ямполь – 2 і 2, Радзиволів – 4 і 5. Кількість учителів можна ще перераховувати, тому що їх число зростало, особливо у великих містах.

19 листопада 1847 року, відповідно до наказу Міністерства народної освіти (1844), було відкрито Житомирське раввинське училище. Це був закритий навчальний заклад релігійно-національного характеру, який готував раввинів та вчителів для єврейських училищ першого та другого розрядів. З 1873 року училище почало функціонувати як Житомирський єврейський учительський інститут, який готував учителів для єврейських початкових училищ.

Незважаючи на спробу уряду і прогресивної частини єврейства, шкільна реформа не дала бажаних результатів. Невдачі пояснювались не тільки консерватизмом єврейської маси, а й тими правовими обмеженнями, які стосувались євреїв, і які все ж такі існували.

У зв'язку з тим, що єврейські діти не мали змоги вступати до загальноосвітніх шкіл через незнання мови, виникла потреба у її запровадженні у талмуд-торах, хедерах. Тому деякі з учителів єврейських шкіл надіслали прохання до директорів училищ Волинської губернії, щоб дозволили їм займатися викладанням російської мови (див. додаток). До навчання у талмуд-торах допускалися особи, які мали кваліфікацію не нижчу приватного вчителя. Як виняток, дозволялося викладати меламедам, які володіли російською мовою.

Отже, розповсюдження єврейського шкільництва на Волині цікавило всі верстви населення, а найбільш – передову частину євреїв. З 1859 року діти мали можливість навчатися в загальних державних навчальних закладах, у єврейських училищах.

Бажання єврейської молоді вчитися у загальноосвітніх закладах набуло такого поширення, що на початку 70-х років XIX ст. царський уряд почав поступово обмежувати їх права. Так у 1875 році були скасовані стипендії малозабезпеченим учням, а з 1875 року, за розпорядженням міністерства освіти, у навчальних закладах фіксували учнів-євреїв. У зв'язку з тим, що ускладнився доступ до навчальних закладів, заможні євреї почали навчати своїх дітей удома, почали відкривати приватні навчальні заклади. Особливо багато було відкрито приватних жіночих шкіл і училищ. Частина євреїв почала приймати християнство, щоб дати можливість отримати освіту. Багаті євреї направляли своїх дітей на навчання за кордон. Обмеження вступу до середніх і вищих навчальних закладів змусило єврейську молодь здобувати освіту в нижчих навчальних закладах.

Аналізуючи газету „Волинь” за 1893 рік, ми зустрічаємо замітки про те, що на допомогу домашньому вчителю був виданий журнал для дітей шкільного віку „Дитяче читання” з додатком „Педагогічного листка” для батьків та домашніх учителів. Більша частина статей була присвячена домашньому вихованню, елементарному навчанню та розробці методики дитячого читання. Також у журналі містився довідник сучасної дитячої навчальної літератури.

У кінці XIX століття було видано цілу низку дитячої літератури. Серед них щотижневий ілюстрований науково-популярний журнал для сімейного читання „Природа та люди” й інші.

Аналіз джерел, засвідчив, що більшість приватних гувернерів були французького походження.

Список використаної літератури та джерел до теми III:

1. Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – 288 с.
2. Бовсунівська Н.М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2004. – 19 с.
3. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А.. – СПб, 1892. – Т VII – 480 с.
4. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – СПб, 1895. – Т XVI (A) – 962 с.
5. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. – СПб, 1896. - Т XVII (A) – 954 с.
6. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
7. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2003. – 220 арк.
8. Ведомости об еврейских учебных заведениях, находящихся у Волынской губернии. – ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 820. – Арк. 35.

9. Ведомости о еврейских ученых и частных учебных заведениях – меламедах, этаботах, бет-медрашах Волынской губернии. – ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 853. – Арк. 40.
10. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і голов. ред. В.Г. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
11. Волынская губернская земская управа. Отчеты Волынской губернской управы по училищному отделу. – Житомир, Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. – 165 с.
12. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова – СПб, 1888. – 126 с.
13. Воспитанницам училища Гр. Д.Н. Блудова от Попечительницы на прощание. – Киев: Типография В.М. Выржиковского, 1893.
14. Годовой отчет чешского училища о числе учителей и учащихся, о приходе и расходе денежных средств в 1890 году (1889-1915). – ДАРО, ф. 13, оп. 1, спр. 2, – 6 арк.
15. Ершова Л. Вплив соціальної інерції на формування особистості в жіночих навчальних закладах Волині (XIX поч. XX ст.) // Рідна школа. – 2001. – № 5. – С. 69 – 71.
16. Ершова Л.М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 2000. – № 4 – С. 41-45.
17. Ершова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
18. Ершова Л.М. Розвиток жіночої освіти на Волині (друга половина XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К, 2002. – 307 арк.
19. Ершова Л.М. Церковні школи на Волині // Початк шк. – 2001. – № 5 – С. 49-51.
20. Женское графа Д.Блудова училище в г. Остроге // Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1887 годы / Составил М. Родевич. – СПб., 1887. – 176 с.
21. Журналы Волынского Епархиального Съезда духовного ведомства // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – № 30. – 473 с.
22. Журнал міністерства народної освіти. – 1867. – № 2. – С. 35.
23. Іржі Гофман. Чехи на Волині, основні відомості. – Прага, 1998. – 32 с.
24. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Волинська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 748 с.
25. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Житомирська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 726 с.
26. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Рівненська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 656 с.
27. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Тернопільська область. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 640 с.
28. Калашнік М. Графиня А. Блудова в Острозі // Вільне слово. – 2002. – 16 жовт. – С. 3.
29. Карамзин Н. История государства Российского. – Изд. IV. – С. – П., 1834. – Т.VII.
30. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Из-во ЭКСМО, 2004. – 1024 с., ил.
31. Костриця М. Краєзнавство в системі безперервної освіти. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць. – К.: Інститут передових технологій, 2005. – Вип. 5. – 208 с.
32. Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської : Історико-краєзнавчі нариси: У 2-х т. – Житомир: Косенко, 2005. – Т. 1. – 248 с.; іл.
33. Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської : Історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х т. – Житомир: Косенко, 2005. – Т. 2. – 240 с.; іл.
34. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; іл.
35. Костюк О.Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2007. – 20 с.
37. Краткий отчет о состоянии Житомирской первой гимназии за 1902 – 1903 учебный год / Сост. секретарь пед. совета М.П. Крашенинников. – Житомир, 1903. – 51 с.
38. Краткий отчет о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1890 – 1891 учебный год. – Житомир, 1891. – 22 с.
39. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: Посібник для вчителя. –К.: ІСДО, 1994. – 240 с.
40. Мистецтво України: Біогр. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Укр. енцикл., 1997. – 700 с.

41. Мистецтво України: Енцикл.: В 5 т. – К.: Укр., енцикл., 1995. – Т. 1.– 400 с.
42. Митці України: Енцикл. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – 848 с.
43. Накази і розпорядження міністра освіти. – ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 203, 1812 – 1813 рр. – Арк. 131.
44. О гувернантках в женских пансионах. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 4, 1827 р. – 115 арк.
45. О приходских учителях, домашних учителях и гувернерах, о жаловании, увольнении и удалении. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 314, спр. 14, 1827 р. – 96 арк.
46. Отчет Волынского Губернского Попечительства детских приютов за 1911 год. – Житомир, 1913 – 22 с.
47. Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1903 год. – Житомир, 1904. – 56 с.
48. Отчет о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877-1897 гг.). – Житомир, 1897. – 92 с.
49. Отчет о состоянии Луцкой мужской прогимназии за 1895 – 1896 уч. год. – Луцк, 1896. – 58 с.
50. Переписка с Киевским учебным округом и смотрителем Волынских уездов о преподавании русского языка в еврейских училищах. – ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 821. – Арк. 3.
52. Рапорты смотрителей казенных еврейских училищ первого разряда о результатах проверки состояния частных еврейских училищ. – ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 905. – Арк. 3-5.
53. Реформи народної освіти на Волині: Кінець XVIII – перша половина XIX ст. // Нова пед. думка. – 1999. - № 1. – С.115-118.
54. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст. – Луцьк, 2002. – 280 с.
55. Словник художників України. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – 272 с.

Семінарське заняття № 1

Діяльність іноземних педагогів у навчальних закладах Волині (XIX – поч. XX ст.)

План

1. Освітня діяльність жіночих навчальних закладів на Волині (XIX – поч. XX ст.).
2. Іноземні педагоги у навчальних закладах Волині (XIX – поч. XX ст.).
3. Діяльність учених-іноземців у духовних семінаріях.

Творчі завдання і реферати:

1. Зміст та організація навчання у жіночому училищі графа Д.М. Блудова у м. Острозі (1805-1833 рр.).
2. Жіноча освіта на Волині.
3. Загальна характеристика змісту та методів навчання у чоловічих і жіночих училищах.
4. Освітня діяльність жіночих навчальних закладів на Волині (XIX – початок XX століття).
5. Освітня діяльність чоловічих навчальних закладів на Волині (XIX – початок XX століття).
6. Етапи розвитку в історії діяльності Волинської духовної семінарії.

Побудуйте алгоритм за такою схемою:

Хто-що-де-чим-навіщо-як-коли

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Обґрунтуйте необхідність утворення різноманітних типів навчальних закладів на Волині (XIX – поч. XX ст.).
2. Які методи навчання використовувались іноземними вчителями у навчальних закладах Волині (XIX – поч. XX ст.) ?
3. Охарактеризуйте організаційні форми навчання у духовних семінаріях Волині.
4. Поясніть причини заснування Волинської духовної семінарії.
5. Яким було виховання і навчання дівчат у XIX столітті ?

Рекомендована література:

1. Бовсунівська Н.М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2004. – 19 с.
3. Вольнская губернская земская управа. Отчеты Вольнской губернской управы по училищному отделу. –Житомир: Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. – 165 с.
4. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова – СПб, 1888. – 126 с.
5. Воспитанницам училища Гр. Д.Н. Блудова от Попечительницы на прощание. – Киев: Типография В.М. Выржиковского, 1893.
6. Географический энциклопедический словарь: Географические названия / Гл. ред. А.Ф. Трешников. Ред. кол. Э. Б. Алаев и др. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 592 с., ил., 8 л. карт.
7. Єршова Л.М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти – 2000. – № 4 – С. 41-45.
8. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.

9. Женское графа Д.Блудова училище в г. Остроге // Сборник действующих о нем постановлений, распоряжений, программ, правил и пр. с 1866 по 1887 годы / Составил М. Родевич. – СПб., 1887. – 176 с.

11. Краткий отчет о состоянии Житомирской первой гимназии за 1902 – 1903 учебный год. / Сост. секретарь пед. совета М.П. Крашенинников. – Житомир, 1903. – 51 с.

12. Краткий отчет о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1890 – 1891 учебный год. – Житомир, 1891. – 22 с.

13. Отчет о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877-1897 гг.). – Житомир, 1897. – 92 с.

14. Отчет о состоянии Луцкой мужской прогимназии за 1895 – 1896 уч. год. – Луцк, 1896. – 58 с.

15. Шамаєва К.І. Митці. Освіта. Час: з архівних джерел. – Житомир: Косенко, 2005. – 136 с.; іл.

Семінарське заняття № 2

Репетиторська, викладацька та наукова діяльність приватних учених-педагогів на Волині

План

1. Становлення музичної освіти у приватних закладах Волині (XIX – початок XX століття).
2. Організація діяльності домашніх учителів іноземного походження.
3. Форми, методи та засоби навчання у приватних жіночих пансіонах.

Творчі завдання і реферати:

1. Мистецько-естетична освіта на Волині.
2. Загальна характеристика змісту та методів навчання у жіночих пансіонах.
3. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розповсюдженні релігійної освіти на Волині.

Питання для роздумів і проблемні запитання

1. Проаналізуйте особливості репетиторської, викладацької та наукової діяльності вчених-педагогів на Волині.
2. Визначте основні аспекти внеску приватних вчителів у культуру і освіту регіону.
3. Проаналізуйте, чому православні дівчата на початку XIX століття були змушені здобувати освіту в приватних пансіонах ?
4. Визначте особливості домашнього виховання та навчання.

Тест

1. Статут, про відкриття у Волинській губернії парафіяльних шкіл був виданий у:
а) 1805 р.; б) 1807 р.; в) 1815 р.
2. Графиня А.Д. Блудова заснувала в Острозі жіноче училище на честь: а) батька; б) сестри; в) матері.
3. Назвіть типи жіночих навчальних закладів на Волині.
4. За поведінкою вихованок у жіночих навчальних закладах стежили:
а) класна дама; б) вчителі; в) батьки.
5. До 1877 року на Волині існували світські середні навчальні заклади:
а) класична гімназія у м. Житомирі; б) прогімназія в м. Острозі; в) реальне училище у м. Рівному.
6. Маріїнська гімназія у Житомирі була відкрита в:
а) 1850 р.; б) 1866 р.; в) 1870 р.
7. Для відкриття приватного пансіона потрібно:
а) скласти іспити; б) скласти навчальний план та програму.

Рекомендована література:

1. Бовсунівська Н.М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир, 2004. – 19 с.
3. Волынская губернская земская управа. Отчеты Волынской губернской управы по училищному отделу. – Житомир: Типогр. т-ва Бродович, 1910-1911 уч. годы. - 165 с.
4. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд-во П.Н. Батюшкова– СПб, 1888. – 126 с.
5. Географический энциклопедический словарь: Географические названия / Гл. ред. А.Ф. Трешников. Ред. кол. Э. Б. Алаев и др. – 2-е изд., доп. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 592 с., ил., 8 л. карт.
6. Єршова Л.М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти – 2000. - № 4 – С. 41-45.
7. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині: Монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
9. Краткий отчет о состоянии Житомирской первой гимназии за 1902 – 1903 учебный год. Сост. Секретар пед. Сонета М.П. Крашенинников. – Житомир, 1903. – 51 с.
10. Краткий отчет о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1890 – 1891 учебный год. – Житомир, 1891. – 22 с.
11. Отчет о состоянии Житомирской прогимназии со времени ее открытия до преобразования в полную гимназию (1877-1897 гг.). – Житомир, 1897. – 92 с.

12. Отчет о состоянии Луцкой мужской прогимназии за 1895 – 1896 уч. год. – Луцк, 1896. – 58 с.
13. Шамаєва К.І. Митці. Освіта. Час: з архівних джерел. – Житомир: Косенко, 2005. – 136 с.; іл.

ТЕМАТИКА РЕКОМЕНДОВАНИХ ТЕМ РЕФЕРАТІВ

1. Волинь – історико-географічний край.
2. Соціальні передумови становлення освіти на Волині XIX – поч. XX ст.
3. Навчальні заклади Волині XIX – поч. XX ст.
4. Навчально-методична діяльність іноземних учених Житомирщини XIX - XX ст.
5. Науково-методична діяльність іноземних педагогів у Острозькій академії к-ця XVI – поч. XVII ст.
6. Науково-методична діяльність іноземних учених-педагогів у Кременецькому ліцеї XIX ст.
7. Діяльність Кременецького ліцею (1805-1833).
8. Освітня діяльність приватних жіночих навчальних закладів на Волині (XIX – поч. XX ст.).
9. Становлення музичної освіти у навчальних закладах Волині (XIX – поч. XX ст.).
11. Просвітницько-педагогічна діяльність І. Крашевського на Волині.
12. Добродійна діяльність графа Іллінського.
13. Діяльність учителів-іноземців у Романівському інституті для глухонімих дітей (1805 – 1822 рр.).
14. Науково-просвітницька діяльність представника німецької меншини барона Ф. Штейнгеля.
15. Становлення єврейського шкільництва на Волині (XIX – поч. XX ст.).
16. Становлення чеського шкільництва на Волині (XIX – поч. XX ст.).
17. Становлення польського шкільництва на Волині (XIX – поч. XX ст.).
18. Становлення німецького шкільництва на Волині (XIX – поч. XX ст.).
19. Діяльність жіночого училища графа Д.М. Блудова у м. Острозі (1866 – 1886 рр.).
20. Діяльність Маріїнської жіночої гімназії (1866 – 1919 рр.).
21. Діяльність жіночої приватної гімназії Н.В. Овсяннікової (1901 – 1919 рр.).
22. Діяльність Волинського жіночого духовного училища (1864 – 1919 рр.).
23. Діяльність I Житомирської чоловічої гімназії (1833 – 1918 рр.).
24. Діяльність II Житомирської чоловічої гімназії (1877 – 1917 рр.).
25. Діяльність наукового товариства дослідників Волині (1900 – 1917).
26. Проблеми освіти і виховання на сторінках газет „Волинь” і „Волынские губернские ведомости” (1800 – 1850).
27. Проблеми освіти і виховання на сторінках газет „Волинь” і „Волынские губернские ведомости” (1850 – 1900).

ДОДАТКИ

Додаток А 1

Острозька академія
(сучасний вигляд)

Замок та Острозька академія

Додаток А 2

ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ (1526 — 23. 2. 1608)

Видатний український політичний і культурний діяч. Народився у м. Дубно (тепер Рівненська обл.), син Костянтина Івановича і Олександри Слуцької. Був найбагатшим після короля магнатом Речі Посполитої. Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та Галичині. У 1603 році йому належало 80 міст, замків, 2760 сіл, 111 фільварків. Щорічні прибутки сягали 10 мільйонів злотих. Був старостою володимир-волинським, маршалком волинським (з 1550 р.), воєводою київським (з 1559 р.) і сенатором (з 1569 р.). Отримав перемоги над татарами під Острогом, Синявою, Дубно.

В.-К. Острозький — одна з найбільш впливових політичних постатей того часу. Він був претендентом на польський престол після смерті [Сигізмунда II Августа](#) (1572 р.) і московський трон після смерті царя Федора Івановича (1598). Острозький, послідовно захищаючи українські політичні права, став одним із лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення [Люблінської унії](#) 1569 року. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного державного об'єднання — Речі Посполитої. Підтримував зв'язки з козацщиною, хоча брав участь у боротьбі з козацьким повстанням під проводом К. Косинського і не підтримав повстання [Наливайка](#) 1594-1596 р. Острозький відіграв значну роль у національно-культурному житті України другої пол. XVI – поч. XVII ст. Засновник шкіл у Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському (1577 р.). У 1576-1577 роках заснував у Острозі друкарню та слов'яно-греко-латинську академію.

У 1582 році побудував у Острозі шпитальний будинок, а в ньому церкву Святої Трійці, на утримання яких передав Суразьку волость.

З ініціативи Острозького в Острозі був створений гурток визначних діячів української культури, членами якого були Г. Смотрицький, Клірик Острозький, Д. Наливайко та ін. У 1581 році на кошти Острозького був виданий перший повний текст Біблії. Відігравав важливу роль у релігійному житті України. Не заперечуючи проти об'єднання католицької й православної церков, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 році під час Берестейського церковного собору очолив опозицію і виступив проти укладення [Берестейської унії](#) 1596 року.

23 (13) лютого 1608 р. засновник академії князь К. -В. Острозький помер

Хронологія Острозького університету

1576 р. – князь Василь-Костянтин Острозький заснував *слов'яно-греко-латинську академію*. В пригороді, недалеко від свого замку збудував приміщення академії „з великою побожністю та майже з королівським розмахом”. Запросив до Острога учених-книжників.

7 лютого 1577 р. – перша згадка про академію в передмові до книги Петра Скарги „*Про єдність костюлу Божого*”.

18 червня 1578 р. – діячами Острозької академії та Іваном Федоровим видана перша в Україні „*Грецько-руська церковнослов'янська читанка*” та „*Буквар*”, у якому згадується про заснування князем школи в Острозі.

9 березня 1579 р. – племінниця князя В.-К. Острозького – Ельжбета-Гальшка княжна Острозька – підтверджує у своєму тестаменті надання на монастир Святого спаса, село Доросиню та Академію Острозьку 6000 коп. грошей лічби литовської. Це була перша *фундація* на академію.

1580 р. – діячами Острозької академії та Іваном Федоровим видана перша в Україні друкована „*Книга Нового Завіту*”.

5 травня 1581 р. – надруковано перший поетичний релігійний календар, відомий у сучасній науковій літературі під назвою „*Хронологія*” Андрія Римші.

12 серпня 1581 р. – надруковано *Острозьку Біблію*, спільними зусиллями діячів академії та Івана Федорова здійснено перше повне православне видання Святого Письма. Уперше складений православний канон – повний список усіх складових творів Старого та Нового Завіту, який нараховує 76 книг.

1588 р. – один з діячів академії „славний острозький теолог” Василь Суразький (Малюшицький) написав визначний полемічний твір „*Книга о единой истинной православной вере...*”, де дав науково обґрунтовані відповіді на всі спірні питання між католиками та православними, відстояв догмати православної віри.

6-9 жовтня 1596 р. – діячі Острозької академії взяли активну участь в антиуніатському берестейському синоді, що заперечив унію Київської митрополії з католицькою церквою.

1598-1599 рр. – видано найвизначніші твори полемічної літератури.

29 липня 1607 р. – під редакцією Д. Наливайка видана *збірка релігійних етичних творів*, що мала велике значення в піднятті морального та духовного рівня української спільноти.

23 (13) лютого 1608 р. – помер засновник академії князь В. -К. Острозький.

22 січня 1623 р. – княгиня Анна-Алоїза Ходкевич у листі до „бакалаврів руських” заборонила викладання в академії латинської та грецької мови, тим самим опускаючи академію на рівень початкової школи.

15 жовтня 1625 р. – Анна-Алоїза Ходкевич забрала половину фундації, наданої на розвиток Острозької академії князем В.-К. Острозьким у 1585 р. (доходи з 8 сіл Суразької волості – 360 злотих) – 180 золотих на розвиток латинської прикостельної школи.

1636 р. – на другий день Великодня відбулося повстання острозьких міщан проти княгині Анни-Алоїзи Ходкевич. Після повстання княгиня наказала закрити Острозьку академію, а її приміщення розібрати на цеглу, з якої збудували *колегіум єзуїтів*. Академія припинила своє існування на 360 років.

1989 р. – з метою відродження національної культурної спадщини Острога та Острозької академії створено краєзнавче товариство „Спадщина”, яке очолив учитель історії, великий патріот Острожчини – Петро Зотович Андрухов.

Вересень 1993 р. – з ініціативи голови товариства „Спадщина” – П.З. Андрухова, мера міста М.В. Грищука та доктора історичних наук М.П. Ковальського відбувся I з'їзд острожан, який проголосив необхідність відродження острозької академії. Для здійснення цієї мети був створений організаційний комітет.

13 жовтня 1993 р. – відбулися збори інтелігенції м. Острога, на яких знову розглядалося питання про відродження Острозької академії. Постанова зборів стала основою для звернення до Президента України Л.М. Кравчука.

Грудень 1993 р. – відбулася перша зустріч голови міськради М.В. Грищука з віце-прем'єр-міністром з гуманітарних питань академіком М.Г. Жулинським, на якій обговорювалися шляхи відродження академії.

18 січня 1994 р. – Острозька міська рада прийняла рішення подати клопотання до Президента України щодо вирішення питання про відновлення в Острозі державного університету „Острозька академія”. Після цього до Л.М. Кравчука був надісланий відповідний лист, у якому детально висвітлювалося значення Острозької слов'яно-греко-латинської академії XVI ст. в духовному розвитку нашої нації та порушувалося питання про її відновлення.

24 березня 1994 р. – ректор Києво-Могилянської академії В'ячеслав Брюховецький надіслав листа до Президента України Л.М. Кравчука, в якому підтримав починання острожан. Ідею відродження академії підтримали Голова Обласної ради Р. Васишин, заступник міністра освіти В. Бабак, радник президента з питань територій В. Руденко.

12 квітня 1994 р. – Президент України Л.М. Кравчук затвердив Указ № 156 / 94 „Про утворення Острозького колегіуму”.

7 грудня 1994 р. – в Острозькому вищому колегіумі почали навчання 100 перших студентів. Був створений гуманітарний факультет, який включав відділи історії та культурології.

1 вересня 1995 р. – був створений економічний факультет.

5 червня 1996 р. – був оприлюднений Указ Президента Л.Д. Кучми № 403 /96 „Про перейменування Острозького колегіуму в академію”.

22 березня 1999 р. – Міжнародним трейд-клубом лідерів торгівлі в Парижі Острозька академія нагороджена 27-м міжнародним призом „За якість”.

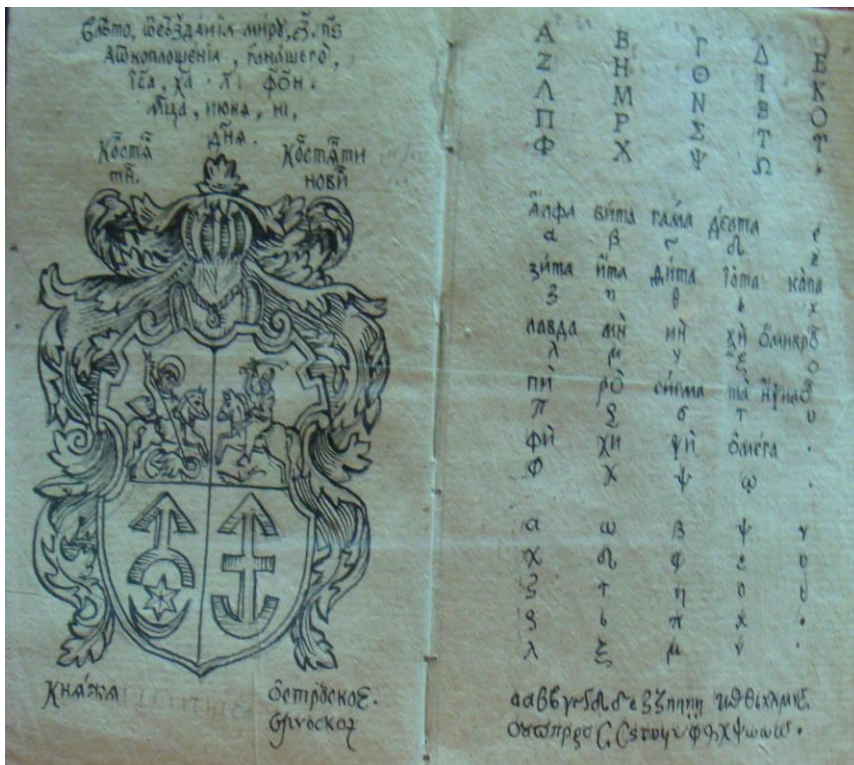
22 січня 2000 р. – вийшов Указ Президента України Л.Д. Кучми „Про перейменування Острозької академії в університет „Острозька академія”.

30 жовтня 2000 р. – вийшов Указ Президента України Л.Д. Кучми № 1170 /2000 „Про надання статусу Національного університету Острозькій Академії”.

23 серпня 2003 р. – оприлюднений Указ Президента України, згідно з яким Національний університет „Острозька академія” знаходиться під патронатом Президента України та Кабінету Міністрів України.

Вебейною двеніцею, вышнаго
 вѣа. оумышленіемъ и промыслѣ-
 ніемъ. Блгочинваго князя конь-
 стантьина, коньстѣтиновича
 княжати остроўскаго. Соевѣды
 кїевскаго. шаршайка землї во-
 лыньское. Старосты володїмерь-
 скаго; Повелѣвшѣмъ, оустри-
 ти домъ надѣло кий печатныхъ.
 Ктомъ же еще домъ идѣтемъ
 кзкаоученїю. Съвѣдемъ ѡчїзнѣ,
 и славному градѣ остроўѣ. еже
 есть лежащїи, въ земли волынь-
 скихъ. и и збравши мужен, въ
 вѣтвенномъ писанїи и скѣсныхъ,
 въ греческомъ и зыцѣ, и в латинь-
 скомъ. паче же нѣвѣрской. и при-
 ставїихъ дѣтищномъ оучилищѣ
 и се радивннѣт. напечатана сїа
 книжка. по греческимъ, ѡльфа,
 вїта, зпорѣскїи, азъ, вѣки.
 первагорода и доученїа дѣтска
 го. щного грѣшнымъ, іоанномъ
 деодоровичемъ.

Сторінка Острозького букваря
 з першою згадкою про Академію 1578 р. (копія)

Сторінка Острозького Букваря 1578 р.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ, ЯКІ ЗРОБИЛИ ІСТОТНИЙ ВНЕСОК У РОЗВИТОК ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Герасим Смотрицький
(р.н. невід. – 1594 або 1597)

Народився приблизно наприкінці 20-х чи 30-х років XVI ст. у сім'ї дяка Данила села Смотрич на Поділлі. Домашню освіту здобув при батькові Данилові. Довгий час він працював писарем у Кам'янці-Подільському. Близько 1576 р. Г. Смотрицького, як освічену людину (досконало володів грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами), запросив князь Острозький для видання „Біблії” і викладання в Острозькій школі (академії), якою він потім керував як ректор.

Його трактат „Ключ царства небесного” був надрукований у 1587 році в острозькій друкарні. Книга складається з Передмови (присвята князю Острозькому з чотиривіршем), розділів: „До народів руських коротка і повна передмова”, „Ключ царства небесного”, „Календар римський новий”.

Твір був написаний людиною, що сприйняла благотворний вплив Івана Федорова і публіциста XVI ст. Максима Грека. Смотрицький був знайомий з твором М. Грека „О крестном знамені”, що вийшов з друку на початку 80-х р. XVI століття.

Використавши антикатолицькі твори своїх попередників, які поширювалися в рукописах, Г. Смотрицький виступив проти іновірців і, маючи на увазі римсько-католицьку пропаганду, зупинився на питанні „про походження святого Духа”, а також закликав читачів, щоб вони точно йшли за святим письмом. З його „Передмови” видно, що Г. Смотрицький першим з українських письменників-полемістів виступив друком хоча ще й зі слабкою і несміливою відповіддю на випадки католиків проти православної церкви. На початку передмови Г. Смотрицький повідомляє, що головна мета Біблії – посилення авторитету православної церкви, яка переживає не найкращі часи, і яку розорюють.

Сліди впливу на „Ключ царства небесного” Г. Смотрицького творів Максима Грека, насамперед тих, де розглядається богословське питання про походження „святого Духа”, не підлягають сумніву, проте самостійно написаний Г. Смотрицьким оригінальний трактат „Ключ царства небесного” має й інші, спільні з деякими творами Максима Грека, риси соціально-викривального характеру. Полеміст виступив проти „Календаря римського нового”, розкритикував календарну реформу Григорія XIII, згідно з якою церковний календар був приведений у відповідність астрономічному. Г. Смотрицький відстоював старий календар, який захищав інтереси бідних людей.

„Ключ царства небесного” відіграв визначну роль у розвитку полемічно-публіцистичного письменства XVI-XVII ст. Він є видатним явищем як перший оригінальний трактат полеміко-публіцистичної прози на Україні.

Окрім того, один із трактатів Г. Смотрицького „Календар римський новий” викрив негативну сторону целібату (безшлюбності) католицького духовенства, бо, суперечачи фізичним потребам, він сприяє розпусті. Хоча захисники католицизму стверджували, що дружина і діти, навпаки, відволікають попів від релігійних справ.

Герасим Данилович Смотрицький залишився в українській історії як перший ректор Острозької слов'яно-греко-латинської академії, як автор передмов та зачинатель полемічної літератури.

Стефан Зизаній
(1570-1600)

Стефан Зизаній – це грецький переклад його прізвища – Кукіль, що підказало деяким дослідникам думку, що він родом із с. Кукільники на теперішній Івано-Франківщині. За іншою версією, він родом із с. Лотелич, нині Львівської області. Часто підписувався Зизаній-Тустановський. Він був освітнім діячем, одним з організаторів Львівської братської школи і, можливо, співавтором її статуту, а з 1592 р. – проповідником у Вільні, виступав проти укладання Берестецької унії, за що зазнав переслідувань і навіть був засуджений на вигнання.

Значну популярність та обурення викликали проповіді й полемічні твори С. Зизанія. Твір „Катехізіс” (1595) було знищено, а про його зміст ми дізнаємось із польської брошури Фелікса Жебровського.

В „Апокаліпсисі”, останній частині Нового заповіту, згадується „число людське” – 666, що згодом стало вважатися числом антихриста. Воно утворене від суми цифр (у латинській мові окремі літери означали і певне число) імені римського Імператора Нерона, жадливого переслідувача перших християн. Пізніше протестанти і гусити стали вважати папу римського антихристом, переносючи на нього і назване число, і відповідні його ознаки. До цієї абсурдної ідеї про папу – „антихриста” звернувся С. Зизаній, використавши її у боротьбі проти польського католицизму.

Таким чином, С. Зизаній зробив свій внесок у розвиток полемічної літератури того часу й у своєму творі порушив полемічні питання, навколо яких давно точилися суперечки.

Працював у стінах Львівського братства відомий друкар і гравер. Постригшись під Іменем Сильвестра в ченці, виїхав до Молдови, де загинув під час виступів проти турецького панування.

Памва Беринда **(друга половина XVI ст. – 1632)**

Памва Беринда народився в Прикарпатті (за іншою версією – у Молдові). Соціальне походження невідоме. Освіту отримав у Львівській братській школі. По її закінченню працював у типографії Ф. Балабана в Стрятині. У той же час укладає „Лексикон славеноросский и имен толкование”, до якого увійшло більше 7000 слів, за змістом близький до енциклопедичного словника. Письменник, лексикограф і педагог кінця XVI ст. і половини XVII ст. Памва Беринда, подібно Ф. Скорині й Л. Зизанію в Білорусі, мав великий вплив на розвиток мови та літератури в Україні. Відомості про життя П. Беринди дуже бідні. Тісно пов'язаний з Львівським братством, П. Беринда деякий час працював учителем братської школи; в братській типографії друкувалися його вірші (1616). Йому доручали розповсюджувати львівські братські видання. В одному з документів братства зберігся запис: „Дали отцю Памві 10 граматик і 20 книжок „Про виховання дітей” („О воспитании чад”). Деякий час Беринда працює в типографіях Львова, Перемишля, а з 1616 по 1619 р. – у типографіях Києво-Печерської лаври. Будучи головним архитипографом лаврської типографії, П. Беринда брав участь у виданні ряду капітальних праць. У 1625 році він відвідав Москву і приніс книжки власного друку царю і патріарху.

П. Беринда був одним із основоположників української поезії. Його діалогічні вірші використовувались учнями братських шкіл і були широко популярними в Україні, в Білорусі й Москві. Особливо велике значення для покращення викладання в братських школах мав його „Лексикон славеноросский и имен толкование”, укладаючи який П. Беринда ставив за мету не тільки полегшити процес вивчення наук, але і зробити його усвідомленим. „Читати, а не розуміти – нерозумна це річ” – писав він у передмові до „Лексикону...”. „Лексикон...” представляв собою енциклопедичне зібрання відомостей про зовнішній світ, природу і людину. В ньому знайшли відображення гуманістичні ідеї того часу.

Ось як П. Беринда тлумачить деякі із слов'яно-руських слів:

Думка – сила душевна, виражається в розмові, мові, лічбі, баченні, пам'яті тощо. *Неведение* – нерозуміння, несвідомість. *Образ* – фігура, уявлення, форма, ікона. *Учительний* – здібний до навчання, той, кого треба вчити.

Іван Вишенський

Іван Вишенський – найвидатніший письменник-полемістом не тільки України, а й усього слов'янського світу, визначний культурний і громадський діяч кінця XVI - початку XVII ст. Біографічних відомостей про І. Вишенського лишилося дуже мало. Дослідникам до цього часу не вдалося точно встановити, коли він народився: одні називають проміжок часу від 1538 до 1550 р., інші – значно менший проміжок – між 1545 і 1550 р. Є припущення, що він походив із убогої міщанської родини містечка Судова Вишня на Львівщині. Початкову освіту здобув у рідному містечку, а потім жив у Луцьку й Острозі, куди його запросив великий український магнат князь В.-К. Острозький, що збирав навколо себе талановитих людей для боротьби з католицизмом.

У 70-х р.р. XVI ст. Вишенський з невідомих причин переселився на Афон (Греція), що був найбільшим православним центром на Близькому Сході. На Афоні письменник прожив близько 40

років, аж до своєї смерті. Однак Вишенський ніколи не поривав зв'язків зі своїм народом, живо цікавився подіями на батьківщині через ходаків та листування з окремими особами і Львівським братством. У ньому завжди боролися, з одного боку, чернець-аскет, а з іншого – патріот.

Палка любов до вітчизни і ненависть до її ворогів виявилися у Вишенського у публіцистичних посланнях з Афону в Україну. Вже перші твори виділили його серед тогочасних письменників-полемістів та принесли йому широку популярність. Олександрійський патріарх Мелентій Пігас у спеціальному листі радив Вишенському залишити чернецтво і повернутися в Україну, де він міг би принести більше користі у боротьбі проти наступу латинників і католицької церкви. Зверталися до нього і члени Львівського братства, аби він повернувся на батьківщину та взяв безпосередню участь у суспільно-політичному русі. Саме це й було причиною того, що Вишенський восени 1604 р. прибув до України.

Вишенський спочатку був гостем свого афонського приятеля Іова Княгиницького в Угорниках біля Отиті, потім вирушив до Львова, однак був там недовго, бо швидко розійшовся у своїх поглядах з керівниками місцевого братства і насамперед з Ю. Рогатинцем, про що детально писав у „Посланні до стариці Демникії”. Покинувши Львів, Вишенський деякий час живе в Уневському монастирі, потім у Княгиницького у новосвореному ним Манявському скиті, а звідти вже повертається на Афон. Усього в Україні полеміст перебував близько 2-х років.

Про дальше життя письменника на Афоні немає конкретних даних. У листі до І. Княгиницького 1610 р. Вишенський виявляв бажання відвідати Україну, але йому завадила хвороба. Помер Вишенський у 20-х р. XVII ст., як гадають, у одній із печер Афону.

За обсягом спадщина Вишенського не така вже й велика. До нас дійшло 16 творів полеміста в різних рукописних списках: „Писание до всех обще, в Ледской земле живущих” (1588), „О еретиках” та ін.

У своїх творах Вишенський захищав православних ченців, які вели просте життя, на відміну від католицького духовенства носили чорне грубе вбрання, не стригли волосся, не голили бороди. Дуже відомим є „Писание до всех обще, в Ледской земле живущих”, у якому він дав загальну картину загнівання феодально-кріпосницького ладу в Польсько-Литовському королівстві.

За одностайною думкою дослідників творчості Вишенського, таких гнівних проклять українське панство і вище духовенство ще не чуло ні від кого з полемістів.

Найгострішим за соціальною спрямованістю і найдосконалішим з художнього боку твором Вишенського є „Писание утекшим от православное веры епископам”. Безпосереднім приводом до написання твору стала Брестська унія 1596 р. та єзуїтські трактати на захист цієї унії.

Композиційно твір досить стрункий. Починається він коротким вступом, після чого йде розповідь про нечестиве життя єпископів, які не виконують заповідей божих. Далі автор подає конкретну характеристику кожного з „мирославнейших”, що проголосили унію; друга частина твору складається з 4-х тез, у яких він полемізує з єзуїтами та уніатами з приводу заміни церковних обрядів, про можливість контролю простих людей над церквою, про підлеглість патріархам, і, нарешті, про братське „чудо”. Закінчується послання своєрідним закликком до боротьби з католицизмом та світською шляхетською владою, де звучить віра у великі потенційні можливості нескореного народу.

Оцінюючи творчість Вишенського в сучасний період, слід сказати, що думки вчених розходяться. Вони стали скарбницею філософського вчення — неоплатонізму, але світогляд письменника, вважав І. Франко, слід визначити не як неоплатонізм, а як релігійний дуалізм.

Це твердження категорично заперечує А. Кримський, який визначає світогляд Вишенського як спіритуалізм, що є результатом поширеного на той час в Ірані буддійського впливу.

Але найближчий до правди А. Пашук, який вважає, що саме неоплатонізм був тією основою, на якій розвинулися суспільно-політичні і філософські погляди Вишенського, його трактування сутності Бога, Христа, буття людини і можливих шляхів його вдосконалення.

Своєрідним, як вважають учені, є і гуманізм Вишенського, бо виходив він не з ідеї гуманізму, а із вчення християнства, що вимагало любити бідних і допомагати їм.

Іван Вишенський рішуче виступив проти запровадження у Львівській братській школі західноєвропейської шкільної програми („семи вільних мистецтв”). Він закликав: „Молю Вас, хай буде Русь проста, дурна, невчена, а тільки перебувайте у православній вірі!”

У всіх дослідженнях про життя і творчість Івана Вишенського стверджується, що в центрі його уваги була „людина з усіма її стражданнями, надіями та сподіваннями”, хоча він був готовий усе простити вищим класам, якщо вони дадуть милостиню на монастир. Як бачимо, І. Вишенський більше теолог, а ніж філософ.

Отже, як письменник, він мав неабиякий талант, але як філософ, виразник народних сподівань, І. Вишенський відстоював старі погляди. Як пише Д. Чижевський, він був „від своєї сучасності трагічно одірваний”, бо „історичний розвиток пройшов повз Вишенського: замість повороту до Візантії Україна обернулася обличчям на Захід”.

Захарій Копистенський

Захарій Копистенський був високоерудованим і високоосвіченим талановитим представником полемічної прози початку XVII ст. Родом із Галичини, він здобув освіту в школі Львівського братства. Прекрасно володів З. Копистенський мовами. Палкий прихильник православ'я, він у 1616 році покинув Західну Україну, де поступово набирали сили криваві помисли і діяння ватиканських місіонерів та польсько-шляхетської влади на поневолених українських землях.

Усі порушені Копистенським питання вже були предметом полеміки між православними та уніатами. І все ж автор „Палінодії” ще раз звертається до них, ставить на наукову основу, доповнює новими фактами, підтверджує історико-літературними джерелами.

З великою патріотичною гордістю говорить автор про свій народ, славне минуле з глибин доісторичної давньоруської епохи. З. Копистенський зазначає, що наші пращури завжди відзначалися мужністю, волелюбністю, лицарською відвагою. Автор переповідає про легендарний похід Олега на Царгород, про звитяжні походи Київських князів Святослава і Володимира. На увесь світ лунає слава і про запорізьке козацтво, силу і відвагу якого змушені визнати всі „неприятели христіанського имене”, передусім турки, татари й королі польські. Через увесь твір З. Копистенський проводить благородну ідею братнього єднання східнослов'янського народу, передусім російського й українського.

Пожвавлення розповіді риторичними фігурами, переплетення гумору і сатири, а головне – безсумнівний патріотизм – поставили „Палінодію” в число найкращих творів, що підсумував і завершив всю антиуніатську полеміку на рубежі XVII ст.

Таким чином, уже хоча б на прикладі творчої діяльності братчиків можна говорити про значні зрушення, які сталися в українському суспільстві в XVI – XVII ст. Львівське братство не тільки готувало вчителів та священників, воно насамперед готувало борців за незалежність української церкви і всього українського народу від загарбників.

Іван-Іов Борецький

Назва „Львівське братство” асоціюється з іменами її ректорів: Стефана Зизанія, Юрія Рогатинця, Івана Красовського, Іова Борецького. На жаль, про життя деяких з них збережено дуже мало відомостей, та все ж кожен з них своєю діяльністю збагатив систему навчання і виховання в школі, а також здійснив внесок вклад у розвиток освіти в Україні.

Одним із найвідоміших ректорів Львівського братства був Іван Борецький (митрополит Іов).

Іван Матвійович Борецький походив з дрібно шляхетської української родини Борецьких. Народився у с. Бірчі на Львівщині, вів боротьбу проти церковної унії, навчався в Острозькій академії, а потім – у Краківському університеті. Мав кількох братів і сестру, вчився у Львівській братській школі, однак він продовжував потім і здобув свою освіту – зовсім невідомо.

Іван-Іов Борецький – Київський православний митрополит, письменник-полеміст, вів боротьбу проти церковної унії. З 1604 р. – ректор школи Ставропільського братства у Львові. Цей навчальний заклад був першим з осередків захисту православ'я і боротьби проти підкорення православної церкви Римові. У відповідь на полемічні виступи поборника унії І. Потія написав у 1605 році (чи на початку 1606 р.) твір „Пересторога”, в якому подав історію боротьби українського народу проти засилля католицизму та унії.

А оскільки Ставропільське братство не могло більше утримувати школу, Борецький перебрався до Києва, де взяв участь в організації Київського братства і на його прохання став за підтримки гетьмана П. Сагайдачного ректором братської школи. Десь не пізніше 1610 року він перейшов до Києва. Діяльність Борецького в школі не була довгою: його обрано ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря. У той час розгорнувся рух за відновлення православної митрополії в Україні, тож Борецький, з огляду на те, що найвищі церковні посади могли займати лише ченці, приймає постриг під ім'ям Іова і стає ігуменом київського Золотоверхого монастиря. У жовтні 1620 р. заходами П. Сагайдачного й І. Борецького

єрусалимський патріарх Феофан відновив православну митрополію в Києві. Очолив її І. Борецький. До кінця життя він дбав про зміцнення православ'я в Україні, написав книгу „Юстифікація”, опікувався освітою народу. В 1630 році він переніс маєтності братської школи до Михайлівського монастиря і тут утримував її до кінця року.

І. Борецького вважають автором славнозвісної „Перестороги”, хоча не виключено, що її автором був інший ректор Львівського братства Юрій Рогатинець, яка стала свідченням великої любові й патріотизму того, чиї руки, серце і мозок її створювали.

Касіян Сакович

Касіян Сакович народився близько 1578 р. в м. Потелич на Львівщині у родині православного священика. Після закінчення Замостської школи і Краківського університету був домашнім учителем Адама Киселя, майбутнього Київського воєводи і політичного діяча часів Хмельниччини. У 1620-1624 рр. він працював ректором школи Київського богоявленського братства, а отже, за тогочасною традицією, мав у віршованій формі вітати видатних діячів України. У 1625 р. К. Сакович став уніатом та архімандритом Дубненського монастиря, а у 1641 р. – римо-католиком, хоч це за артикулами Брестської церковної унії заборонялося, навіть став римо-католицьким каноніком. У 1628 р. у Львові видав власний польський переклад „Апології моєї мандрівки до країв східних” Мелетія Смотрицького. Помер Касіян Сакович у 1647 р. у Кракові.

У своєму заповіті гетьман не забув і про Львівську школу, „щоб науки там цвіли”. Тому „Сагайдачний на Русі хай дістане славу, в вічну пам'ять те ім'я занесуть по праву”. Усі дослідники сходяться в тому, що за своєю побудовою й поетичними засобами „Вірш” К. Саковича – досить складний історичний твір, у якому органічно поєднані усно-книжні традиції Київської Русі та елементи ренесанського класицизму, романтизму і реалізму.

Мелетій Смотрицький

Досить складне і суперечливе місце в полемічній літературі початку XVII ст. належить Мелетію (Максиму) Смотрицькому, який народився близько 1558 р. в селі Смотричі на Поділлі (нині Хмельницька область). Після закінчення школи в м. Острозі, де його батько був певний час ректором, Максим, або після постриження у ченці Мелетій Смотрицький, вчився у Вільнюській єзуїтській колегії, Брацлавському, Лейпцигському, Нюрнберзькому і Віттенберзькому університетах. З відомих православних полемістів ні один не мав такої високої закінченої університетської освіти.

З 1608 року М. Смотрицький працював у Вільно на педагогічній ниві, був членом віденського братства і за його дорученням виступав з полемічними творами, спрямованими проти гонителів православ'я, деякий час (1616) був ректором Київської братської школи. Згодом постригся в ченці (1617), був висвячений у сан єпископа вітебського і мстиславського (1620), архієпископа полоцького. 1627 р. офіційно перейшов до унії, останні роки жив у Дерманському монастирі на Волині, де помер 27 грудня 1633 р. З-понад двадцяти творів польською мовою останні (приблизно з 1623 р.) написані на виправдання свого ренегатства у зв'язку з потаємним, а потім і офіційним переходом до унії. Тогочасною книжною староукраїнською мовою М. Смотрицький написав знамениту „Граматику” (Єв'є, 1619; Москва, 1648 і 1721).

Мелетій Смотрицький, ще будучи єпископом, почав боротьбу за кафедру, яку в той час обіймав уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич. Це призвело до трагедії. Православні вітебчани 12 листопада 1623 р. перед собором убили Кунцевича, тіло якого кинули в річку Двіну, звідки його через кілька днів вилунали рибаки. Почалася розправа над жителями Вітебська. 19 з них було відразу ж страчено, багато заарештовано, а місто втратило Магдебурзьке право. Вітебська трагедія дуже вразила М. Смотрицького, який до певної міри вважав себе винним у жорстокій розправі з архієпископом Йосафатом Кунцевичем. Він почав болісні пошуки виходу з ситуації, а тому поїхав на схід. Та занепад православ'я спостерігався не лише в Україні.

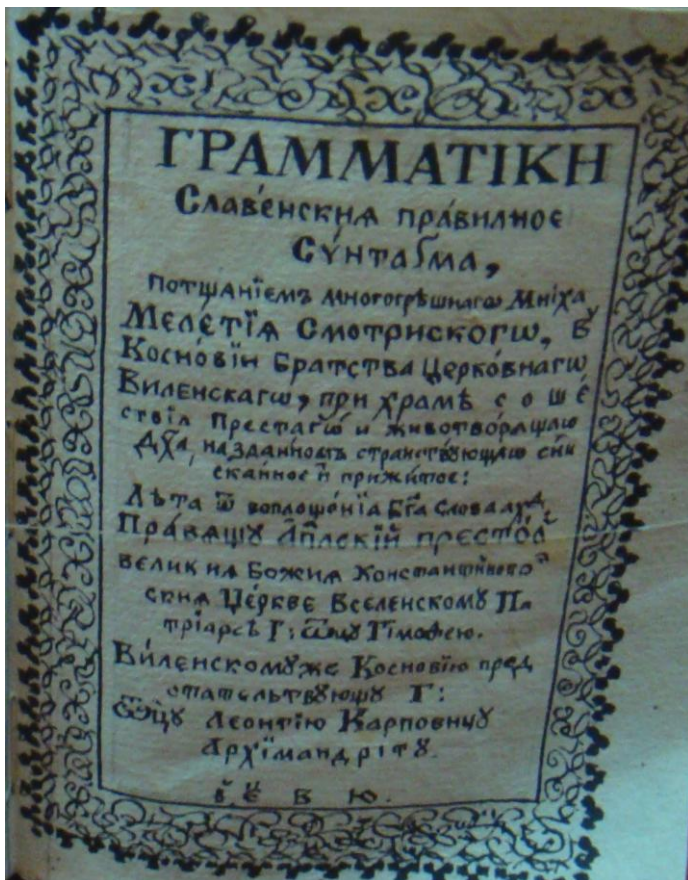
Якщо на Сході православні потурчилися, то в Україні „нашого народу немалою частиною взяв костьол римський, немало полонило його й еретицтво...”.

1610 року у Вільно він пише твір „Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви”, виданий польською мовою під псевдонімом Теофія Ортолог. Причиною до написання твору став реальний факт погрому уніатським митрополитом І. Потієм віденських православних церков і монастирів, які 1609 р. силою були передані уніатам, а також національний та економічний натиск на українських і білоруських трудящих з боку Речі Посполитої. Цілком можливо, що були й особисті антипатії до Потія та інших єпископів-зрадників.

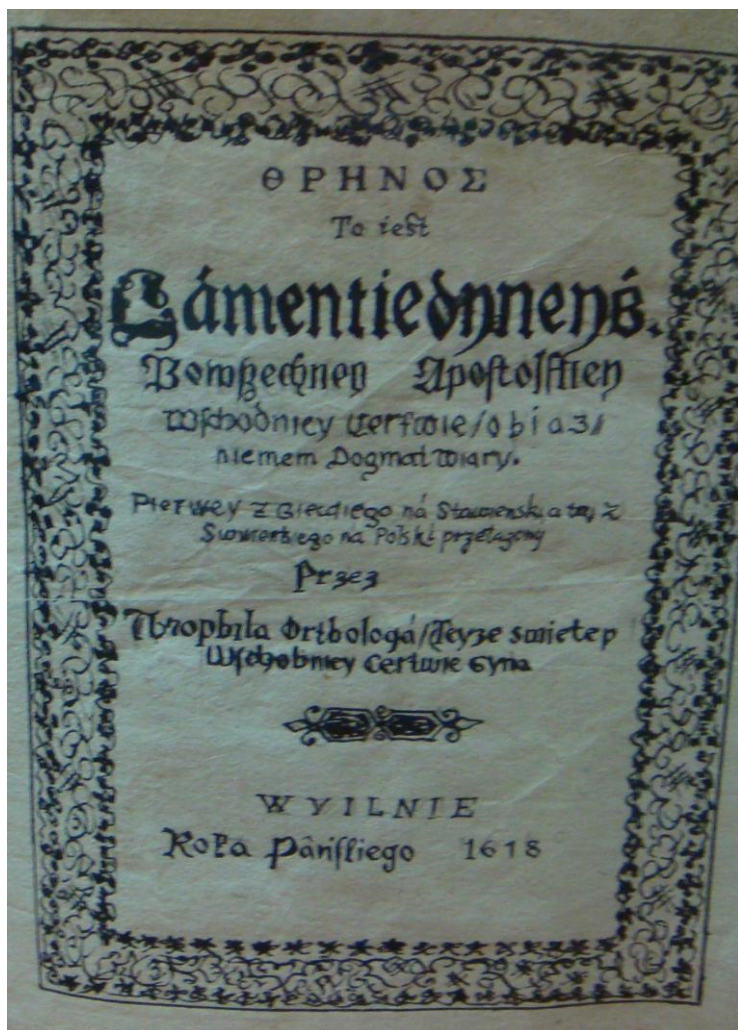
„Тренос” М. Смотрицького написаний у формі плачу чи голосіння православної матері-церкви, іноді в цей плач вплітаються і плачі-монолози представників віденського братства. Часто персоніфікований образ матері-церкви переростає в образ матері-України, що тужить-плаче за своїми невдячними дітьми, які давно вже її покинули, зрадили її мову, віру, громадянство, насамперед, представниками української шляхти, більшими чи меншими магнатами. У першому розділі, як свідчить його назва „Плач, або Нарікання східної святої церкви на звироднілих синів”, відчуються і традиції попередників, зокрема Герасима Смотрицького та Кирила Острозького, і творче використання народних дум-плачів, або й стилізованих голосінь над покійниками, якими були для православної церкви зрадники.

У „Треносі” подано цілий реєстр чи поіменний чорний список українських магнатів, „руських княжат”, які стали її зрадниками. Це Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Зеновичі, Тишкевичі, Гулевичі, Калиновські, Гойські, Селеашки, і навіть „дім княжат” Острозьких (після смерті Костянтина).

У такому ж плані характеризує М. Смотрицький і „лиху мачуху” – католицьку церкву на чолі з Ватиканом та його вірними слугами – єзуїтами. У своєму творі автор спирався на спадщину діячів Відродження (всього понад 140 авторів), що збільшувало вагомість і авторитетність критики римсько-католицької та польсько-шляхетської ідеології. Це було почесною і політично важливою справою, адже треба було брати участь у всіх суспільно-політичних і церковних подіях.

„Грамматика” М. Смотрицького 1619 р.
(титольна сторінка)

М. Смотрицький „Тренос, або плач” 1610 р.
(титольна сторінка)

Клірик Острозький

Клірик Острозький був не тільки ймовірним перекладачем „Апокрисису”, а й автором двох „описів” – відповідей на адресовані князю В.-К. Острозькому листи. Князі Острозькі – найбільші після короля землевласники у Речі Посполитій. У краківському будинку князя острозького знаходилася друкарня Швайпольта Філя і ці першодруки (які слід вважати першими зразками українського друкування) фінансував сам Костянтин Острозький.

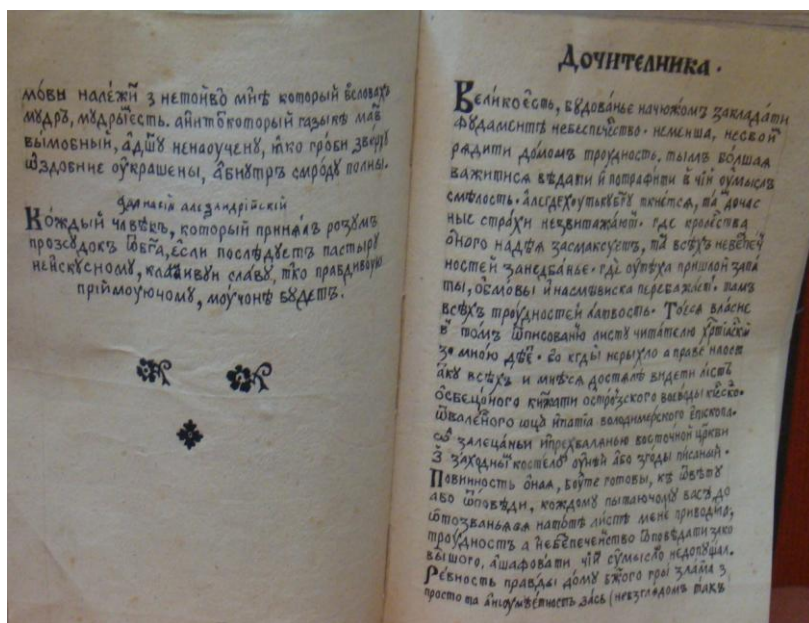
Князь Костянтин Острозький (1526-1608) відіграв неоднозначну роль у складних культурно-політичних і церковних подіях другої половини XVI – початку XVII ст. Будучи прихильником загальноєвропейської антитурецької ліги (у 1453 р. Туреччина захопила Константинополь, центр православ'я), він виступав за унію з Ватиканом, але не у тій формі, яку пропонували польсько-католицькі кола. У 1596 р. олександрівський патріарх Мелентій Пігас призначив його екзархом Української православної церкви. Князь Острозький був людиною непостійною і гоноровитою, що було причиною різних непорозумінь. Франко писав, „що та хиткість Острозького давала йому в очах противників вигляд нещирості та амбітної сваволі”.

Звідси стає зрозумілим, чому Іпатій Потій саме до нього звернувся з листами, в яких закликав підтримати уніатів. Князь Острозький сам не відповів на листи володимирського і берестейського єпископа, а доручив зробити це особі, яка сховалась під псевдонімом Клірика Острозького. Є різні версії щодо його особистості. Одні вчені ототожнюють Клірика Острозького з Христофором Філалетом, інші – Мелетієм Смотрицьким, Йовом Борецьким, Гаврилом Дорофейовичем, острозьким протопопом Ігнатієм.

Відповіді Клірика Острозького з'явилися друком у 1598-1599 рр. У першому „Отписі на лист отця Іпатія” полеміст заперечив думку, що об'єднання обох церков принесе користь і Українській православній церкві, й українському народові.

У відповідь „на другий лист велелюбного отця Іпатія” Клірик Острозький висловив думку, що унія порушила спокій і мир між українськими і польськими народами, котрий панував від хрещення Польщі у 966 р. і хрещення України-Русі у 988 р. Але Клірик Острозький сам собі заперечує, бо в ці роки існувала єдина християнська церква, а поділ на дві церкви стався лише у 1054 р.

У другому „Отписі” Клірик Острозький створив поетичний образ Церкви-матері, яку покинули її рідні діти : „забрало сліз в очах моїх, засмутилося серце моє, розсипалася по землі слава моя”. До образу Церкви-матері дещо пізніше звернувся Мелетій Смотрицький у своєму відомому „Треносі”.

Клірик Острозький (Гаврило Дорофейович) „Опис на лист...Іпатія Володимирського берестейського єпископа”. Острог. 1598 р.

Основні дати життя та діяльності Івана Федорова (Федоровича)

20-ті роки XVI ст. – народився Іван Федоров.

1553 р. – початок організації та будівництва державної типографії у Москві під керівництвом Івана Федорова.

19 квітня 1563 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем почали друкувати „Апостол”.

1 березня 1564 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем закінчили друкувати „Апостол”.

7 серпня 1565 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем почали друкувати „Часослов” (перше видання).

2 вересня 1565 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем почали друкувати „Часослов” (друге видання).

29 вересня 1565 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем завершили друкувати „Часослов” (перше видання).

29 жовтня 1565 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем завершили друкувати „Часослов” (друге видання).

Кінець 1565 р. – Іван Федоров та Петро Мстиславець, вигнані своїми ворогами, змушені були виїхати із Москви до Литви.

Початок 1566 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем, за пропозицією гетьмана Григорія Ходкевича, розпочали організовувати типографію у Заблудові.

8 червня 1568 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем почали друкувати „Євангеліє учительське”.

17 березня 1569 р. – Іван Федоров разом із Петром Мстиславцем завершили друкувати „Євангеліє учительське”. Ця книга містила 814 сторінок. Повний набір кожної сторінки вміщував 28 рядків. Шрифт взятий з Московського „Апостола” 1564 року. На титульному листі зображений фамільний герб гетьмана Ходкевича.

Весна 1569 р. – Петро Мстиславець покинув Івана Федорова і переїхав у Вільно до типографів Мамоничів.

26 вересня 1569 р. – Іван Федоров почав друкувати „Псалтир”.

23 березня 1570 р. – Іван Федоров закінчив друкувати „Псалтир”.

1572 р. – Іван Федоров переїхав до Львова, де розпочав організовувати львівську типографію.

25 лютого 1573 р. – почав друкувати „Апостол” у львівській типографії.

15 лютого 1574 р. – Іван Федоров закінчив друкувати „Апостол”.

Березень 1575 р. – Іван Федоров, за пропозицією князя В.-К. Острозького, поступив на службу в якості управляючого маєтками Дерманського монастиря.

Восени 1576 р. – Іван Федоров залишив Дерманський монастир і переїхав до Острога, де організував типографію.

1580 р. – Іван Федоров закінчив друкувати „Новий завіт”.

5 березня 1581 р. – Іван Федоров завершив друкувати „Хронологію” Андрія Римші.

12 серпня 1581 р. – Іван Федоров завершив друкувати „Біблію”.

Восени 1581 р. – Іван Федоров переїхав із Острога до Львова.

6 грудня 1583 р. – Іван Федоров помер.

27 вересня 1909 р. – відкрито пам’ятник Івану Федорову в Москві.

Хронологія Кременецького ліцею

У **1636 році** з дозволу польського короля Владислава IV, з благословення митрополита Петра Могили при Братському монастирі була відкрита **братська школа** для навчання дітей (підпорядковувалась Києво-Могилянській колегії).

У **1731 – 1753 роках** єзуїти спорудили кам'яний костюл в ім'я Св. Духа. При костюлі побудували приміщення для **єзуїтського колегіуму**, який працював у 1750-1773 роках. У 1773-1793 рр. у навчальних корпусах колегіуму розміщувалася підокружна, пізніше окружна, школа (штат підокружної школи: ректор, префект, 8 учителів, ксьондз; структура школи – три класи; термін навчання - у кожному класі по два роки).

29 липня 1805 року імператор Олександр I підписав Статут **Волинської гімназії**. 1 жовтня 1805 року відбулося відкриття гімназії. Гімназія мала на меті підготувати учнів до університету, дати широку освіту. Термін навчання у гімназії складав 10 років.

Указом імператора Олександра I **від 18 січня 1819 року** Волинська гімназія перетворилася у найбільший осередок світської освіти на Волині – **Кременецький ліцей**.

З 1836 року по 1902 рік діяла **Волинська духовна семінарія**, яка була заснована єпископом Волині Варламом Шишацьким в Острозі у 1736 році. З 1825 по 1835 рік семінарія працювала в Ганнополі, а з 1836 року – Кременці. Навчалось 500-600 вихованців щороку. Семінаристи вивчали: грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, біблійну історію, святе письмо, церковний статут, літургію, гомілетуку, катехізис, теологію, історію церкви. Навчання велось російською мовою.

У **1881 році** зусиллями єпископа Острозького Віталія, вікарія Волинської єпархії, було засноване **Волинське Віталіївське єпархіальне жіноче училище** – закритий навчальний заклад для дівчат. Розміщувалося у приватному будинку, а з 1902 року по 1920 рік – у приміщенні Волинської духовної семінарії. З 1891 року училище було трикласним із дворічним навчанням у класі. З 1902 року стало шестикласним з одним роком навчання у кожному класі. З 1909 року єпархіальне училище стало семикласним (Рада училища: голова Ради, священник, начальниця училища, інспектор класів, член Ради від духовенства. В училищі працювали 13 учителів, 6 вихованок, лікар, економка та діловод).

У **1940 році** відкрився Кременецький учительський інститут, який мав чотири факультети.

1950 року вчительський інститут був реорганізований у **педагогічний інститут**, у складі якого були природничий, фізико-математичний, мовно-літературний і фізкультурний факультети.

1969 року педагогічний інститут перевели в Тернопіль, а в старовинних приміщеннях відкрили **педагогічне училище**, яке очолив Василь Редько.

1991 року педучилище реорганізовано у **педагогічний коледж** – вищий навчальний заклад другого рівня акредитації, який готував бакалаврів із спеціальності „Дошкільне виховання”, „Трудове навчання”, „Мова та література (англійська, німецька)”, „Біологія”, „Фізична культура”, „Образотворче мистецтво” й „Музика”.

У **2002 році** рішенням Тернопільської обласної ради на базі Кременецького обласного комунального педагогічного коледжу ім. Т.Г. Шевченка утворено **Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка**.

**ВИКЛАДАЧІ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ
(1805-1833 рр.)**

**Гуго Коллонтай
(1750-1812)**

Учений, політик, викладач Краківської академії. Надав освітнім ідеям Чацького теоретичного підґрунтя і реалізував у Кременці.

29 липня 1803 року імператор Олександр I підписав Статут Волинської гімназії, який склав Т. Чацький з допомогою Г. Коллонтай.

Гуго Коллонтай – письменник, філософ, священик, освітньо-політичний діяч періоду Просвітництва. Народився Г. Коллонтай 1 квітня 1750 року в с. Великі Дедеркали на Волині. Університетську освіту здобув у Кракові, потім в Італії вивчав теологію: повернувшись до Кракова, працював священиком.

Він розробив план розбудови школи у Польщі, що став основою статуту КЕН 1785 року. Г. Коллонтай також узяв участь в розробці головних шкільних документів, підготувавши розділи, які стосувалися головних шкіл. Аналіз джерел засвідчує, що плани організаторів КЕН з багатьох причин не були реалізовані, тому що не здобули підтримки в шляхти.

Г. Коллонтай у 1786 році у Польщі утворив навколо себе гурток публіцистів, що мав назву „Кузня Коллонтая”, який відіграв важливу роль у житті Польщі.

Поселившись на Волині, Г. Коллонтай розробляв плани, підбирав професорів і підручники, опрацьовував методи, а Т. Чацький втілював плани в життя, керував школами. Усе це сприяло розквіту польського шкільництва в Україні.

У 1804 році Г. Коллонтай розробив проект організації парафіяльних шкіл, спрямований на освіту селян і міщан. Проект у 1807 році був затверджений як „Статут для парафіяльних шкіл у Волинській, Київській і Подільській губерніях” (міські стали двокласними, а сільські – однокласними).

У педагогічну науку Г. Коллонтай увійшов як історик педагогіки. Він планував написати працю з історії польського шкільництва, але вона залишилась тільки у проекті. Найґрунтовніша його праця з історії освіти і науки в Польщі (1776-1787 рр.) – чотиритомна „Akty wizyty i reformy Akademii Krakowskiej”.

Г. Коллонтай написав ряд праць: „Stan oswiecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III” (1750-1764 pp.), „O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 Maja” (1793) та інші.

Педагогічна спадщина Гуго Коллонтая – важливе джерело для пізнання польської та української історії.

Тадеуш Чацький
(1765 – 1813)

Інспектор трьох губерній – Волинської, Київської та Подільської.

**Йозеф Чех
(1762-1810),
перший директор Волинської гімназії,
викладач математики**

**Алоїз Фелінський,
перший директор ліцею**

Указом імператора Олександра I від 18. 01. 1819 року Волинський ліцей перетворився в найбільший осередок світської освіти всієї Правобережної України.

**Йозеф Пічман
(1758-1834),
учитель малювання**

**Йозеф Ульдінський
(1792-1863),
викладач загальної історії**

**Олександр Міцкевич,
викладач права**

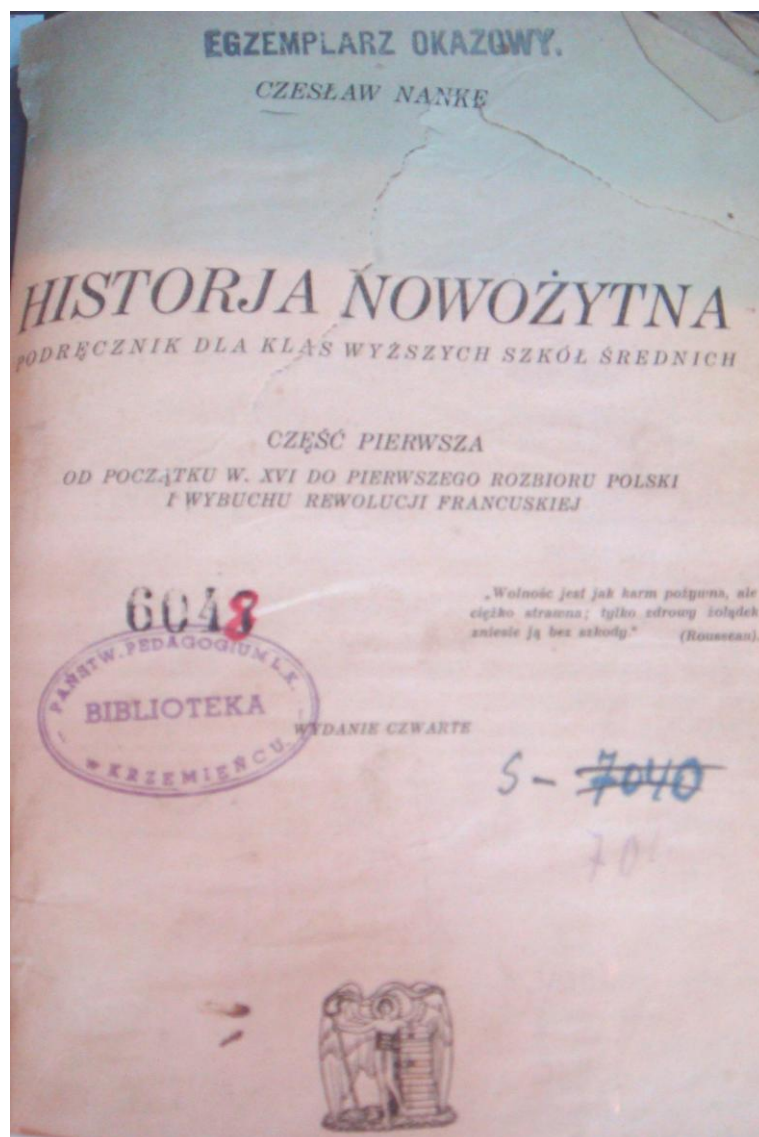
**Йохім Лелевель
(1786-1810),
викладач права**

Вілібальд Бессер

Титульна сторінка підручника „Історія новітня”.
Підручник історичної граматики польської мови,
яким користувалися викладачі Кременецького ліцею

Титульна сторінка журналу „Життя Кременецького ліцею”

ŻYCIE LICEUM KRZEMIENIECKIEGO

ORGAN LICEUM KRZEMIENIECKIEGO

Nr. 3

Marzec 1931 r.

Rok III

CZĘŚĆ URZĘDOWA.

O k ó l n i k

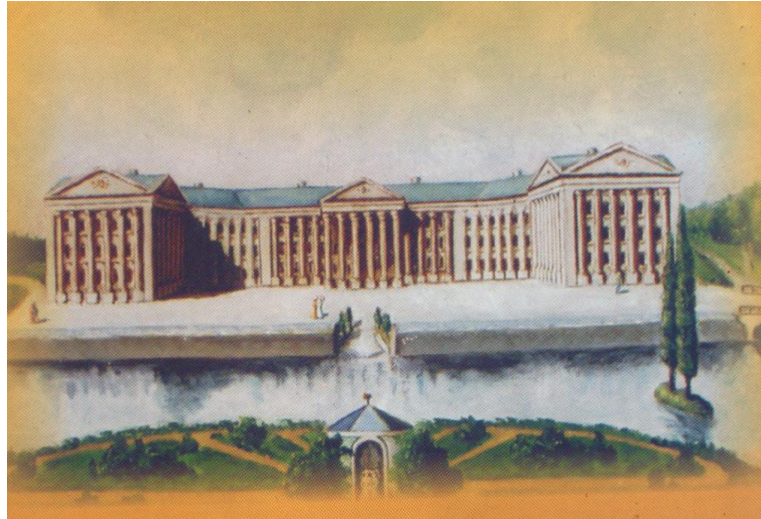
Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratorów
Okręgów Szkolnych, Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego i Liceum Krze-
mienieckiego

w sprawie zbierania składek wśród młodzieży szkolnej.

W ciągu roku szkolnego we wszystkich szkołach odbywają się z-
częste zbiórki na przeróżne cele. Niejednokrotnie różne towarzystwa z-
cają się do szkół, aby poprostu pośredniczyły w wydobywaniu pieni-
od dzieci i ich rodziców. Połączone to jest ze stratą czasu nauczyci-
i młodzieży szkolnej, a mnogość tych zbiórek wywołuje tylko znieche-
i nadziei.

1931 r.

Палац графів Ілінських у м. Романові

Кожен, хто був у Романові, визнає, що прибув сюди із задоволенням, а покидає це місце з великим жалем.
Я. Д. Охотський

Юзеф Август Ілінський

Юзеф Август Ілінський народився у Романові 18 серпня 1760 року. Навчався в Польщі та Австрії, деякий час служив при дворі Марії Антуанети. З 1788 року – шеф гренадерів і генерал-майор польської коронної кавалерії. 14 листопада 1789 року нагороджений орденом св. Станіслава. 1 травня 1792 року нагороджений орденом Білого Орла. 8 серпня 1793 року визнаний кращим офіцером польської армії та отримав звання генерал-лейтенанта військ коронних. У 1779 році Юзеф Август отримав титул графа Австрійського, у 1798 році – титул графа Російського.

Після другого поділу Польщі граф Ілінський на чолі делегації Волинської губернії прибув до Санкт-Петербурга для складання присяги на вірність цариці та Російської корони. Маючи чудовий дар впливу на людей, кмітливий, винахідливий, відразу ввійшов у довіру до Катерини II.

7 серпня 1793 року отримав призначення на службу шамбеланом двору Російського, титул таємного радника 18 розряду та маршала шляхти Чуднівської й Житомирської. З 1796 року граф був призначений на посаду губернатора Волинської губернії. У 1797 році вступив до масонської ложі й отримав титул командора. У 1801 році, після смерті імператора Павла I (11 березня 1802 року), Юзеф Август Ілінський залишив посаду губернатора Волинського та повернувся до Романова.

У 1806 році на власні кошти заснував у Романові перший у Росії інститут для глухонімих дітей. З дозволу царя у 1813 році Ілінський відкрив єзуїтське училище, збудувавши на власні кошти для училища школу, церкву, книгосховище, пансіон. Єзуїтську колегію очолив кс. Вінценті Рациборський. Колегія проіснувала до 1820 року.

У 1817 році на прохання Юзефа Августа царським указом Романову було присвоєно статус містечка.

7 квітня 1823 року з дозволу уряду Росії на місці єзуїтської колегії створено пансіон для дівчаток, який очолила Марія-Цецилія Холоневська.

У 1839 році сенатор захворів і не маючи змоги виконувати обов'язки сенатора та таємного радника, звернувся до Імператора з проханням звільнити його у відставку. Однак цар з поваги до Ілінського в своєму указі у 1830 році наказав звільнити Юзефа Августа в безстрокову відпустку в зв'язку із хворобою, до повного одужання.

У 1841 році стан здоров'я Ілінського покращився, він поїхав до Риму. Там він був удостоєний особистої аудієнції у Папи Римського, і від якого отримав індульгенцію (відпуск гріхів).

Помер граф у Петербурзі в 1844 році, похований у склепі католицького храму в Царському селі.

Статут православних духовних семінарій

Глава 1. Загальні положення

„Православная духовная академия имеет целью доставлять высшее богословское образование, в духе православия, для просвещенного служения церкви, духовно-учебном и других поприщах деятельности”.

Завідував академією Святий Синод „подначальственным попечением местного епархиального преосвященства и „і утримувався” на средства, имеющиеся в распоряжении Святейшего Синода”.

Управління академією здійснювалося радою і правлінням академії. До її складу входили : ректор, інспектор, помічники інспектора, секретар і його помічник, професори, бібліотекар і його помічник, лікар, економ, завідуючий господарською частиною.

Студентами були особи з усіх прошарків суспільства православного віросповідання. Серед них була визначена кількість студентів на державному забезпеченні. Академія пропонувала такі вчені звання: кандидат, магістр і доктор богословських наук.

Ревізія відбувалась за призначенням Святого Синоду.

Глава 2. Про відношення єпархіального преосвященного до академії

Преосвященному належало спостереження за напрямком викладання і виховання. Раді й правління академії він робив письмові пропозиції для безпосереднього виконання або для обговорювання. Преосвященний відповідав за відпустки, охороняв права і привілеї академії, піклувався про винагородження викладачів або студентів.

Глава 3. Про ректора академії

За поданням єпархіального преосвященного ректор призначався Синодом з числа осіб духовного сану. Паралельно ректор мав викладати одну з богословських дисциплін, маючи при цьому не більш, як дві лекції на тиждень.

Ректор відповідав і звітувався за благоустрій академії; відвідував лекції викладачів і слідкував за виконанням навчальних програм. Ректор здійснював нагляд за моральним та релігійним спрямуванням особистості; мав право застосувати санкції. Був головуючим на засіданнях рад та правління академії; призначав, відкривав і закривав зазначені засідання.

Ректор надавав відпустки викладачам, слідкував за виконанням їх обов'язків.

Глава 4. Про інспектора та його помічників

Інспектор призначався єпархіальним преосвященним з числа професорів, які мали духовний сан. На нього покладалося піклування про моральність студентів, нагляд за виконанням ними правил. Винуватцям робив зауваження, доводив до відома ректора.

Інспектор стежив за чистотою студентських приміщень, за належним станом одягу, харчування, надавав студентам відпустку у недільні та святкові дні.

Глава 5. Про викладачів

Викладачі – професори (ординарні та неординарні), доценти і лектори мали бути православними. Виключення становили лише лектори нових мов.

Ординарні професори повинні були мати ступінь доктора богословських наук, екстраординарні – ступінь магістра. Професори затверджувалися на посади Синодом, а доценти і лектори – єпархіальним преосвященним. По закінченню року викладач звітувався перед радою.

Глава 6. Про раду академії

До складу ради входили: ректор – головуючий, інспектор і всі професори. До їх обов'язків належали: всі, справи пов'язані зі вступними іспитами, навчальною програмою, присудженням премій та вчених звань студентам, викладачам. Рішення затверджувалися відповідно або Синодом або преосвященним.

Глава 7. Про правління

Склад правління: ректор, інспектор, три представники з числа ординарних професорів, економ, завідуючий господарською частиною. Обговорювалися питання власності академії, забезпечення бази тощо. Рішення затверджувалися відповідно або Синодом або преосвященним.

Глава 8. Про науки

Одні науки вивчались усіма студентами, а інші, розділені на групи, пропонувалися на вибір. Обов'язковими були: введення в коло богословських наук, Святе Письмо з біблійної історії, догматичне богослов'я, моральне богослов'я, гомілетика та історія проповідництва, пастирське

богослов'я, історія церкви, патристика, філософія (логіка, психологія, метафізика, історія філософії), церковна археологія і літургія.

Предмети на вибір:

1 група. Теорія словесності й історія зарубіжних літератур; російська і церковнослов'янські мови; історія російської літератури; єврейська мова і біблійна археологія; одна з древніх та нових мов.

2 група. Історія і розбір західних віросповідань; історія відкриття російського розколу; громадянська історія; російська громадянська історія; одна з древніх та нових мов.

Глава 9. Про прийом в академію

Прийом в академію відбувався один раз на рік. Для цього потрібно було скласти вступні іспити і пред'явити атестат з семінарії або з класичної гімназії.

Глава 10. Про навчальний курс гімназії

Повний курс – чотири роки. Академічний рік розпочинався 15 серпня і закінчувався 15 червня. Години на викладання курсів розподіляла рада.

Глава 11. Про студентів

Студенти були зобов'язані відвідувати лекції, складати іспити, тримати пости, мали бути присутні на літургії та всеношній.

По закінченню навчання студенти мали приступити до духовної навчальної служби. По закінченню повного курсу вони отримували ступінь кандидата богослов'я і дійсного студента.

Що стосується вступу в духовні заклади, то слід було б додати таке:

„Законным основанием к отказу в принятии детей в семинарию должны служить только такие болезни, которые будут признаны врачом заразительными и вредно влияющими на окружающих, или неизлечимыми по крайней степени своего развития, например, чахотка, нервное расстройство, граничащее с сумасшествием, и только физические недостатки, которые прямо и безусловно препятствуют учебным занятием (глухота, слепота)”.

Статут академії затверджувався Святим Синодом.

Додаток Д 1

Обов'язки класних наглядочок (Житомирська приватна жіноча гімназія ім. Н.В. Овсяннікової)

1. Начальниця керувала навчальною частиною закладу, а класні наглядочки керували учнями упродовж чотирьох останніх років по можливості.

2. Класна наглядочка відвідувала квартири учениць, які не проживали з батьками.

3. Класна наглядочка повинна радитись з викладачами і начальницею закладу в необхідних випадках.

Обов'язки класних наглядочок стосовно учениць

1. Контроль за відвідуванням уроків та своєчасним приходом учениць в клас, при цьому у випадку їх відсутності з невідомих причин, начальниця повідомляла батькам.

2. Якщо причиною відсутності була хвороба й учениця не проживала у батьків, то наглядочка повідомляла начальниці закладу для надання медичної допомоги. У випадку пропущених уроків без поважних причин застосовували належні міри покарання для виправлення лінивих.

3. Класна наглядочка своєчасно призначала чергових учениць у класах, стежила дивилась за їх охайністю та підручниками. Звертала увагу на те, щоб вихованки не приносили з собою непотрібні речі й книги.

Обов'язки класних наглядочок стосовно батьків

1. Наглядочка за потреби входила у контакт із батьками, призначаючи їм особливі години і дні. У ці відведені години вирішувалися всі необхідні в навчальному, виховному, гігієнічному відношенні питання.

2. Наглядочка сповіщала батьків про успіхи і поведінку учениць.

Обов'язки класних наглядачок стосовно викладачів, педагогічної ради і начальниці навчального закладу

1. Наглядачка вносила до класного журналу вказівки щодо заданих ученицям уроків, імена і прізвища учениць, які на уроках були дуже неуважні.

2. Наглядачка слідкувала за кількістю уроків, які задавалися додому. Якщо в якийсь день виявлялось багато роботи для учениць, то вона попереджала викладачів, щоб ті зменшили кількість уроків.

**Юзеф Ігнаці Крашевський
(1812-1887)**

Ю.І. Крашевський – видатний польський письменник, основоположник сучасного роману, публіцист, педагог-просвітитель, громадський та театральний діяч, етнограф, художник.

Волинський період життя (з 1836 р. до 1861 р.)			
Омельненський період (з 1836 р. до 1839 р.), представлений 11 листами	Городецький період (з січня 1840 р. до поч. 1849 р.), представлений 35 листами	Губинський період (з січня 1849 р. до 1853 р.), представлений 56 листами	Житомирський період (киселівський період з 1854 р. до 1860 р.) (з 1853р.до 1860 р.)
1. Юзеф Ігнаці взяв шлюб із дівчиною Зоєю. 2. У 1839 році народилась донька Констанція.	1. Народилося двоє синів: 1 березня 1841 року – Ян; 11 квітня 1843 року – Франциск.	1. Народилась у 1849 році донька Августа.	

Термінологічний словник

Андрій Римша (бл. 1550 – після 1595) – білоруський культурно-освітній діяч. Народився близько 1550 року в с. Пенчина на Новогрудщині, тепер Брестська область, у сім'ї дрібного шляхтича. Підготував „Хронологію” (1581) для початкових класів Острозької академії.

Беата Костелецька (1515-1569) – дружина князя Іллі Костянтиновича Острозького, дочка Анджея Костелецького та фаворитки Сигізмунда III – Катерини Сележанки, рідна сестра їх позашлюбного сина Януша, єпископа віленського. Б. Костелецька виховувалася разом із королівськими дітьми. У 1539 році в Краківському Королівському палаці відбулося весілля Беати з князем Острозьким. Того ж року народила доньку Єлизавету (Гальшку). У 1564 році обвінчалась з Альбрехтом Лаським. У 1565-1569 роках жила у замку Кезмарк в Угорщині, куди її відвіз А. Ласький, де і померла.

Бессер Вілібальд – австрійський учений, який народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Викладав ботаніку та зоологію у Кременецькому ліцеї, одночасно був директором ботанічного саду.

Бет-медраш (бет-гамедриш) – будинки для навчання та моління.

Братства – це організації міського населення, передусім ремісників і купців, які об'єднувалися з метою боротьби проти ополячення та окатоличення українського населення.

Братські школи - це українські національні навчальні заклади в XVI - XVIII ст. Братські школи були двох типів: *елементарного* та *підвищеного*.

Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526 — 1608) – найбільший магнат держави, відомий меценат, нащадок самого Володимира Святославовича. Заснував академію в Острозі.

Василіани (базиліани) – червоний орден, створений у IV ст. у Візантії. У XVIII – поч. XIX ст. василіанські школи, які відзначалися високим рівнем викладання, діяли на Україні. У 1839 році монастирі чину василіанів були закриті царським урядом. У 1989 – 1992 рр. відновлено діяльність монастирів у Львові та інших містах.

Візитатор – посада інспектора навчальних закладів округу, кандидати на яку пропонувалися університетом округу, а затверджувалися Міністерством освіти.

Волинська губернія створена у 1797 році. Головним її центром стало місто Новоград-Волинський, а з 1804 року – Житомир.

У **Волинській губернії** налічувалося дванадцять **повітів** (Володимир-Волинський, Дубненський, Житомирський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський (Звягельський), Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський). Кожен *повіт* поділявся на **стани**, а *стани* на **урядницькі діляниці**. У свою чергу, *повіт* поділявся на дві **мирові діляниці**, кожна з яких складалася із кількох **волостей**. Керували *повітами* справники, а *станами* – станові пристави, у яких помічниками виступали урядники. У 1884 році в губернії налічувалося сорок вісім станів і двісті одна волость, тринадцять міст і сто тридцять чотири містечка. У такому стані губернія проіснувала до 1925 року.

Гальшка Острозька (1539-1583) – дочка князя Іллі Острозького та Беати Костелецької. Народилася 1539 року в Острозі. У 1553 році була обвінчана з князем Сангушко проти волі матері та Короля Сигізмунда II. У 1554 році Дмитра Сангушка вбили. 14-річна вдова жила з матір'ю в Познані, Кракові при дворі королеви Бони. У 1556 році за наказом Сигізмунда II Августа була обвінчана зі С. Слуцьким у Монастирі. Лукас Гурка почав облогу монастиря, і ченці видали Гальшку. Лукас Гурка відвіз її до замку в Шамотули, де Гальшка провела 14 років.

У 1573 році після смерті Л. Гурки Гальшка переїхала в Острог, де зробила велику фундацію в Академію. Вона всі свої маєтки заповіла своєму дядькові – князю В.-К. Острозькому.

Гімназія, як державний навчально-виховний заклад, виникла у Древній Греції та набула найбільшого поширення у IV-V ст. до н. е. До гімназії вступали юнаки із знатних сімей після палестри та навчалися з 16 до 18 років. Вони вивчали політику, філософію, літературу, займалися гімнастикою.

На початку XIX ст. такий навчальний заклад як *гімназія* став основним типом середньої загальноосвітньої школи у Росії, натомість у XVIII ст. було створено лише три гімназії: у Санкт-Петербурзі при Академії наук і мистецтв (1726 р.), Московському університеті (1755 р.) та в Казані (1758 р.).

Гуго Коллонтай (1750-1812) – учений, політик, викладач Краківської академії. Надав освітнім ідеям Чацького теоретичного підґрунтя і реалізував у Кременці. Народився 1 квітня у

селі Дедеркали недалеко від Кременця. Маєток Дедеркали належав родині Коллонтаїв із XVI століття.

Данило з Острога (р.н. невідомий – 1376) – родоначальник князівської династії Острозьких, син Дмитра Давидовича-Наримунтовича, князя туровського і городоцького й Єлизавети, онук князя Наримунта, який у 1316-1317 рр. заволодів Туровом і Пінськом.

Данило з Острога згадується на сторінках Гуситського літопису в 1340 р., коли разом з перемишльським старостою Дашком розбив на землях Волині війська Казимира Великого. У серпні XIV ст. Данило збудував на Замковій горі в Острозі Муровану Вежу – замок князів Острозьких. Дбав про розвиток церков. Між 1366-1367 рр. Данило одержав від Казимира II місто Холм.

Діонісій Макклер (Мак Клейр, Міклер, ірландець за походженням, народився в 1762 році у Ферфілді) з шістнадцяти років займався ботанікою, садівництвом і парковим будівництвом при Дублінській академії. Під час навчання у Лондоні Д. Макклер утвердив пейзажний стиль парку, який у практиці садово-паркового мистецтва винайдений в Англії у 1710-1730 роках.

Діонісій Раллі Палеолог (? – 1620) – (грек за походженням) церковний та культурний діяч проватиканської орієнтації. До Острога у 1578-1579 рр. привіз список Біблії. Брав участь у підготовці до видання Острозької Біблії.

Домашній учитель - особа, яка працювала з дітьми в умовах сім'ї. Займався усебічним розвитком дітей і навчав таким предметам: рідна мова, іноземні мови, історія, географія, катехізис тощо.

Дмитро Федорович Сангушко – старший син Федора Сангушка, маршалка Волинської землі. Здійснював важливі політичні та військові фундації. Був канівським та черкаським старостою. Відзначався відвагою у військових справах. Близько 1552 року відбулося його сватання до Гальшки.

20 січня 1554 року королівський суд засудив Сангушка до позбавлення честі, маєтностей та життя. Сангушко та Гальшка покинули Острог і втекли у Чехію до Раудицького замку, яким володів Я. Тарновський. Їх наздогнав шляхтич Я. Збаровський. 3 лютого 1554 року Дмитро був убитий у місті Яромирі й похований у церкві Святого Миколая.

Едукаційна комісія Польщі – перший у Польщі й у світі центральний світський орган управління народною освітою, створений у 1793 році. Едукаційної комісією було проведено шкільних реформ, за якими територію Польщі було поділено на десять навчальних округів, до складу яких увійшов і віленський з центром у місті Кременець. Комісія розробила проект нової шкільної системи, яким передбачалося створення: церковнопарафіяльних шкіл (елементарний ступінь), нижчих та вищих міських шкіл (середній ступінь) та Академій, названих у проекті Головними школами (вищий ступінь).

Емануїл Мосхуполо – (грек за походженням) учений. Активний діяч Острозького літературно-культурного центру. До Острога приїхав на запрошення В.-К. Острозького. Був його близьким радником та довіреною особою.

Єзуїти – члени найбільш впливового католицького чернечого ордену „Товариство Ісуса”, що був заснований у 1534 році іспанцем Ігнатієм Лойолою у Парижі.

Зарубіжний – громадянин, який живе, здійснює свою діяльність за рубежем.

Ідиш – сучасна мова єврейського населення.

Ілінський Юзеф Август – таємний радник, сенатор, діючий камергер його імператорської величності всієї Русі, командир і кавалер різних орденів, присвятив частину своєї маєтності для заснування в поселенні Романові Волинської губернії інституту для глухонімих дітей.

Рід Ілінських відомий з другої половини XIV ст. і походить від роду Gizyckich (Гижицьких) з Мазовії. Ілінські мали власний сімейний герб „Lis”, отримали дворянський титул у 1378 за „Monumentom Poloniae”.

Іноземний – громадянин, підданий іншої держави, країни.

Крашевський Юзеф Ігнаци – (народився він у Варшаві 28 червня 1812 року, вищу освіту отримав у Віленському університеті) відомий польський письменник, етнограф.

Кременецький ліцей (Волинська гімназія) – загальноосвітній навчальний заклад, заснований 1803 р. Г. Коллонтаєм і Т. Чацьким у м. Кременці на базі Вищої Волинської гімназії з метою поширення польської культури серед українського населення й підготовки чиновників і спеціалістів на Волині. Це було добре організований навчальний заклад з широкою навчальною програмою та професійним ухилом у навчанні. Крім кількох мов, математики, логіки, географії, фізики, хімії, літератури, вивчалися астрономія, землеробство, анатомія, фізіологія, ветеринарія, бібліографія. У Кременецькому ліцеї були численні навчальні кабінети,

ботанічний сад. Астрономічна обсерваторія, велика бібліотека; викладачі вели науково-дослідну роботу, видавали журнал. У 1831 р. Кременецький ліцей було закрито, оскільки більшість учнів приєдналася до польського повстання проти царизму. Матеріальну базу його частково використано при відкритті 1834 р. Київського університету. В 1921 році уряд Польщі відновив діяльність Кременецького ліцею. У 1940 році на базі Кременецького ліцею було створено учительський інститут, реорганізований 1952 р. в педагогічний інститут; 1969 р. його переведено до Тернополя. У будинку ліцею з 1970 р. – педагогічне училище.

„Ліцеєм” називалася одна із гімназій у Афінах, біля храму Аполлона Лікейського, саме там Аристотель читав свої лекції. Звертаючи погляди до історії, слід виділити три *ліцеї*, які існували в Україні: Волинський (Кременецький), Рішельєвський (м. Одеса), ліцей князя Безбородька (м. Ніжин).

Кременецький *ліцей* було засновано спочатку як Волинську гімназію. Власне ліцеєм цей навчальний заклад став у 1819 році, поєднавши програми навчання вищого та середнього рівня.

Люблінська унія (10-31 серпня 1569 р.) – угода про об'єднання польського, українського, білоруського і литовського народів у єдину федеративну державу – Річ Посполиту. Угода встановлювала єдиний державний механізм (сейм, єдину грошову одиницю, суд, казну, військо тощо).

Міністерство народної освіти Російської імперії, яке було створене у 1802 році. Для управління навчальними закладами визначило три округи, а саме: Віленський, Київський, Харківський.

Никифор Картакузен (? – 1599) – грек за походженням, випускник Падуанського університету, церковний діяч. Викладав у Острозькій академії, головував на православній частині Берестейського собору.

Острозька академія – навчальний заклад, який діяв з 1576 року по 1636 рік. Протягом 60-річної діяльності її закінчило не менше як 500 осіб. Вихованці академії ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками, секретарями в державних та приватних установах. Відродження Острозької академії починається у 1994 році Указом Президента України. У 2000 році університету було надано статус національного. Сьогодні – Національний університет „Острозька академія”.

Піари – католицький орден, що був заснований у Римі в 1597 році Юзефом Каласантом.

Симон Пекалід (бл. 1567-після 1601) – особистий поет Острозького. Закінчив Краківський університет, досить довгий час жив у Острозі. Найбільш відомий твір – латиномовна поема „Про війну Острозьку”.

Талмуд-тори – школи для сиріт (безкоштовний хедер). Утримувалися єврейською громадою.

Уніатські школи орієнтувалися на західну педагогіку, хоч і давали непогані для того часу знання, але не користувалися великим авторитетом в українського населення. Навчання в них проводилося рідною мовою.

Федір Данилович Острозький (р.н. невідомий – бл. 1410) уперше згадується у 1385 році як швагро Бродовського боярина Чурина, який у посагу за сестрою Агафією передав Бродівську волость. У 1386 році князь Владислав підтверджує права Федора на володіння Острогом.

Між 1376 та 1377 рр. Федір був намісником луцьким. Наприкінці життя постригся в ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосія.

Федір Рудольфович Штейнгель – політичний, культурний діяч України, історикознавець, музеєзнавець. Народився 26 листопада 1870 року в с. Городок Ровенського повіту Волинської губернії. Навчався на природничому факультеті Київського університету. В 1896 р. заснував у своєму маєтку музей. Створюючи музей, Ф.Р. Штейнгель створив нумізматичну колекцію.

Хедери – один із типів єврейських навчальних закладів у XIX ст., які були обов'язковими школами для хлопчиків від 6 до 13 років. Учителів називали меламедами. Такі навчальні заклади фінансувалися за кошти батьків.

Чарториський Адам Єжи (1770-1861) – польський та російський державний діяч, таємний радник Олександра I, попечитель Віленського навчального округу, який зробив значний внесок у справу розбудови освіти.

Чацький Тадеуш (1765-1813) – відомий учений, який займався історією, етнографією, правом, економікою, організаційною та політичною діяльністю, а також був завзятим бібліотекарем; інспектор трьох губерній: Волинської, Подільської, Київської.

Народився 28 серпня в містечку Порицьк, яке лежало у Володимирському повіті на Волині і було влосністю родини Чацьких ще з XVII століття.

Ян Лятос (1539 – 1608) – відомий польський учений, доктор медицини, філософії й математики, магістр астрономії, а потім декан лікарського відділу Краківської академії. Протягом 30 років Ян Лятос був професором Краківської академії, де викладав філософію, астрономію та медицину. Після вимушеного переїзду в Острог жив у місті більше 10 років, був професором академії, організував перший в Україні госпіталь, у якому лікував хворих, а також навчав основам лікувальної справи слухачів Академії. Ян Лятос був сімейним лікарем у князя Острозького.